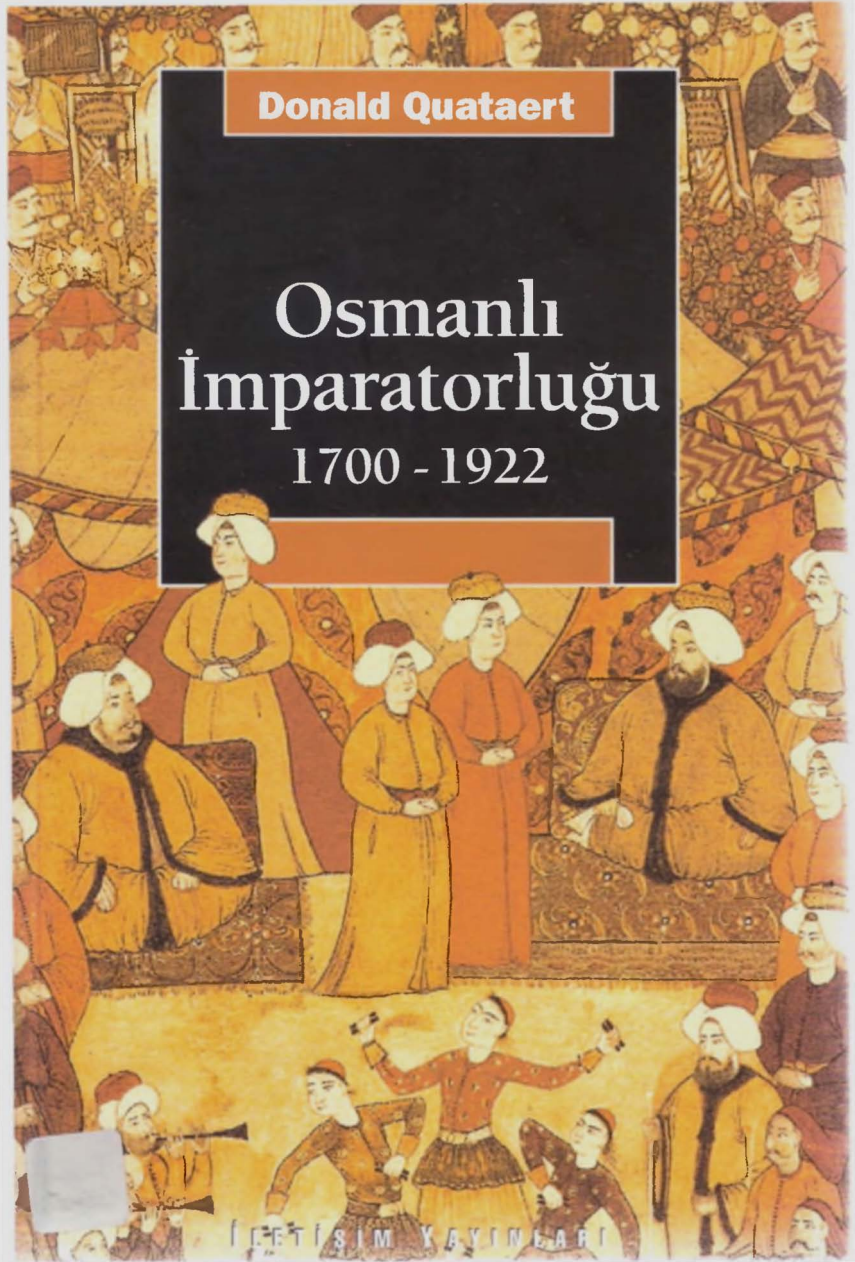

Donald Quataert
Osmanlı İmparatorluğu
1700 - 1922
İLETİŞİM YAYINLARI

DONALD QUATAERT State University of New York (Binghamton) tarih bölümünde profesör olarak görev yapmaktadır. Osmanlı ve Ortadoğu tarihi üzerine pek çok çalışması vardır. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1882-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York University Press, 1983) isimli çalışması Türkçe'ye *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş* adıyla çevrilmiştir (Yurt Yayınları, 1987) ve bu alanda önemli bir yere sahiptir. Quataert'in diğer bir önemli çalışması, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*'dir (Isis Press, 1992). Quataert'in *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge University Press, 1993) adlı kitabı, Türkçe'de *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (İletişim Yayınları, 1999) adıyla yayımlanmıştır. Kendisi şu anda Zonguldak Kömür Madenleri'nin tarihi üzerine araştırma yapmaktadır.

The Ottoman Empire, 1700-1922
© 2000 Donald Quataert
Bu kitabın yayın hakları Cambridge University Press'ten alınmıştır.

İletişim Yayınları 860 • Araştırma-İnceleme Dizisi 134
ISBN 975-05-0093-8
© 2002 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2002, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 2003, İstanbul (500 adet)
3. BASKI 2004, İstanbul (500 adet)

EDİTÖR Tansel Güney
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK RESMİ Sürnâme-i Vehbî, 1720 şenliğinde
köçekler ve curcunabâzlar
KAPAK İLİMİ 4 Nokta Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
DİZİN M. Cemalettin Yılmaz
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

DONALD QUATAERT

Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922

The Ottoman Empire, 1700-1922

ÇEVİREN ***Ayşe Berktay***

iletişim

Kardeşlerim Patricia, Phyllis, Pamela, Michael, Peter, Robert ve Helen'e...

Bu kitabın, yıllardır nerelerde olduğumu anlamalarına yardımcı olacağı umuduyla...

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Yer adlarıyla ilgili bir not 13
Osmanlı hanedanının soyağacı 15
Osmanlı tarihinin kronolojisi, 1260-1923 17

BİRİNCİ BÖLÜM
Osmanlı tarihini incelemek neden gerekli? 25

İKİNCİ BÖLÜM
Başlangıcından 1683'e kadar Osmanlı İmparatorluğu 41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Osmanlı İmparatorluğu, 1683-1798 73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
19. yüzyıl 95

BEŞİNCİ BÖLÜM
Osmanlılar ve içinde yer aldıkları dünya 123

ALTINCI BÖLÜM
Osmanlı yönetim yöntemleri 143

YEDİNCİ BÖLÜM
Osmanlı ekonomisi: Nüfus, ulaşım, ticaret, tarım ve imalatçılık 171

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Osmanlı toplumu ve popüler kültür 211

DOKUZUNCU BÖLÜM
Cemaatler arası işbirliği ve çatışma 249

ONUNCU BÖLÜM
Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası 277

Dizin 287

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1300-1922 yılları arasında uzanan tarihinin yazılışı, son yirmi-otuz yıl içinde çarpıcı değişiklikler geçirdi. 1970'lerin başında, lisansüstü öğrenime başladığım yıllarda, çok az sayıda seçkin okulda bir avuç araştırmacı, kökleri Bizans, Türk, İslâm ve Rönesans siyasal ve kültürel geleneklerine uzanan bu olağanüstü imparatorluk üzerinde çalışmakta ve yazmaktaydı. Bugünlerde ise, tam tersine, Osmanlı tarihi, gerektiği gibi, devlete ait ya da özel pek çok üniversitenin müfredat programlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmekte.

Ama, Ortadoğu ve Osmanlı tarihi lisans sınıflarım için ders kitabı belirlerken, her yarı yılda aynı ikilemle karşı karşıya kalıyorum. Ya öğrencilerin çoğu için fazlaca ayrıntılı olan ders kitaplarını kullanmam gerekiyor, ya da derin zaaflar taşıyan daha kısa incelemeleri. Bu incelemelerin zaafı esas olarak, Osmanlıları, hiç değişmeyen, ıflah olmaz ölçüde yozlaşmış ve geri, kurtarılmayı ya da acılarını dindirecek ölümü bekleyen bir imparatorluk olarak betimleyen tarih-dışı yaklaşımdan ileri geliyor.

Bu ders kitabı Osmanlı tarihini, lisans öğrencileri ve genel okur kitlesi için anlaşılır ve heyecan verici kılmayı hedefleyen

bir çalışmadır. Burada daha önce yapmış olduğum araştırmalardan bol bol yararlandım. Ayrıca, başkalarının araştırmalarını da kullandım ve bugüne kadar genel okur kitlesi için büyük ölçüde ulaşılmaz kalmış harika uzman araştırmalarını onların önüne sermek istedim. Her bölümün sonunda, okunması önerilen eserlerin listesine yer verdim. Bunlar her zaman o bölüm hazırlanırken kullanılmış çalışmalar değil. Hedef kitle göz önüne alınarak sadece İngilizce eserler sayılıyor (çok az istisnayla). Ancak, bu eserlerin hepsinde, daha ileri okumalar için hareket noktası oluşturabilecek, birçok dilde kaynak içeren kapsamlı bibliyografyalar var. Bugünkü Osmanlı tarihi yazımıyla ilgili genel bir fikir edinmek için *Turcology Annual*[1] adlı yıllık bibliyografyayı inceleyin; bu bibliyografya İngilizce, Japonca, Arapça, Fransızca, Rusça, Türkçe, İspanyolca, Almanca, Çince ve Ermenice gibi çok çeşitli dillerde yazılmış yüzlerce kitap ve makaleye yer veriyor.

Konuyu, sadece siyasal tarihi değil, toplumsal, ekonomik ve emek tarihini de içeren daha geniş kapsamlı olduğunu düşündüğüm bir biçimde sunmaya çalıştım. Osmanlı tarihi yazılırken, çoğunlukla devlet aşırı ölçüde abartılır. Bu kısmen, tarihin yazımında kullanılan kaynakların, bizzat devlet tarafından üretilmiş kaynaklar olmasından kaynaklanmaktadır. Elinizdeki metin, "sivil toplum"daki, devletin dışındaki gruplara eyleyicilik kazandırma çabasındadır. Osmanlı deneyiminin çeşitli yönlerine eşit ağırlık verme gayretime karşın, hem yer sınırlamalarından hem de kendi eksikliklerimden kaynaklanan birçok boşluk var. Örneğin, can alıcı önem taşıyan kültürel araştırmalar alanına gereğince yer verilmedi. Kölelik ele alınmadı; dinî sınıflara, hem Müslüman hem de Yahudi ve Hıristiyan din adamlarına hak ettikleri ağırlık verilmedi.

Bir uyarı: Osmanlı deneyimleri zengin, çok çeşitli ve kimi zaman sıra dışıydı. Fakat *sui generis* ya da benzersiz değildi. Bu deneyimleri, tarihçilerin Ming Çini, Tokugawa Japonyası, Habsburg İmparatorluğu ve Viktorya İngilteresi devlet ve top-

1 *Turcology Annual/Turkologischer Anzeiger*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Viyana, Avusturya.

lumlarını incelerken kullandığı analiz kategorilerini kullanarak anlayabiliriz. Osmanlı kurumlarının ve halklarının, özel bir dizi tarihsel olumsallık tarafından kendine özgü bir tarzda şekillendirildiği kanısındayım. Ancak, dünyanın dört bir yanındaki siyasal ve toplumsal örgütlenmelerin her biri, kendi olumsallıkları tarafından özgün bir şekilde oluşturulmuştu. Gereken yerlerde, Osmanlı deneyiminin özgün niteliklerinin altını çizdim. Fakat kitabın genelinde, Osmanlı dünyasındaki değişim sürecinin, başka yerlerdeki devletlerin, toplumların ve ekonomilerin değişim süreçleriyle pek çok ortak noktası olduğunu da göstermeye özen gösterdim. Yani, burada ortak örüntülere rastlamanız kuvvetle muhtemeldir ve bu ortak örüntüler içinde de, özgül olumsallıkların şekillendirdiği Osmanlı tikelliklerini buluyoruz.

Birinci bölüm Osmanlı tarihini geniş bir bağlam içine oturtuyor ve Batı Avrupa'nın gelişiminde oynadığı rolü ele alıyor. Ondan sonraki üç bölüm, 1683 öncesi dönemi, 18. yüzyılı ve 1800-1922 dönemini kronolojik olarak inceliyor. 5.-10. bölümler, uluslararası ve iç pohtika, ekonomi, toplum ve popüler kültür, kimlik ve tebaa arası ilişkiler gibi çeşitli temel konuları irdeleyen tematik nitelikte bölümler. Son bölüm, Osmanlı geçmişinin, bugün, eski Osmanlı topraklarında bulunan otuzu aşkın devlette yaşayan insanların bilinç ve deneyimlerindeki yansımasını araştırıyor.

Bu kitabı hazırlarken çok sayıda arkadaş ve meslektaşım genellikle kabul ettiğim, ama kimi zaman da geri çevirdiğim değerli fikirler verdiler. Dolayısıyla, yanlışların ve yanlış değerlendirmelerin sorumluluğu bana aittir. Binghamton Üniversitesi'ndeki meslektaşlarım ve özellikle -Rifaat Abou-El-Haj, John Chaffee, Brendan McConville, Tiffany Patterson ve Jean Quataert'i içeren- dünya tarihi grubu, tarih hakkında düşünme şeklimi değiştirdi. Ayrıca Ehf Akşit, Lynda Carroll, Eric Crahan, Kasım Kopuz, Thomas Page ve Margarita Poutouridou'ya bu metnin ilk taslaklarını okudukları için teşekkür etmek istiyorum. Faruk Tabak olağanüstü yardımcı oldu ve metnin, birbirinden çok farklı iki taslağını okudu, yorumları benim için

çok yararlı oldu. Binghamton Üniversitesi'nde iki yılda bir yapılan Osmanlı tarihi konferansları benim için çok güçlü birer öğrenme aracı oldu. Bazı özgül noktalardaki katkıları için Virginia Aksan, Selçuk Esenbel, Carter Findley, Heath Lowry, Nancy Micklewright, Şevket Pamuk, Leslie Peirce, Ariel Salzmann, Zafer Toprak ve Andreas Tietze'ye teşekkür ederim.

Yer adlarıyla ilgili bir not

Yer adları konusu biraz çapraşık bir meseledir. Yerleri geçmişteki adlarıyla anmak günümüz okurlarının kafasını karıştırabilir. Eski adlar, her zaman olmasa da, genellikle bölgenin veya konunun birkaç tutkunu dışında herkesin belleğinden bütünüyle silinmiş durumdadır. Eski imparatorluğun -Balkanlar, Anadolu ve Filistin dahil- pek çok bölgesinde, çağdaş yer adlarının büyük bir bölümüyle Osmanlı zamanındaki adlar arasında köklü farklar vardır. Eski adları kullanmak tarihsel olarak doğru, fakat bir ders kitabı için de aşırı ölçüde kafa karıştırıcı olacaktı. Benzer şekilde, yer adlarını sadece o ülkede veya uzmanlarca bilinen şekliyle kullanmak da pek yararlı görünmemektedir. Dolayısıyla bu kitapta, yerleri, genel uluslararası kullanıma uygun biçimde adlandırmayı tercih ettim. Örneğin, Beograd değil, Belgrad dedim. Osmanlı başkenti için, Osmanlılar Konstantiniyye veya Dersaadet dedikleri halde, ben günümüzdeki İstanbul ismini kullandım. Ancak 1453 Osmanlı fethinin öncesinin Bizans kentinden bahsederken Konstantinopolis'i kullandım.

Bu ders kitabında yer adlarının kullanılması konusunda yapılan bu tercihin açıklık sağlama avantajı vardır; adları değiştirenlerin politikalarının benimsendiği anlamına gelmez. Bu

kullanım, öğrencilerin standart uluslararası atlaslara başvurup, kitapta adı geçen yerleri kolaylıkla bulmasına imkân verecektir.*

(*) Türkçe kitapta, mümkün olduğunca Türkçe yer adları kullanılmıştır (İletişim Yayınları).

Osmanlı hanedanının soyağacı

Kaynak: Halil Inalcık ve Donald Quataert'in editörlüğünü yaptığı *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (Cambridge, 1994), s. xvii.

Osmanlı tarihinin kronolojisi, 1260-1923

1261-1300	Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beyliklerinin kuruluşu
yakl. 1290-1324	I. Osman
1324-62	Orhan
1326	Bursa'nın Osmanlılar tarafından fethi
1331	İznik'in Osmanlılar tarafından fethi
1335	İran'daki Moğol İmparatorluğu'nun çöküşü
1354	Osmanlıların Ankara ve Gelibolu'yu fethi
1361	Osmanlıların Edirne'yi fethi
1362-89	I. Murad
1363-65	Osmanlıların Güney Bulgaristan ve Trakya'da fetihleri
1371-73	Çirmen'de Osmanlı zaferi; Bizans ve Balkan hükümdarlarının Osmanlıların süzerenliğini kabul etmesi
1385	Osmanlıların Sofya'yı fethi
1389	Osmanlıların Kosova'da Balkan devletleri koalisyonuna karşı zafer kazanması
1389-1402	I. Bayezit, Yıldırım
1396	Niğbolu Savaşı
1402	Ankara Savaşı, I. Bayezit'in imparatorluğunun çöküşü

1403-13	Bayezit'in oğulları arasında tahtı ele geçirmeye yönelik iç savaş
1413-21	**I. Mehmet**
1421-44, 1446-51	**II. Murat**
1423-30	Selânik için Osmanlı-Venedik Savaşı
1425	Osmanhların İzmir'i topraklarına katması ve Batı Anadolu'yu yeniden fethetmesi
1439	Osmanlılarm Sırbistan'ı ele geçirmesi
1443	Janos Hunyadi'nin Balkanlar'ı istila etmesi
1444	Sırbistan despotluğunun yeniden tesisi, Varna Savaşı
1444-46, 1451-81	**II. Mehmet, Fatih**
1448	İkinci Kosova Savaşı
1453	Konstantinopolis'in fethi, Pera'nın ele geçirilmesi
1459	Sırbistan ve Mora'mn fethi
1461	Trabzon Rum Pontus Devleti topraklarının ele geçirilmesi
1463-79	Venedik'le savaş
1468	Karaman'ın fethi
1473	Otlukbeli Savaşı
1475	Kırım'daki Cenova kolonilerinin ele geçirilmesi
1481-1512	**II. Bayezit**
1485-91	Memlûklerle savaş
1499-1503	Venedik'le savaş; İnebahtı, Koron ve Modon'un fethi
1512-20	**I. Selim**
1514	I. Selim'in Çaldıran'da Şah İsmail'i yenmesi
1516	Diyarbekir'in fethi; Doğu Anadolu'nun Osmanlı topraklarına katılması; Memlûklerin Mercidabık'ta yenilmesi
1517	Ridaniye Savaşı, Mısır'ın fethi; Mekke şerifinin boyun eğmesi

1520-66	**I. Süleyman, Kanunî**
1521	Belgrad'ın fethi
1522	Rodos'un fethi
1526	Mohaç Savaşı; Macaristan'ın Osmanlı vasalı olması
1529	Viyana kuşatması
1534	Tebriz ve Bağdat'ın fethi
1537-40	Venedik'le savaş
1538	Hindistan'da Diu kuşatması
1541	Macaristan'ın ilhakı
1553-55	İran'la savaş
1565	Malta kuşatması
1566-74	**II. Selim**
1569	Fransız kapitülasyonları; Rusya'ya karşı ilk Osmanlı seferi; Astrakan kuşatması
1570	Uluç Ali'nin Tunus'u alması; Kıbrıs seferi; Lefkoşa'nın düşmesi
1571	İnebahtı Savaşı
1573	Venedik'le ve Roma-Germen imparatoruyla barış
1574-95	**III. Murat**
1578-90	İran'la savaş, Azerbaycan'ın ilhakı
1580	İngiliz kapitülasyonları
1589	İstanbul'da yeniçeri isyanı
1591-92	Başka yeniçeri ayaklanmaları
1593-1606	Habsburglarla savaş
1595-1603	**III. Mehmet**
1596	Anadolu'da Celâlî isyanları
1603-39	İran savaşları
1603-17	**I. Ahmet**
1606	Habsburglarla Zitvatorok barışı
1609	Anadolu'da Celâlilerin bastırılması
1612	Kapitülasyonların Felemenkleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi
1613-35	Manoğlu Fahreddin isyanı

1618	İran barışı, Osmanlıların Azerbaycan'dan çekilmesi
1618-22	**II. Osman**
1621	Lehistan seferi
1622	II. Osman'ın öldürülmesi
1617-18, 1622-23	**I. Mustafa**
1623-40	**IV. Murat**
1624-28	Anadolu'da isyan; İstanbul'da kargaşa
1632	IV. Murat'ın iktidar dizginlerini bütünüyle ele geçirmesi
1635	Revan (Erivan) kuşatması
1624-37	Karadeniz kıyılarına Kazak saldırıları
1624-39	İran'la savaş, Bağdat'ın düşmesi
1637	Azak'ın Kazakların eline geçmesi
1638	Osmanlıların Bağdat'ı geri alması
1640-48	**I. İbrahim**
1640	Azak'ın geri alınması
1645-69	Venedik'le savaş; Girit'in fethi; Kandiye kuşatması
1648-56	Çanakkale Boğazı'nda Venedik ablukası
1648	Padişahın tahttan indirilip öldürülmesi
1648-87	**IV. Mehmet**
1648-51	İktidar çocuk padişahın annesi Kösem Sultan'ın elinde
1649-51	İstanbul'da yeniçerilerin hâkimiyeti, Asya'daki eyaletlerde Celâlî paşaları
1651-55	İstanbul'da anarşi, Venedik ablukası devam ediyor
1656	Köprülü Mehmet'in olağanüstü yetkilerle sadrâzamlığa getirilmesi
1656-59	Yeniçeriler ve eyaletler üzerinde merkezî devletin hâkimiyetinin yeniden tesisi
1657	Venedik ablukasının kaldırılması
1658-59	Erdel ve Eflâk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tesisi

1661-76	Köprülü Fâzıl Ahmet'in sadrâzamlığı
1663	Habsburglarla savaş
1664	St. Gotthard Savaşı, Vasvar barışı
1669	Kandiye'nin zaptı, Venedik'le barış
1672-76	Lehistan'la savaş, Podolya ile Kameniçe'nin ilhakı, Zuravno Antlaşması
1676-83	Kara Mustafa'nın sadrâzamlığı
1677-81	Rusya'yla Ukrayna üzerinde çekişme
1681	Sakız'a Fransız saldırısı
1683	Viyana kuşatması
1684	İmparator, Lehistan kralı ve Venedik arasında Osmanlılara karşı Kutsal Birlik
1686	Budin'in düşmesi, Rusya'nın Kutsal Birlik'e katılması; Venedikliler Mora'da
1687	İkinci Mohaç Savaşı; orduda isyan; IV. Mehmet'in tahttan indirilmesi
1687-91	II. Süleyman
1688	Belgrad'ın düşmesi
1689	Avusturyalılar Kosova'da; Rusların Kırım'a saldırması
1689-91	Köprülü Fâzıl Mustafa'nın sadrâzamlığı; vergi reformları
1690	Belgrad'ın Avusturyalılardan geri alınması
1691-95	II. Ahmet
1691	Salankamen Savaşı; Fâzıl Mustafa'nın ölümü
1695-1703	II. Mustafa
1695	Azak'ın düşmesi
1696	Macaristan'da Osmanlı karşı saldırısı
1697	Osmanlıların Zenta'da yenilgiye uğraması
1698-1702	Köprülü Hüseyin'in sadrâzamlığı
1699	Karlofça Antlaşması
1700	Rusya'yla barış
1703	Orduda isyan; II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi

1703-30	**III. Ahmet**
1709	İsveç kralı XII. Şarl'ın [Demirbaş Şarl] Osmanlı topraklarına sığınması
1711	Prut Savaşı, Osmanlıların Rus Çarı I. Petro'ya karşı zafer kazanması, Kahire'de ayaklanma, Memlûkler arasında yeni saflaşma; Cebel-i Lübnan'da Şihabîlerin üstünlüğü ele geçirmesi
1713	Rusya'yla barış antlaşması: Azak geri alınıyor, XII. Şarl İsveç'e dönüyor; Tuna prensliklerinde Fenerli idaresinin tesisi
1714-18	Venedik'le savaş, Mora'nın geri alınması
1716	Avusturya'yla savaş
1717	Belgrad'ın düşmesi
1718-30	İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı
1718	Avusturya ve Venedik'le Pasarofça barış antlaşması: Mora geri alınıyor, Sırbistan ve Eflâk'ın önemli bir bölümü Avusturya'ya bırakılıyor
1723-27	İran'la savaş, Osmanlıların Azerbaycan ve Hemedan'ı ele geçirmesi
1730	Patrona Halil ayaklanması; III. Ahmet'in taht-tan indirilmesi; Lâle Devri'nin sonu
1730-36	İran karşı saldırısı; Azerbaycan ve Batı İran'ın kaybedilmesi
1730-54	**I. Mahmut**
1736-39	Rusya ve Avusturya'yla savaş
1739	Avusturya ve Rusya'yla barış antlaşması; Belgrad'ın geri alınması
1740	Fransız kapitülasyonlarının genişletilmesi; Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifakı
1743-46	Nadir Şah yönetimindeki İran'la savaş
1754-57	**III. Osman**

1757-74	**III. Mustafa**
1768-74	Rus İmparatorluğu'yla savaş
1770	Ege'de Rus donanması; Tuna boyunda Osmanlı yenilgisi
1771	Kırım'da Rus istilası
1773	Mısır'da Ali Bey'in isyanı
1774-89	**I. Abdülhamit**
1774	Küçük Kaynarca Antlaşması, Kırım'ın ve Karadeniz'in kuzey kıyılarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopması
1783	Rusların Kırım Hanlığı'nı ilhakı
1787	Rusya'yla savaş
1788	İsveç'in Rus İmparatorluğu'na savaş ilan etmesi
1789-1807	**III. Selim**
1792	Yaş Antlaşması
1798	Napolyon'un Mısır'ı istilası
1804	Sırp isyanı
1805-48	Mehmet Ali Mısır'da yönetimde
1807	Selim'in reform programının isyanla bastırılması
1807-08	**IV. Mustafa**
1808-39	**II. Mahmut**
1808	Sened-i İttifak
1811	Mehmet Ali'nin Mısır'daki Memlûk kalıntılarını katletmesi
1812	Bükreş Antlaşması
1826	Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması
1832	Konya Savaşı
1833	Rusya'yla Hünkâr İskelesi Antlaşması
1838	İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması
1839	Nizip Savaşı
1839-61	**I. Abdülmecit**
1839	Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'yla Tanzimat'ın başlaması
1853-56	Kırım Savaşı

1856	Islahat Fermanı
1856	Paris Antlaşması
1861-76	**Abdülaziz**
1875	Osmanlı Devleti'nin malî iflası
1876	İlk Osmanlı anayasası
1876-1909	**II. Abdülhamit**
1878	Berlin Antlaşması
1881	Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması
1885	Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi işgali
1896-97	Girit'te isyan; Yunanistan'la savaş
1908	Jön Türk Devrimi ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması
1909-18	**V. Mehmet**
1911	İtalya'yla savaş
1912	Balkan Savaşı
1914	I. Dünya Savaşı'nın başlaması
1918-22	**VI. Mehmet**
1920	Suriye ve Lübnan'da Fransız, Irak ve Filistin'de İngiliz mandalarının tesisi
1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı

Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (Cambridge, 1994), s. xviii-xxiv.

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı tarihini incelemek neden gerekli?

Giriş

Bu kitabın kökenleri, 1983 yazında, Avusturya başkentinde gerçekleşen bir olaya dayanmaktadır. O yaz Viyana'da okul çocuklarının oluşturduğu kuyruklar kaldırımlara taşmıştı. Çocukların kuyruklar oluşturmasına yol açan olay bir Walt Disney filmi ya da lunapark değil, müzedeki bir sergiydi. Sergi, İkinci Viyana Kuşatması'nın 300. yıldönümü için o yıl yapılan pek çok etkinlikten biriydi. Bu çocukların, öğretmenlerinin ve Avusturya (ve aslında genel olarak Avrupa) kamuoyunun kafasında, 1683, başka bir dünyanın temsilcisi Osmanlı Devleti, "tarifsiz kötülüklerin timsali Türkler" tarafından hepsinin boyunduruk altına alınmaktan kurtulduğu tarihti.

Osmanlı İmparatorluğu 1300 dolaylarında, Küçük Asya'nın batısında, modern İstanbul kentinden pek uzak sayılmayacak bir yerde doğmuştu. Hiç kesintiye uğramadan devam eden devlet inşası sürecinde, bu imparatorluk, Bizans, Sırp ve Bulgar krallıklarının yanı sıra Anadolu'daki göçer Türk beyliklerini ve Mısır'daki Memlûk Sultanlığı'nı yenerek, hem batıya hem de doğuya doğru genişlemişti. 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde Batı Asya, Kuzey Afrika ve

Güneydoğu Avrupa'da uçsuz bucaksız topraklar vardı. Osmanlı orduları Habsburg Viyanası'nı ele geçirmek için 1529'da ve 1683'te iki kez girişimde bulundular.

Viyana müzesinin sergisindeki objeler 1683 olaylarının niteliği hakkında çok şey anlatmaktaydı. Örneğin, Osmanlı sadrâzamının otağının ve kişisel eşyalarının sergilendiği bölüm, Osmanlı kuvvetlerinin Viyana'yı kuşatmasında birkaç gün öncesine kadar içinde bulundukları ordugâhları nasıl bir panik içinde terk edip kaçtıklarını gösteriyordu. Orta ve Doğu Avrupalı müttefiklerin, özellikle de Lehistan Kralı Jan Sobieski'nin zamanında yetişmesi, Viyana'yı kuşatan Osmanlı ordularını kaçmak zorunda bırakmış ve Osmanlıların kenti ele geçirmek için yaptığı ikinci girişimi tam anlamıyla bir bozguna çevirmişti. Osmanlı kuvvetleri yüzlerce yıldır, sınırlarını kuzey yönünde zorlayarak, Balkan Yarımadası'ndan öteye, Viyana'nın ve Almanca konuşulan ülkelerin yakınlarına doğru ilerlemekteydi. Osmanlılar, kelimenin tam anlamıyla düşmanlarının korkulu rüyasıydı; yenilmez olduklarına inanılırdı. Viyanalı anneler, çocuklarını yatırırken, uslu durmazsanız 'Türkler' gelip sizi yer, diye korkuturlardı. Bu dünya 1683'te değişti. Viyana'yı kuşatan Osmanlı kuvvetleri, her iki tarafın da beklemediği, feci bir yenilgiye uğradı. Bu olay, Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasındaki güç ilişkilerinde kalıcı bir tersine dönüşün işareti oldu.

Yürekleri korku dolu Viyanalı anneler "Türkler" derken, daha karmaşık bir gerçeklikten -çoketnili, çokdinli Osmanlı İmparatorluğu'nun, belki Türk belki de başka etnik kökenden savaşçılarından- söz ediyorlardı. Bu nedenle, burada "Türkler" ve "Osmanlılar" terimleriyle ilgili bir çift söz söylemek yerinde olacaktır. Batı, Orta ve Doğu Avrupalılar Osmanlı hanedanının yönettiği devletten söz ederken "Türk imparatorluğu" ve "Türkler" derlerdi. Bu, 14. yüzyılda olduğu kadar 20. yüzyılda da geçerliydi. Osmanlı hanedanı ve bir kısım uyrukları ve yandaşları etnik olarak Türk kökenli olduğu için, böyle bir adlandırmanın belli bir temeli de vardır. Fakat, göreceğimiz gibi, pek çok farklı etnik grupla evlilikler gerçekleştiren hanedan,

bu "Türklük" niteliğini çarçabuk yitirdi. "Türk imparatorluğu" terimine gelince, devlet de farklı farklı kavimlerin meydana getirdiği karışıma dayanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Türk göçerlerinin Orta Asya'dan Ortadoğu'ya göçlerinde yatan köklerinin hızla ötesine taşıp, karşılaştığı çok çeşitli halkları bünyesine kattığı için başarılı olmuştu (bkz. bölüm 2). "Türk" kelimesinin taşıdığı etnik anlam her ne idiyse o, kısa zamanda kayboldu ve terim "Müslüman" anlamına gelir oldu. Türkleşmek, dinini değiştirip Müslüman olmak anlamına geliyordu. "Osmanlı" kavramı, başarısı kendi bünyesine dahil etmeye dayanan, çoketnili, çokdinli oluşuma ilişkin daha doğru bir imge yarattığı için, bu çalışmada, Osmanlı terimini kullanmayı tercih ettik.

Geriye dönüp baktığımızda, Osmanlıların 1683'ten sonra bir daha asla Orta Avrupa için tehlike oluşturmadığını görebiliriz. Ancak, daha 200 yılı aşkın bir süre Güneydoğu Avrupa'yı ellerinde tutmaya devam ederek, modern dönemde Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya vb. halini alacak devletlere hükmettiler. En sonunda da, İngiliz siyasetçisi Gladstone'un önyargısız denemeyecek ifadesiyle, bu toprakları "tası tarağı toplayıp" terk etmek zorunda bırakıldılar. Osmanlı İmparatorluğu Asya ve Afrika'daki eyaletlerinde daha da uzun süre dayandı. Modern Türkiye, Suriye, Lübnan, Irak, İsrail, Filistin, Ürdün ve Suudî Arabistan'ın büyük bir bölümü Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar imparatorluğun parçası olarak kaldı. Osmanlı İmparatorluğu, 1922'de yıkılmadan önceki son kırkkırk beş yılını, yüzyıllardır candamarı olmuş Avrupa eyaletlerinden yoksun geçirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nu işte bu son demlerinde, ama ancak o zaman, Asyalı, Ortadoğulu bir güç olarak adlandırmak mümkündür. Balkanlar'daki topraklarının neredeyse tamamını elinden alıp geriye bölük pörçük bazı toprak parçaları bırakan 1878 Berlin Antlaşması'na kadar, Osmanlı İmparatorluğu Avrupah bir devletti ve Avrupa'nın askerî ve siyasî meseleleriyle iç içe olduğu için, dönemindekiler tarafından da öyle görülmekteydi. Rakibi Fransız ve Habsburg imparatorlukları Avrupa siyasal düzeninin ne kadar parçasıysa,

Osmanlı Devleti de, altı yüz yıllık tarihinin hemen hemen tamamı boyunca, Avrupa siyasal düzeninin o kadar parçasıydı.

Osmanlı tarihinin dünya tarihi içindeki yeri

Osmanlı İmparatorluğu tarihin en büyük, en uzun ömürlü ve en geniş coğrafyaya yayılmış imparatorluklarından biriydi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun topraklarının çoğunu içine alıyor ve Kuzey Balkanlar'ın ve Karadeniz kıyısının bazı kısımları gibi hiçbir zaman Bizans hâkimiyeti altına girmemiş yerleri elinde tutuyordu. Bu araziler üzerindeki hâkimiyeti geçici bir hâkimiyet de değildi - Osmanlı İmparatorluğu 1300'den önce doğdu ve Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar varlığını sürdürdü. Demek ki, Osmanlı Devleti Çin'deki güçlü Sung Devleti'nin sona erdiği yüzyılda, Cengiz Han'ın Avrasya dünyasının bir ucundan öbür ucuna at koşturarak Çin'den Lehistan'a uzanan bir imparatorluk kurduğu devirde, Avrupa'da Fransa ile İngiltere arasında Yüzyıl Savaşları patlamak üzereyken tarih sahnesine çıkmıştı. Aynı sıralarda, Osmanlıların Küçük Asya'da kuruluşuyla hemen hemen aynı dönemde, Batı Afrika'da büyük Benin Devleti, Amerika kıtasının Meksika vadisinde Aztek devleti doğmaktaydı. Osmanlıların, Ortaçağ'da kurdukları bu imparatorluk, çok yakın tarihlerde, halen hayatta olan pek çok kişinin anımsayabileceği kadar yakın tarihlerde ortadan kalktı. Osmanlı İmparatorluğu yeryüzünden tam anlamıyla silindiğinde, benim kendi babam dokuz, annem de beş yaşındaydı. Bugün, Osmanlılar sonrasında kurulmuş Türkiye, Suriye, Lübnan ve Irak gibi devletlerde Osmanlı isimleri taşıyan, Osmanlı dünyasında eğitim görüp büyümüş pek çok kişi yaşar. Dolayısıyla birçok insan için bu imparatorluk, hayatın içinde var olmaya devam eden, canlı bir mirastır (bkz. bölüm 10).

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesini güçlü ve zengin bir dizi devletle paylaşıyordu. Bunların en batısında Elizabeth devri İngilteresi, Habsburg İspanyası ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile birlikte Valois Fransası ve Felemenk Cumhuriyeti bulunuyordu. Daha yakında ve Osmanlılar açı-

sından kısa vadede daha büyük önem taşıyan Venedik ve Cenova kent devletleri, dört bir yana yayılan donanmaları ve Hindistan, Ortadoğu, Akdeniz ve Batı Avrupa dünyalarını birbirine bağlayan ticaret ağları sayesinde muazzam siyasî ve ekonomik güce sahipti. Doğuda o sırada güçlerinin ve zenginliklerinin doruğunda olan iki büyük imparatorluk vardı: Safavî Devleti ve Hindistan altkıtasındaki Moğol İmparatorluğu. Osmanlı, Safavî ve Moğol imparatorlukları batıda Viyana'dan doğuda Çin sınırlarına kadar uzanmaktaydı. 16. yüzyılda hepsi de Avrupa ile Asya arasındaki ticaretle zenginleşmiş, işbilir yöneticiler idaresinde refaha ulaşmışlardı. İspanya ve Portekiz'in Yeni Dünya'yı ve hazinelerini ele geçirdikleri anda, ekonomik ve siyasal güç dengesi (Çin'den sonra) bu üçünün elindeydi. Ming döneminin ortasında olan Çin, kuşkusuz bu sırada dünyanın en güçlü ve zengin devletiydi.

Osmanlılar 1453'te, 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar bin yıldır ayakta duran ikinci Roma'yı, Bizans'ı yıkmışlardı. Bu devleti yıkan Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan da, Roma İmparatorluğu'nun Bizans'ta ifade bulmuş "Doğu" varyasyonunun mirasçısı olmuştu. Gerçekten de Konstantinopolis fatihi İkinci Mehmet, Kayzer-i Rûm, yani âhir zaman imparatoru olma iddiasını çok açık bir şekilde ifade etmişti. 16. yüzyıldaki halefi Kanunî Sultan Süleyman, saltanat dönemini Roma'yı alarak taçlandırmak peşindeydi. Dahası, Osmanlı hükümdarları İkinci Roma'yı aldıktan sonra, dört yüz küsur yıl boyunca başkentin isminde kentin Romalı kurucusunun adını kullandılar. Osmanlıların resmî yazışmalarında, sikkelerinde ve 19. yüzyılda kullanılmaya başlayan posta pullarında kentin adı, imparatorluğun sonuna kadar, "Konstantin'in kenti," yani Konstantiniyye olarak kaldı. Ayrıca, Osmanlılar bazı yönlerden Bizans'ın belirli idarî modellerini benimsediler. Bizanslılar gibi Osmanlılar da, ruhanî-dünyevî hükümdarlık [*caesaropapacy*] benzeri, devletin din adamlarını kontrol altında tuttuğu bir sistemi hayata geçirdiler. Osmanlı adalet sisteminde mahkemeler ulema sınıfı mensubu kadılar tarafından idare edilirdi. Kadıları atayan Osmanlı padişahları, Bizans İmparatorluğu'ndaki halefleri

gibi, din kurumu mensupları üzerinde doğrudan denetim sahibiydiler. Bunun dışında, Bizanslılardan Osmanlılara süreklilik gösteren kurumlara bir örnek daha verecek olursak, Bizans'taki toprak mülkiyeti biçimleri de Osmanlı dönemine aktarılmıştı. Kuşkusuz, Osmanlılar, haleflerini sadece taklit etmekle kalmamışlar, kendi özgün sentezlerini yaratmışlardı, ama Bizanslılara pek çok şey borçlu oldukları da bir gerçekti.

Osmanlı siyasal düzeninin şekillenmesinde Bizans dışında başka güçlü faktörler de etkili olmuştu. İleride de göreceğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu göçer Türklerin, Orta Asya'daki anayurtta tam açıklık kazanmayan etkenlerle başlayan nüfus hareketleri çerçevesinde İS 1000 sonrasında Ortadoğu'ya gelişiyle oluşan kargaşanın içinden doğdu. Osmanlı Devleti, Türk halklarının Orta Asya'dan batıya, Ortadoğu ve Balkanlar'a göçünden doğmuş, Selçuklular ve Timur'dan sonraki son büyük Türk-İslâm devletiydi (bkz. bölüm 2). Bu göçerlerin Şamanist inanışları Osmanlı hanedanının manevî pratiğinde ve dünya görüşünde derinlemesine yerleşmiş olarak varlığını sürdürdü. Daha sonraki dönemlerde İran ve Doğu Akdeniz İslâm dünyasının idare ve hukuk usulleri Osmanlı pratiğine girmekle birlikte, İslâmiyet öncesi dönem Türklerinin gelenek ve görenekleri Osmanlı yönetim çevrelerinde önemini hep korudu. Osmanlı sistemini, nihaî olarak, İslâm dünyasının yanı sıra, Bizans, Türk göçerleri ve Balkan devletleri kaynaklı etkilerin bir harmanı olarak görmek gerekir.

Osmanlılar, bir yandan başkaları tarafından şekillendirilirken, bir yandan da pek çok Orta, Doğu ve Batı Avrupa devletinin gelişimini ve yapılanmasını ve bu ülkelerde halk imgeleminin şekillenişini etkilediler. Eğer 20. yüzyıl Sovyet Rusya siyasetinde paranoid üslup diye bir şey varsa, bunu büyük ölçüde Osmanlılara borçluyuz. Moskova merkezli Çarlık Rusyası açısından, güçlü bir Osmanlı Devleti'nin varlığı, Karadeniz ve Akdeniz'deki sıcak su limanlarına giden yolları uzun süre tıkayan bir engeldi. Yüzyıllar boyunca Osmanlılar Rus devletinin biricik ve en önemli dış düşmanıydı. Çarlarla padişahlar 17. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında, iki devlet de ortadan kalkana ka-

dar ardı arkası kesilmeyen savaşlara tutuştular. Bu savaşların, yükselen Rus devletinin gelişimi ve şekillenişi üzerinde çok güçlü bir etkisi oldu: Moskof Devleti'nin güney (ve batı) kanatlarındaki güçlü düşmanlarından duyduğu derin korku, siyaseti üzerinde kalıcı izler bırakarak, güvenliği, topraklarını genişletmekte ve tahakküm kurmakta arama ihtiyacı duyınasına yol açtı. Tuna üzerindeki Habsburg Devleti ise, muazzam bir bölgesel kargaşa içinden Osmanlıların kuzeye doğru daha fazla genişlemesini engellemek amacıyla kuruldu. Viyana merkezli devlet bir direniş merkezi oldu; daha güneydeki çeşitli Balkan Yarımadası krallıklarının hiçbiri Osmanlıları durdurmayı başaramadığı için de, zamanla Orta Avrupa savunmasının ön hattı olma rolünü ve kimliğini edindi. Osmanlılar Habsburg Devleti'nin niteliğini tanımladılar, devletin yapılanışında ve daha sonra gelişiminde belirleyici rol oynadılar.

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kavşak noktasındaki jeopolitik konumu, Osmanlı Devleti'ne dünya tarihinde önemli bir rol yükledi. Bu önem 1683'teki askerî felaketten ve Osmanlıların toprak bütünlüklerini savunma yeteneğinin azalmasından sonra kaybolup gitmedi. Tam tersine, Osmanlıların zaafı, Osmanlı topraklarından parçalar koparmak ya da en azından bu toprakların hasımlarının eline geçmesini önlemek isteyen, toprakları genişleyen komşuları arasında rekabete ve uluslararası istikrarsızlığa neden oldu. Bu "Doğu Sorunu" ya da Osmanlı Devleti ortadan kalkınca hangi toprakların kime kalacağı meselesi, Düvel-i Muazzama ("Büyük Devletler") arasında çekişmelere yol açtı ve 19. yüzyıl uluslararası diplomasisinin en temel meselelerinden biri haline geldi. Doğu Sorunu'nun çözülmesi konusundaki başarısızlık, 1914'te çağımızın ilk büyük felaketi olan Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinde rol oynadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu incelemenin ve dünya tarihinde önemli bir yer vermenin gerekliliğine ilişkin çok daha olumlu bir başka neden de, imparatorluğun varolduğu dönemin büyük bölümünde uyguladığı hoşgörülü idare modeliyle bağlantılıdır. Ulaşım ve iletişim teknolojilerinin ve halkların göçleri-

nin farklılıklarla eşi görülmemiş ölçüde yüzleşmeyi zorunlu kıldığı çağdaş dünya açısından, Osmanlı İmparatorluğu dikkatle incelenmesi gereken bir örnektir. Osmanlılar kendilerine tâbi halklar üzerinde yüzyıllar boyunca gevşek bir denetim kurdular. Osmanlı siyasal sistemi, idarecilerinin ve askerî yetkililerinin, İslâm, Musevî, Hıristiyan dinlerinin Sünnî, Şiî, Rum, Ermeni veya Süryani Ortodoks ya da Katolik hangi mezhebine bağlı olursa olsun, bütün tebaayı dinlerinin gereğini yerine getirme konusunda korumasını şart koşardı. Bu şart İslâmiyet'in "Kitap ehli"ne, yani Yahudi ve Hıristiyanlara hoşgörü gösterilmesi ilkesine dayanmaktaydı. "Kitap ehli," mükemmel olmayan ve eksik bir biçimde de olsa, Allah kelâmına sahipti, dolayısıyla, Osmanlı İslâm devleti onların ibadetlerini himayeyle yükümlüydü. Hıristiyan ve Yahudi tebaanın inançları nedeniyle zaman zaman cezalandırılmış veya öldürülmüş olduğu kuşkusuzdur. Fakat bu olaylar, devletin uyulmasını beklediği ve şart koştuğu yüksek standardı, en temel ilke olan hoşgörü ilkesini ihlal eden olaylardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatler arası ilişkiler yüzyıllarca bu ilkelere göre yürütüldü. Fakat imparatorluğun son yıllarında uyumsuzluklar arttı (bkz. bölüm 9). Ancak, Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin neredeyse tamamında, dünyanın geri kalanı için, çokdinli politik sistemiyle etkili bir model oluşturdu.

Avrupa kültüründe Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa'nın tarih, imgelem ve kültüründeki yerini özetleyen bu sayfaların anlam ve önemiyle ilgili bir uyarıyla söze başlayalım. Bu sayfalarda yapılan incelemenin, Osmanlıların, yalnızca Batı Avrupa'nın gelişmesine yaptıkları katkı ölçüsünde önem taşıdığını ileri sürmek gibi bir amacı yoktur. Böyle bir nokta üzerinde duruluyor olmasının nedeni, kitabın asıl hedef kitlesinin Batı Avrupa kültürel geleneğine mensup okurlar olmasıdır. Amaç, bu okurlara Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendi tarih ve kültürlerinin akışını nasıl etkilediğini göstermektir.

Modern çağda dünyaya egemen olan Batı Avrupa devletlerine fiziksel olarak en yakın konumda Osmanlılar bulunduğu için, Avrupa'nın askerî, politik ve ideolojik yayılmasından uzun süre dolaysız bir biçimde etkilendiler. Bu yakınlığın hem Osmanlıların hem de Avrupalıların kimliklerinin şekillenişi üzerinde ciddi etkileri oldu. Yakınlık, her iki tarafta da, hem iticilik hem de cezbedicilik özelliklerini barındıran karmaşık bir kimlik oluşum süreci yapılandırdı. Zaten bir halk kendisini özel ve özgün karakteristiklere sahip farklı ve ayrı bir varlık olarak görme noktasına, genellikle, kendisinin ne olduğunu ve ne olmadığını "öteki" vasıtasıyla tanımlayarak ulaşır. Bizans, Balkan ve Doğu ve Batı Avrupa devletleri karşısında Osmanlılar (belki Hindu düşman karşısındaki Moğollar gibi) zaman zaman İslâm savaşçılığı (gazilik) kimliğini ön plana çıkardılar. Bu, Osmanlı hükümdarlarının aynı dönemlerde Bizanslıları, Bulgarları, Sırpları, Batı Avrupalıları ve diğer Hıristiyanları asker, sanatçı ve teknisyenler olarak takdir edip çalıştırmasına engel olmadı. Avrupalılar için -ABD'deki ve başka yerlerdeki torunları da dahil bütün Avrupalılar için- Osmanlılar, Avrupa kültürünün kendisini Avrupa kültürü olarak tanımlamasının vazgeçilmez bir aracıydı. Osmanlılar kimi zaman Avrupalıların sahip olmak istedikleri nitelikler açısından model oluşturdu. Machiavelli ile daha sonra Bodin ve Montesquieu gibi Avrupalı siyasal düşünürler, Avrupalıları eleştirmek için Osmanlı ordusunun ve idarecilerinin dürüstlüğünü, disiplinini ve itaatkârlığını övdüler. Ayrı dönemlerde yaşamış bu siyasal düşünürler, eserlerinde etkin yöneticilerin ve etkin bir devletin gerekliliğini dile getirdiler. Bir kralı doğrudan eleştirmenin tehlikeli olabileceği bir çağda, Osmanlı örneğini kullanarak Avrupali monarkları, monarkların askerlerini ve devlet adamlarını, davranışlarını düzeltmeye çağırdılar. Söz konusu yazarlar, "Bunlar, bizim Batı'da sahip olmamız gereken niteliklerdir" diyorlardı. Dahası, Avrupalılar kendilerini tanımlamaya çalışırken, bunu kısmen de, ne olmadıklarını tarif ederek yaptılar. Avrupalılar Osmanlıları bütün kötülüklerin kaynağı yaptılar, sahip olmak istedikleri özellikleri, tam karşıtlarını düşmanlarına atfederek tanımla-

dılar. Zalimliğe karşı insancıllık, barbarlığa karşı uygarlık, kâfirlere karşı gerçek müminler. Kim olduğunuzu, ne ve kim olmadığınızı tanımlayarak kavrayabilirdiniz. (Bugün İngiltere, Fransa ve Almanya olarak bildiğimiz yerlerde, ahali, IS 7. yüzyılda İslâmiyet'in ilk günlerinde bu "öteki"lik rolünü Arap ülkelerinde yaşayan Müslümanlara vermişti.) Avrupalılık kimlikleri henüz oluşmakta olan bölge sakinlerinin imgeleminde Osmanlılar (onlar), uygar insanların (biz) sahip olmadığı/olamayacağı niteliklere sahip kişiler olarak tanımlandı. Avrupalı aklın dünyasında, Osmanlılar, hem korkunç, vahşi ve tarifsiz derecede kötü, hem de seks delisi, harem düşkünü ve sefih idi. 19. yüzyılda bile Avrupalı hayal gücünün ürünlerinde Osmanlı Doğusu, kendilerine hâkim, ciddi, âdil, cinsel olarak kontrollü, ılımlı ve rasyonel oldukları iddia edilen Avrupalıların uygar ve güçlü Batısı'nda bulunmadığı ya da yasak olduğu varsayılan zevklerin yozlaşmış merkezi olarak gösteriliyordu.

Osmanlılar, bugün genellikle göz ardı edilen veya unutulan çeşitli yönlerden, Avrupa gündelik yaşamının gerçekten parçasıydılar. Örneğin Batı Avrupalıların veya Amerikalıların çoğu büyük bir ihtimalle, çok sevdikleri kahve ve lâleleri ya da hayatlarını koruyan çiçek aşılarını Osmanlılara borçlu olduklarının farkında değildir. Oysa bunlar, Batı Avrupa'ya 16. ve 18. yüzyıllar arasında gelmiş Osmanlı ürünleridir. Osmanlı İmparatorluğu, ilk günlerinden itibaren, sonradan Avrupa halini alacak olan gerçekliğin gündelik yaşamı, dini ve siyasetiyle iç içeydi. Genel olarak, bu iç içeliğin derecesi mesafeyle ters orantılıdır. Dolayısıyla muhtemelen günümüz Avusturyası'ndaki Osmanlı mirası Danimarka'dakinden daha fazladır. Yine de, Batı Avrupalı değerlerin birçoğunun korunduğu Amerika Birleşik Devletleri de dahil, her yerde Osmanlı etkisi hissedilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki din savaşlarında didaktik bir işlev üstlenerek önemli bir rol oynadı. Reform devrinde birbiriyle mücadele halindeki tarafların çoğu için, Osmanlılar, Tanrı'nın yeryüzündeki gazabıydı. *Anabatist** denen bazı radi-

(*) Çocukların vaftiz edilmesini reddeden bir Hıristiyan mezhebi - e.n.

kal Reformcular Osmanlıları Tanrı'nın bir işareti olarak kabul ediyor ve Osmanlıların dünyayı ele geçirmek üzere olduğunu savunuyorlardı. İşte artık Deccal gelecekti. Daha sonra Seçilmişler tanrısızları yok edecek ve İsa'nın ikinci gelişinin yolunu açacaktı. Martin Luther ise, benzer bir çizgide, Osmanlıların, Tanrı'nın papalıktaki bozulma nedeniyle verdiği bir ceza, Tanrı'nın gazabının bir aracı olduğunu yazdı. Katolikler ise yine kendi açılarından bakarak, Türkleri, Luther yandaşlarının çoğalmasına göz yumulmuş olmasına karşı verilmiş ilahî bir ceza olarak görüyorlardı.

Aynı şekilde, Osmanlılar Avrupa halk kültürüne de yer etmişlerdir. 17. yüzyıl Fransız edebiyatı sık sık padişahları konu alırdı. Örneğin 1648'de yayımlanan, kafesteki I. Bayezit (1389-1402) ile onu esir alan Timur öyküsünde olduğu gibi. Ancak, öykülerin çoğu Türklerin gaddarlığı, örneğin Kanunî Sultan Süleyman'ın gözdesi Sadrâzam İbrahim Paşa'ya yaptıkları hakkındaydı. Aslında bir kozmopolit, ince zevklere sahip, çok dil bilen bir "Rönesans prensi" olan Fatih Sultan Mehmet, 1612 tarihli bir Fransız piyesinde, zalim, acımasız bir zorba olarak temsil edilmiş, annesi de kurbanının kanını içen birine dönüşmüştü. Aynı ölçüde garip başka öykülerde, Osmanlı askerleri, Roma savaş tanrısı Mars'a adakta bulunan insanlar olarak betimlendi. Ancak, Viyana önündeki 1683 bozgunundan sonra Osmanlı tehlikesinin azalmasıyla birlikte, çizilen Osmanlı imajı bir ölçüde değişti.

Böylelikle, 18. yüzyılda Batı, Orta ve Doğu Avrupalılar kendilerini Osmanlı komşularından açık ve aktif bir biçimde bir şeyler almaya başlayacak kadar güvende hissettiler. Bu dönemde Osmanlılar, klasik müziğe modern orkestranın vurmalı çalgılar (perküsyon) bölümünü ekleyerek Avrupa klasik müzik dünyasına önemli katkılar yaptılar. 1720'lerden 1850'lere kadar süren dönemde "Türk müziği" denen müzik -bir zamanlar orkestradaki vurmalı çalgılara verilen ad- Avrupa'yı kasıp kavurdu. Avrupa sarayları Osmanlı vurmalı çalgılarının seslerini çıkartmak için birbiriyle yarışa girdi -ziller, kösler, nekkareler ve davullar, ayrıca üçgenler, defler ve çevgan de-

nen bir grup zilden oluşan çadır biçimli çalgılar. Bu müzik, askeri coşturmak ve düşmanın yüreğine korku salmak için Osmanlı ordularıyla birlikte yürüyen mehter takımıyla birlikte çıkmıştı. Lehistan Kralı II. Augustus (1697-1733) mehter müziğini o kadar beğendi ki, padişahlardan biri kendisine hediye olarak 12-15 müzisyenli bir mehter takımı gönderdi. Kralın komşusu Rus Çariçesi Anna, kendisinin de bir bandoya ihtiyacı olduğuna karar vererek 1725'te, bir takım getirmek üzere İstanbul'a adam gönderdi. 1741'e gelindiğinde Viyana Habsburglarının kendilerine ait bir mehter takımları vardı; bir süre sonra da Berlin'deki Prusya kralı bir mehter takımı edindi. Bu takımların hepsi de Osmanlılardan oluşmaktaydı. Mehter takımı mensubu Osmanlıların bu yabancı ülkelerdeki kariyerlerinin anlatılmaya değer öyküleri olduğu muhakkaktır. 1782'de Londra kendi bandosuna sahip oldu, fakat bu sefer, egzotizmi daha da güçlendirmek için olsa gerek, davullar, simballer ve deflerin başına Afrikalılar kondu. Bu mehter takımı çılgınlığının bir kalıntısı da bando şefleri tarafından baton atılmasıdır. Tempo tutmak için mehterbaşı tarafından taşınan asa, zamanla bir tören aracı haline geldi. Bu, sonunda değişerek trompet takımı önünde yürüyen gösterici kızların ABD'nin her yerinde geçitlerde ve futbol maçlarında havaya attıkları batona dönüştü.

Mehter müziğinin popülerliği, orkestra sınırlarını aşıp bugün klasik Batı müziği diye adlandırdığımız müziğin anaçizgisine girdi. İlk olarak 1824'te yayınlanan Beethoven'ın *Dokuzuncu Senfoni*'sinin son bölümünde, yeniçerilerin yürüyüşünü çağrıştıran harika bir pasaj vardır. Brahms'ın *Dördüncü Senfoni*'sinde, Haydn'ın *Askerî Senfoni*'sinde, Rossini'nin *Guillaume Tell* uvertüründe ve Wagner'in *Tannhäuser* operasının marş bölümünde de "Türk müziği"ni duymak mümkündür. Mozart'ın *La Majör Piyano Sonatı K. 331*'de muhteşem bir *rondo alla turca* vardır, bu tema daha sonra Amerikan caz müziğine ve Dave Brubeck ile Ahmad Jamal gibi müzisyenlerin repertuvarlarına taşınmıştır. Operada sadece Osmanlı müziği değil, Osmanlı dekorları da popüler oldu. Bunların ilki 1686'da Hamburg'da

sahneye koyulan Sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın Viyana kuşatması sonrasındaki kaderiyle ilgili 3 perdelik bir operaydı. Händel'in *Timur* operası (1724), I. Bayezit'in (1389-1402) Orta Asyalı dünya fatihi tarafından yenilgiye uğratılmasını, esir alınıp hapsedilişini anlatıyordu. Mozart'ın 1792'de bestelediği *Saraydan Kız Kaçırma*'dan önce benzer kurgu ve karakterlere sahip başka operalar da yazıldı. Rossini'nin *İtalya'da Bir Türk* ve bir dereceye kadar da *Cezayir'deki İtalyan Kızı* eserleri, Osmanlı opera temaları geleneğini devam ettirmekteydi.

Avrupa müziği Osmanlı müzik temalarını ve dekorlarını alırken, Türk modası da 18. yüzyıl Avrupası'nı kasıp kavurdu. Madam de Pompadour'un Kral 15. Louis'nin sarayında başlattığı bir modayla sahte Osmanlı padişahları ve hanım sultanları her yeri sardı. Örneğin Lehistan'daki Sarmatçı* hareketinde soylular Osmanlı kostümleri giyip, "Arap" atlarına bindiler. Avrupa'nın her yerinde açılan Osmanlı tarzı kahvehaneleri, parlak ipekliler, kımıldadıkça dalganan şalvarlar, kalkık burunlu Türk terlikleri giymiş, Türk çubukları tüttüren, Türk tatlıları yiyen Avrupalılar doldurdu.

19. yüzyılda bu "Türkomanya" hızını kaybederek yerini Avrupa halk kültüründeki Osmanlı mevcudiyetinin başka ifadelerine bıraktı. Her zamanki gaddarlık, entrika, kıskançlık ve vahşet temaları devam ediyordu. Güçlü İngiliz siyasetçisi Gladstone'un "Bulgaristan'daki dehşet"e karşı çektiği nutukların kolaylıkla kabul görmesi de bundan kaynaklandı. Bu eski gaddar Türk imgesinin yanına bir de âşık ya da soytarı Türk imgesi eklendi. Moliere'in *Kibarlık Budalası* oyununda (1670) gördüğümüz gibi, salak Türk figürü beylik bir imge haline gelmişti bile; oyunda baş karakter seyircilerin Osmanlıca olarak algılaması beklenen anlaşılmaz bir dil konuşuyordu. 19. yüzyılda ise, koca koca cinsel organları olan şehvet tutkunu Türkler Viktoryen dönem pornografi edebiyatının önemli bir unsuru haline geldiler. Dahası, Lord Byron'dan romancı Pierre Lo-

(*) Soyluların Sarmat bir kökenden geldiği inancına ve Sarmatlara özenmeye dayanan bir siyasal öğreti. Sarmatlar İÖ IV. yüzyıl ile İS III. yüzyıl arasında yaşamış bir halktır - e.n.

ti'ye ve İngiliz casusu Lawrence'a kadar birçok Avrupalı, Osmanlı İmparatorluğu'nu cinsel ve cinsel olmayan her türlü fantezinin gerçekleştirilebileceği bir rüyalar ülkesi olarak görür hale geldi. Anılan bu üç kişi ve binlerce başkası -Osmanlı diyarına gitsinler veya gitmesinler- modern endüstriyel yaşamın sıkıcılığından ve tekdüzeliğinden kurtuluşu hayallerindeki Doğu'da aradılar. Delacroix, Gérôme ve diğerlerinin resimlerinde egzotik ve erotik, ilkel, vahşi ve soylu imgeleri bol bol görülür.

19. yüzyılın, 1876 Amerikan Yüzyıl Sergisi de dahil, çeşitli dünya fuarlarında sergilenen Osmanlı objeleri sayesinde, "Türk köşesi" Avrupa ve Amerikan evlerinin olağan bir parçası haline geldi. Varlıklı sınıfların salonlarında, genellikle bir bakır tepsi ve şark halılarıyla ayrı bir grup oluşturan uzun saçaklı, püsküllü kabarık koltuklar boy gösterdi. Örneğin 1900'de Paris'te tasarımcı Poiret "Oryantal" fantezileriyle ün salmıştı. Hali vakti o kadar yerinde olmayanların evlerinde egzotik Doğu'yu genellikle, tek bir eşya -bir sedir veya divan- çağrıştırırdı. Büyük Alman romancısı Thomas Mann, *Büyülü Dağ* (1924) romanında bir "Türk köşesi"ni betimler ve insanlarla biraraya gelip sohbet etmek için bir "Türk" kahve değirmeninden ve "Türk" kahvesinden yararlanan bir karakteri anlatır. Ana karakterlerden birinin dedesinin "ipek giysiler içinde, küçük, komik bir Türk'ü vardı. İpek giysilerin altında, içinde bir mekanizması olan sert bir gövde bulunuyordu. Bir zamanlar kurulunca masanın üzerinde bir oraya bir buraya zıplardı, ama uzun zamandır çalışmıyordu." Örneğin ABD'de mimarlar, New York, Portland, Oregon ve Chicago kentlerinde yaptıkları düzinelerce sinema binasında (eski Yakındoğu'nun da dahil, başka kültürlerin yanı sıra) İslâm ve Osmanlı mimarî detaylarını çokça kullandılar.

Özet olarak, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Osmanlılar Avrupalıların hayal gücüne pek çok malzeme sağladılar. Reform çağının ve 17. yüzyıl Fransız edebiyatının Deccal'ı ve düşmanı, Osmanlıların askerî olarak gerilediği dönemde yerini daha masum imgelere bıraktı. Bunun içindir ki, 18. yüz-

yıl mehter müziğini ve Türkomanya salgınını, sonra da 19. yüzyılın her zaman hâzır ve nâzır şark halısı eşliğindeki egzotizm ve erotizmini ve sinema binalarını görüyoruz. Avrupa'nın ve uzantılarının kültür dünyasında Osmanlı İmparatorluğu artık yoktur, ama mirası bugün bile varlığını sürdürmektedir (bkz. bölüm 10).

Osmanlı İmparatorluğu son günlerini Batı Avrupa emperyalizminin en parlak döneminde, dünyanın büyük kısmının İngiltere ve Fransa imparatorluklarının fiilen işgal ve egemenliği altına girdiği bir dönemde geçirdi. Her yerde halklar bu ikisinin ve diğer Batı Avrupa devletlerinin egemenliği altına girmişti. 19. yüzyıl sonu dünyasında Avrupa kıtası dışında sadece bir avuç bağımsız devlet vardı. Osmanlılar ile Çin ve Japonya imparatorlukları ayakta kalıp bir miktar güç sahibi olan bu devletlerin en önemlileriydi. Bu bağımsız devletler, dünyanın sömürgeleştirilmiş halklarına, Avrupa emperyalizmine karşı mücadelede örnek ve umut kaynağı oldular. Hint Müslümanlarmdan, Orta Asya'nın Türkçe konuşan halklarına, Mağrib'in Kuzey Afrikalılarına kadar birbirinden farklı pek çok halkın hepsi de, İngiliz, Rus ve Fransız sömürgeciliğine karşı mücadelelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nu örnek aldılar.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

*Asad, Talal. *Anthropology and the Colonial Encounter* (New York, 1973).

Bohnstedt, John Wolfgang. *The Infidel scourge of God: The Turkish menace as seen by German pamphleteers of the Reformation* (Philadelphia, 1968).

*Brown, L. Carl, der. *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1996). [L. Carl Brown, der. *İmparatorluk Mirası: Balkanlar ve Ortadoğu'da Osmanlı İzleri* çev.: Gül Çağalı Güven (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000)]

*Çelik, Zeynep. *Displaying the Orient: The Architecture of Islam and Nineteenth-Century World Fairs* (Berkeley, 1992).

Daniel, Norman. *Islam, Europe and empire* (Edinburgh, 1966).

*Deringil, Selim. "The Ottoman twilight zone of the Middle East," Henri J. Barkey, der. *Reluctant neighbor: Turkey's role in the Middle East* (Washington DC, 1996), 13-22.

Fischer-Galati, Stephen A. "Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555" (Cambridge, Yüksek lisans tezi, 1959).

*Karpat, Kemal. *The Ottoman Empire and Its Place in World History* (Leiden, 1974).

*Mansel, Philip. *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924* (Londra, 1995). [Türkçesi: Mansel, Philip. *Konstantinopolis: Dünyanın Arzuladığı Şehir, 1453-1924* çev.: Şerif Erol (Istanbul: Sabah Kitapları, 1996)]

*Rodinson, Maxime. *Europe and the mystique of Islam* (Seattle, orijinal Fransızca 1980 baskısının çevirisi, 1987).

Rouillard, Clarence. *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)* (Paris, 1938).

*Said, Edward, *Orientalism* (New York, 1978). [Türkçesi: Said, Edward, *Şarkiyatçılık* çev.: Berna Ülner (Istanbul: Metis Yayınları, 1999)]

St. Clair, Alexandrine N. *The image of the Turk in Europe* (New York, 1973).

*Schacht, Joseph ve C. E. Bosworth, der. *The Legacy of Islam* (Oxford, 2. baskı, 1979).

Schwoebel, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1453-1517* (Nieuwkoop, 1967).

Southern, R. W. *Western Views of Islam in the Middle Ages* (Cambridge, 1968).

*Stevens, MaryAnne. *The Orientalists: Delacroix to Matisse* (Londra, 1984).

Thompson, James. *The East: Imagined, Experienced, Remembered* (Dublin, 1988).

*Valensi, Lucette. *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Porte* (Ithaca, 1993). [Türkçesi: Valensi, Lucette. *Venedik ve Bâb-ı Âli: Despot'un Doğuşu*, çev.: A. Turgut Arnas (Istanbul: Bağlam Yayınları, 1994).]

İKİNCİ BÖLÜM

Başlangıcından 1683'e kadar Osmanlı İmparatorluğu

Giriş

1300-1683 dönemi, Osmanlı Devleti'nin çarpıcı bir biçimde genişleyerek, pek dikkat çekmeyen, küçük bir beylikten, uçsuz bucaksız topraklara sahip bir imparatorluğa dönüşmesine tanık oldu. Osmanlı egemenliği altına giren bu topraklar, güneyde Arabistan Yarımadası ve Nil Nehri çağlayanlarından, doğuda Basra'ya ve İran Platosu'na, batıda hemen hemen Cebelitarık'a, kuzeyde de Ukrayna steplerine ve Viyana surlarına kadar uzanmaktaydı. Osmanlılar, harita üzerindeki bir noktayla başladıkları dönemi, Karadeniz, Ege, Akdeniz, Hazar Denizi ve Kızıldeniz kıyılarına yayılmış topraklara sahip bir dünya imparatorluğuyla bitirdiler.

Osmanlı Devleti'nin kökenleri

Büyük olaylar açıklama gerektirir: Roma, İnka, Ming, İskender, Britanya ya da Osmanlı imparatorlukları gibi büyük imparatorlukların ortaya çıkışını nasıl kavramalıyız? Dünyayı sarsan bu olaylar nasıl açıklanabilir?

Osmanlılar özetle şöyle bir bağlamda tarih sahnesine çıktı-

Harita 1. *Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1512. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, xxxiii.)*

lar: Göçer Türk topluluklarının, Bizans Devleti'nin Küçük Asya'daki egemenliğini sarsan fetihleri; Moğolların Ortadoğu'yu istilasının yarattığı kargaşa ve göç eden yığınların sınırlar üzerinde büyüyen baskısı; pragmatik ve esnek Osmanlı politikalarının her din ve toplumsal kesimden çok sayıda taraftar toplaması ve Osmanlıları, göçer toplulukların Balkanlar'a giriş yolunu kontrol eden coğrafyaya yerleştirip daha da fazla yandaş toplamalarına olanak sağlayan şans faktörü. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin doğuşunun ayrıntılı öyküsü aktarılacak.

Osmanlı İmparatorluğu, 13. yüzyıldan 14. yüzyıla geçilirken, Anadolu Yarımadası'nın kuzeybatı köşesinde doğdu (harita 1). Döneme ve bölgeye muazzam bir kargaşa -siyasal, kültürel, dinî, iktisadî ve toplumsal kargaşa- damgasını vurmuştu. Bu bölge, bin yılı aşkın bir süreden beri, Roma İmparatorluğu'nun ve bu imparatorluğun Doğu Akdeniz dünyasındaki halefi, başkenti Konstantinopolis olan Bizans İmparatorluğu'nun parçasıydı. Bizans, bir zamanlar Güneydoğu Avrupa'nın, Kuzey Afrika'nın ve İtalya'nın bazı kısımlarının yanı sıra, günümüz Ortadoğusu'nun (İran dışında) hemen hemen tamamına egemendi -bugünkü Mısır, İsrail, Filistin, Lübnan, Suriye, Ürdün, Türkiye ile Irak'ın bazı kısımlarını içine alan bölgeye. Ancak, İS 7. yüzyılda, bu toprakların çoğunu, merkezleri Mekke, Şam ve Bağdat'ta bulunan ve genişlemekte olan yeni devletlere kaptırdı. Bizans Devleti, biraz güçlükle de olsa, kendisini yeniden yaratarak Anadolu'daki eyaletlerini elinde tutmayı başardı. Bu küçülmüş haliyle Bizans İmparatorluğu üç grup düşmanla karşı karşıyaydı. Akdeniz'de Venedik ve Cenova tüccar devletleri, zengin Ege, Karadeniz ve Doğu Akdeniz ticaret yolları üzerinde müstahkem mevkiler ve iktisadî imtiyazlar kazanmak için kendi aralarında ve (genellikle tek başlarına) Bizanslılara karşı savaşıyorlardı. Bizanslılar kuzeyde ve batıda ise, büyüyen, güçlü kara devletleriyle, özellikle Bulgar ve Sırp krallıklarıyla karşı karşıyaydılar. İS 1000 dolaylarından itibaren, Bizans'ın doğu sınırlarında (Türkmen denen) Türk göçerleri boy gösterdi. Kökleri Orta Asya'da, Baykal Gölü çevresindeki bölgede olan Türk kavimlerinin, anayurtlarından

kalkan göçü, yaklaşık İS 1000 civarında Ortadoğu'ya girmeye başladı. Orta Asya'daki anayurtta Türkmen yaşam tarzının belirgin özellikleri, dinde Şamanist inançlar, ekonomide hayvancılığa bağımlılık ve toplumsal değerlerde yiğitliğe gösterilen büyük saygı ve soylu kadınların geniş bir özgürlük ve hareketliliğe sahip olmasıydı. Türkmenler Ortadoğu'ya gelmeden hemen önce yazılan ve kahraman erkek ve kadınların öykülerini aktaran, Homeros destanları tarzındaki *Dede Korkut Kitabı*, bir yandan da komutaya değil, oybirliğine dayalı bir önderlik sistemine sahip Türkmen siyasetinin çokparçalı yapısını ortaya koyar. Dünya tarihinin belli başlı olaylarından biri olan bu göçler, Küçük Asya'dan Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan, Türkçe konuşan bir nüfus kuşağı yarattı ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasına yol açtı. Göçebe ve çokparçalı siyasal yapısıyla Türkmen yaşam tarzı, ilk göçlerin/fetihlerin asıl yükünü taşıyan İran Platosu yerleşik ahalisinin yaşamının alt üst olmasına yol açıyordu. Göçebeler, yerleşik yaşam tarzının hâkim olduğu Ortadoğu'ya doğru ilerlerken ya da bu topraklara girdikten sonra İslâmiyet'i kabul ettiler, fakat Şamanist ritüel ve pratiklerinin de birçoğunu korudular. Türkmenler ve sürüleri göç sırasında yerleşik bölgelerde ekonomiyi sekteye uğrattılar, köylülerden hükümdarlara vergi akışını engellediler. Bu istilacı Türk göçerleri arasında Selçuk ailesi de vardı. Batıya doğru sürüklenen irili ufaklı göçebe topluluklarının pek çok önderinden biri olan Selçuk ailesi, İran'ı ve tarımla uğraşan bölge ahalisini denetimi altına soktu, bölgenin hâkim Fars-İslâm uygarlığına hızla asimile oldu. Sonra da yeni devletindeki yerleşik tarımsal yaşam tarzını alt üst eden göçer yandaşlarını ne yapacağı sorunuyla karşı karşıya kaldı. Selçukluların sorununa çözüm Bizans Anadolusu'nda bulunacaktı.

Bizans Anadolusu'ndaki eyaletlerin, bu bağlamda önemli görünen iki grup özelliği vardı. Birincisi, bunlar verimli topraklardı ve yoğun nüfusa sahip tarımsal yerleşim alanlarıydı, dolayısıyla göçebeler için cazip yağma hedefleri oluşturuyorlardı. Anadolu eyaletleri tek kelimeyle zengindi. Üstelik Hıristiyan'dı. Bu nedenle de, İslâmiyet'i daha yeni kabul etmiş ve

kendi aralarından çıkma, Şamanist inançlarla Müslümanlık'ı birleştirmiş bilge kişilerin etkisi altındaki bu Türk göçerleri için, onlarla savaşmanın cazibesi artıyordu. Anadolu'nun göçerler için çekiciliği, esas olarak zengin olmasından mı kaynaklanıyordu, Hıristiyan olmasından mı? Çağdaşları Hıristiyan haçlılar gibi, göçerleri de yönlendiren etkenler ekonomik, siyasal ve dinî faktörlerin bir karışımıydı. Anadolu toprakları zengindi ve bu topraklarda (ağırlıkla) bir başka inanca, Hıristiyanlık'a bağlı çiftçiler yaşamaktaydı. Arkadan, Orta Asya'dan gelen göç dalgalarının ittiği Ortadoğu'daki muazzam göçerler yığını için, bunlar güçlü etkenlerdi. Dolayısıyla, İran'a girmelerinin üzerinden çok zaman geçmeden, göçebe Türkmenler Bizans'ın doğu eyaletlerini yağmalamaya ve baskınlar düzenlemeye başladılar. Ekonomi, politika ve iman gücü onları bu eyaletlere çekiyor, İran'ın merkeziyetçi Selçuklu hükümdarları da onları buralara itiyordu. Bizans Devleti bu baskınlara onlarca yıl dayandıktan sonra, bu yeni tehdidi ezmek üzere hareket geçti. Ancak, 1071'de, yeni bir dönem açan Malazgirt Muharebesi'nde Alparslan'ın ordusuyla geçici bir ittifak yapan Türk göçerlerinin birleşik askerî gücü, İmparator Romanos Diogenos komutasındaki Bizans ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi, imparatorluğun doğudaki sınır savunma sisteminin iflası anlamına geliyordu; hemen hemen her türlü denetimden kurtulan Türk göçerleri Bizans'a akın ettiler.

Bundan sonra birkaç yüzyıl, 15. yüzyıl ortalarına kadar doğusu ve batısıyla Anadolu tarihi şöyle bir benzetmeyle ifade edilebilir: Kabaran Türk göçerleri dalgası, bu dalganın ortasında kalmış Bizanslı tekfurlara veya feodal beylere bağlı yerleşik hayat adacıkları. Türk göçerlerinin önderleri ise, bir yandan kendi küçük devletlerini kurmaktaydılar. Kısa vadede, Türkmen beylikleri doğar ve batarken, Bizans hâkimiyeti bazen arttı, bazen azaldı. Anadolu kâh genişleyen kâh küçülen küçücük Türkmen ve Bizans beylik ve devletçiklerinden oluşan bir yamalı bohçaya benzedi. Bizans'ın imparatorluk ve feodal beylikler düzeyinde gösterdiği direniş, zaman zaman az çok başarılı oldu. Fakat, uzun vadede, Hıristiyan Bizans, nüfusunun

çoğunluğu Rumca konuşan Anadolu, derin ve kaçınılmaz bir dönüşüm geçirerek Müslüman ve Türkçe konuşan Anadolu oldu. Bu genel karışıklık, daha doğrusu kaos ortamı Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışında kritik bir rol oynadı. Türkmen istilalarının ortasında kuşatılmış Bizanslılar bir yandan da İtalyan tüccar devletlerine karşı savaşıyor, büyük toprak parçalarını ve ticarî tekel gibi iktisadî gelir kaynaklarını onlara kaptırıyorlardı. Üstelik, Konstantinopolis, 1204-1261 arasında, Filistin'e yürümek yerine imparatorluk başkentini ele geçirip yağmalayan ve kendi kısa ömürlü Hıristiyan Latin imparatorluklarını kuran eski haçlıların başkenti oldu.

Osmanlı Devleti'nin doğduğu özgül bağlam, ayrıca, Moğol İmparatorluğu'nun Cengiz Han idaresinde yükselişi, doğuya ve batıya hızla genişlemesi ve 13. yüzyılda Ortadoğu içlerine akınlar düzenlemesiyle de bağlantılıdır. Moğol Devleti genişledikçe, genellikle yolu üzerindeki Türk göçerlerinin hareketini hızlandırıyor, onlar da nüfuslarını ve hayvanlarını besleyebilecek bölgelere kaçıyorlardı. 13. yüzyıl ortasında bir Moğol komutanı Anadolu Selçuklu Devleti'ne saldırdı. Bu Moğol zaferi Anadolu Selçuklu Devleti'nin sonunu getirdi. Bu devlet, Bizans sonrası Anadolu'da Osmanlılardan önce kurulmuş en başarılı devletti. Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanması üzerine, yerine çok sayıda küçük Türkmen beyliği kuruldu. Moğollarm varlığı aynı zamanda Türkmen göçerlerinin batıdaki otlaklara doğru kaçmasına yol açtı. Bunlar bir yanda çökmekte olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin, diğer yanda dağılmakta olan Bizans dünyasının sınır bölgeleriydi. Anadolu, Sırp ve Bulgar, Cenovah ve Venedikli istilacılarla, Müslüman Türk göçerler ve Bizanslı Hıristiyan Rum köylülerle dolu, her şeyin değişmekte olduğu bir dünyaydı. Osmanlı Devleti, işte Konstantinopolis'in güney ve doğusundaki bu dağlık Anadolu topraklarında doğdu.

Osmanlı uzmanı tarihçiler, bu olağanüstü imparatorluğun ortaya çıkışını ve yükselişini açıklayan en önemli etkenin hangisi olduğu üzerinde tartışmayı severler. Soru yerinde bir sorudur, zira hanedana adını veren kurucusu Osman, sınır boyundaki irili ufaklı çok sayıdaki Türkmen grubunun pek çok ön-

derinden biriydi, kuşkusuz en güçlüsü de değildi. 1300 yılında bu dünyaya bakıp da, kurduğu devletin tarihteki en başarılı devletlerden biri olacağını tahmin etmek olanaksızdı. O sırada Osman, yaklaşık 40.000 çadırlık bir Türkmen göçerleri grubunun başındaydı. Sınırın başka bölgelerinde 70.000 ila 100.000 çadıra komuta eden (her çadırda iki ila beş kişi bulunuyordu) çok daha başarılı rakipleri bulunuyordu. Düzinelerce Türkmen beyliği daha vardı. Bütün bunlar, Anadolu dağlık bölgelerindeki Türkmen göçerlerin, vadilerdeki ve kıyı ovalarındaki ahalinin düzenini bozduğu, sonra da onların yerine buralara yerleştiği daha büyük bir sürecin parçalarıydı. Bu beylikler ve göçer grupları arasında bir tek Osmanlı hanedanı zafere ulaşırken, diğerleri kısa sürede ortadan kayboldu.

Osmanlı ailesiyle yandaşları ve diğer Türkmen önderleri ve grupları hiç kuşkusuz bütün Anadolu'yu, özellikle sınır bölgesini saran kargaşadan yararlandılar (Tıpkı daha sonra Balkanlar'daki siyasal parçalanmışlıktan yararlanacakları gibi). Genellikle belirli bir hedefe yönelik olmaksızın bir anda gelişen Türk göçebe akınları, yerel idareleri devirip Anadolu'nun mevcut siyasal ve iktisadî düzeni yerine bir kargaşa ortamı getiriyordu. Moğol baskısıyla artan bu göçlerin sınır bölgelerinde büyük nüfus baskısı oluşturduğu anlaşılıyor. Osman'ınki gibi savaşçı toplulukları, hem yerleşik ahaliden geçinebildikleri, hem de güçleri sayesinde, yandaşlarına devletlerin sağlayamadığı güvenliği sağlayabildikleri için serpilip geliştiler. Bu tür savaşçı ordugâhları 13. yüzyıl Anadolusu'nun önemli bir siyasal örgütlenme biçimi oldu.

Osmanlıların devlet kurma konusundaki başarıları, hiç kuşkusuz, olağanüstü bir esnekliğin, değişen koşullara pragmatik bir biçimde uyum sağlama isteğinin ve yeteneğinin sonucuydu. Doğmakta olan babasoylu hanedan Türk kökenliydi ve boy gösterdiği yer, Hıristiyanların ve Müslümanların, Türkçe ve Rumca konuşan toplulukların yaşadığı çok heterojen bir bölgeydi. Elde edilecek ekonomik kazanımlar, Anadolu'dan ve Anadolu dışından Hıristiyan ve Müslüman yığınları Osmanlı sancakları altına topladı. Osmanlı hükümdarları kendi kendi-

lerine biçtikleri gazilik, yani din ve iman uğruna Hıristiyanlara karşı savaşan savaşçılar olma rolü sayesinde de yandaş topladılar. Ancak, bu dinî telkinlerin gücünü de sorgulamak gerekir, çünkü tam da aynı anda Osmanlılar, çok sayıda Hıristiyan Rum komutan ve askeri, büyüyen kuvvetlerine katmaktaydılar. Demek ki, Osmanlıların çevresinde Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da toplanmaktaydı; Tanrı yoluna değil, altın ve zafer için -elde edilecek ganimetler, kazanılacak mevkiler ve güç için.

Ayrıca, Osmanlıların, sadece komşu Bizans feodal beyleriyle değil, en başından beri diğer Türkmen liderleriyle savaşa ağırlık verdikleri de hatırda tutulmalıdır. Gerçekten, Osmanlılar 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Anadolu'daki Türmen beyliklerine karşı devamlı savaştılar. Tarihçiler, dikkatlerini, Avrupa'ya yönelik Osmanlı tehdidi ve Osmanlılara öncelikle devlet kuruculuğu değil, yersiz bir biçimde gazilik rolü biçmek üzerinde yoğunlaştırdıkları için, Türkmenlerle olan çatışmalar, sertlik ve sıklıklarına karşın genellikle göz ardı edilmiştir. Rakip Türkmen hanedanları -Anadolu'da Karaman ve Germiyan, Orta Asya'da Timurlu hanedanları gibi- Osmanlı Devleti için dehşetli birer düşman ve ciddi birer tehdittiler. Osmanlı genişlemesi en başından beri çokyönlü oldu -sadece batıyı ve kuzeybatıyı, yani Bizans ve Balkan topraklarını ve hükümdarlarını değil, aynı zamanda hep doğuyu ve güneyi, yani rakip Türkmen beyliklerini de hedef aldılar. Dolayısıyla, Osmanlılarla ilgili olarak asıl belirleyici nokta, gazilikleri veya dinî nitelikleri değildi -gerçi zaman zaman bu nitelikleri de bir çekim gücüne sahip olmuştur. Kurulma, oluşma, taraftar kazanıp safında tutma sürecinde Osmanlıların çarpıcı yönü, devlet olma nitelikleriydi. Daha açık bir ifadeyle, Osmanlı projesi kapsamında kurulmakta olan bir din devleti değil, pragmatik bir devletti. Bu bakımdan da aynı dönemin diğer devletlerinden, İngiltere'deki ya da Çin'deki devletlerden hiçbir farkı yoktu.

Osmanlıların kuruluş ve yükselişinde coğrafya önemli bir rol oynadı. Belki sınır boylarındaki diğer Türkmen önderleri de koşullara uyum sağlamak, yeteneklerden yararlanmaya ha-

zır olmak, farklı farklı yerlerden taraftar kabul etmek ve destek sağlayacak çokyönlü cazibe merkezleri oluşturmak bakımlarından Osmanlılara benzemekteydiler. Zaman içinde bu kadar uzaktan bakarak, Osmanlıların söz konusu yönlerden ne ölçüde sıra dışı nitelik taşıdıklarını kestirmek zor. Ancak, Osmanlıların başarıya ulaşmasının nedenleri üzerinde dururken, daha kesin bir biçimde işaret edebileceğimiz bir olay, 1354'te Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasındaki bir kalenin (Çimpe) Osmanlılar tarafından ele geçirilmesidir. Çimpe'yi alan Osmanlılar Balkanlar için güvenli bir köprübaşına, kendilerini bir anda Anadolu sınır boylarındaki diğer rakiplerinin önüne geçiren bölgesel bir sıçrama tahtasına sahip oldular. Gelibolu'ya sahip olunca, Osmanlılar müstakbel yandaşlarına uçsuz bucaksız yeni zenginleşme alanları -Balkan toprakları- sundular. Boğazın karşı tarafındaki, Asya yakasındaki diğer beylerin yandaşları bu alanlara ulaşma olanağına sahip değildi. Bunlar zengin topraklardı ve o sırada bu zengin topraklarda hiç Türkmen yoktu. Harekete geçme çağrılarının ideoloji -gaza- adına da yapılması mümkündü.

14. yüzyıl Balkanları'nda, Bizans Anadolusu'nun daha önceki zenginliklerine ve siyasal kargaşasına koşut bir zenginlik ve kargaşa vardı. Daha önce Türkmenleri Bizans Anadolusu'na getirmiş olan güçlerin benzerleri, şimdi de Osmanlılarla göçerleri Balkanlar'a getiriyordu. Balkanlar Küçük Asya'nın batısında büyüyen nüfus baskılarına karşı bir emniyet sübabı oluşturmaktaydı ve buraya geçiş olanağını bir tek Osmanlılar sağlıyordu. Osmanlıların Balkanlar'a geçişinin Konstantinopolis tahtında hak iddia eden bir Bizansh'nın (VI. Ioannes Kantekuzenos'un) hırsı nedeniyle gerçekleşmiş olması da ironiktir. İç savaşta zor duruma düşen bu Bizanslı, Osmanlı desteğini güvence altına almak için onlara, Avrupa'da böyle bir köprübaşı verdi. Tarihin cilveleri birbirini izledi; Osmanlılar da, Avrupa'daki bu yeni, ama küçük arazilerini genişletmek için Bizanslıların eski düşmanı Cenovalılarla ittifaklarından yararlandılar.

IS 1000 dolaylarının Anadolusu gibi, 14. yüzyıl Balkanları da hem zengin hem de saldırı karşısında savunmasızdı. Hem Bul-

gar hem de Sırp bölgelerindeki devlet inşa etme çabaları iflas etmişti; Bizans'ta iç savaş çıkmıştı, tahtın talipleri birbiriyle çarpışıyordu ve Cenova ile Venedik bu karışıklıktan yararlanmak için ayrı ayrı harekete geçmişlerdi. Dolayısıyla esneklik, becerikli politikalar, şans ve elverişli coğrafyanın birleşimi, Osmanlıların aradan sıyrılıp dünya imparatorluğuna giden yola koyulmasına ve rakiplerine karşı üstünlük sağlamasına katkıda bulundu. Balkanlar'a geçmek, zaten başarı sağlamış olan Osmanlıları, benzersiz avantajları olan yeni bir konuma getirdi.

Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve konumunu sağlamlaştırması, 1300-1683

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren yüzyıllar boyunca, kendisine Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının kesiştiği alanlarda uçsuz bucaksız topraklar kazandıran neredeyse aralıksız bir dizi savaşla sürekli genişledi. Osmanlıların Batı Anadolu-Balkanlar bölgesindeki ilk merkezlerinden harekete geçip genişlemesini açıklayan faktörlere bakmadan önce, bu zaferleri kısaca sıralamakta yarar var (bkz. harita 2).

Tarihçiler genellikle iki padişahın -II. Mehmet (1451-1481) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)- saltanat devirlerinin çok etkileyici olduğuna işaret ederler. Bu iki padişahın da yaptıkları, seleflerinin olağanüstü başarılarıyla elde edilmiş birikimlere dayanıyordu. II. Mehmet'in tahta çıkışından önceki 100 küsur yılda Osmanlılar Balkan ve Anadolu topraklarının içlerine ilerlediler. Osmanlılar Batı Anadolu'dan Balkanlar'a geçtiklerinde, önemli Bizans kenti Bursa'yı çoktan almış, büyüyen devletlerinin başkenti yapmışlardı. 1361'de Edirne'yi ele geçirdiler; bu büyük Bizans kenti Osmanlıların yeni payitahtı oldu. Edirne'yi Balkanlar'a yaptıkları saldırılarda önemli bir askerî üs olarak kullandılar. Bir insan ömrünün yarısından az bir süre sonra, 1389'da Osmanlı kuvvetleri Sırpları Balkanlar'ın batısındaki Kosova'da yenilgiye uğrattılar (1989'dan sonra, Kosova'nın yeniden icat edilen anısı, modern Sırp kimliğinin oluşmasında güçlü bir katalizör oldu). Bu büyük zaferi,

örneğin, 1430'da Selânik'in Venediklilerden alınması gibi başkaları izledi. Batı ve Orta Avrupa devletlerinin oluşturduğu geniş koalisyonlar, Osmanlılar tarafından 1396'da Niğbolu'da ve 1444'te Varna'da yenilgiye uğratıldı. Avrupalılar genişleyen Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu giderek büyüyen tehlikenin acı bir biçimde bilincine varıyorlardı. Sadece Sırbistan, Eflâk, Bosna, Macaristan ve Lehistan kuvvetlerinin değil, aynı zamanda örneğin Fransa, Alman devletleri, İskoçya, Burgonya, Flander, Lombardiya ve Savoia kuvvetlerinin varlığı, bu savaşların uluslararası yönünü göstermekteydi. Araştırmacılar Niğbolu ve Varna'yı çağının haçlı seferleri olarak, Avrupalıların Filistin'deki yerel devletleri yok etmek için 11. yüzyılda harcadığı çabaların devamı sayarlar. Ama her iki savaşta da (aşağıya bkz.) Balkan prensleri Osmanlıların yanında savaşırken, Venedik, Niğbolu'da ticarî ve siyasî avantajlar elde etmek için iki tarafla da pazarlık etti.

İşte Fatih Sultan Mehmet tahta çıktığında, üzerinde ilerleyebileceği sağlam bir temel vardı. Tahta çıktıktan sadece iki yıl sonra, 1453'te Osmanlı ve İslâm âleminin o çok eski, bin yıllık kayzerler kenti Konstantinopolis'i ele geçirme düşünü gerçekleştirdi. II. Mehmet hemen kenti yeniden eski ihtişamına kavuşturmaya girişti; 1478'e gelindiğinde, kentin muazzam surları içindeki araziye dağılmış köylerde yaşayan 30.000 kişilik nüfusu iki misline çıkarak 70.000'e ulaşmıştı. Bir yüzyıl sonra, bu büyük başkent 400.000'i aşkın sakini olmakla övünecekti. Fatih fetihlerine devam etti, 1459 ile 1461 arasında Bizans'ın Mora'da ve Trabzon'da bulunan son kalıntılarını Osmanlı egemenliği altına soktu. Ayrıca Güney Kırım'ı ilhak etti, bölgenin eski fatihi Moğolların torunları olan Kırım hanlarıyla kalıcı bağlar kurdu. Orduları, belki de Roma'yı fethetme hedefinin bir parçası olarak, bir süre İtalya Yarımadası'nın ucundaki Otranto'yu ele geçirdiyse de, hem bu girişim hem de Saint-Jean şövalyelerinin elinde bulunan Rodos'taki kuşatma başarısızlığa uğradı.

Kanunî Sultan Süleyman'ın I. Selim'den (1512-1520) sonra tahta çıkmak gibi bir talihi oldu. Kısa süren saltanatı sırasında I. Selim, yeni ortaya çıkan bir düşmanı, Safavî Devleti'ni

İSVEÇ
ATLANTİK
OKYANUSU
KUZEY
DENİZİ
BALTIK DENİZİ
Memel
KUTSAL
ROMA
İMPARATORLUĞU
LEHİSTAN
Tuna
FRANSA
Drava
Budin
Temeşvar
Sava
Belgrad
Cenova
Venedik
PORTEKİZ
İSPANYA
Split
Saraybosna
Niş
Nigbolu
Ragusa
Roma
Sofya
Manastır
Atina
Oran
Cezayir
Fez
Tunus
MALTA
Cerbe
Trablusgarb
GİRİT
(Venedik
1699)
FİZAN
SAHRA ÇÖLÜ
Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları
Vasal devletlerin sınırları
Vasal devletler

Harita 2. *Osmanlı İmparatorluğu, yakl. 1550. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, xxxiv.)*

1514'te Çaldıran Muharebesi'nde çok önemli bir yenilgiye uğratmıştı. (İslâm ve Fars kimlikleri edinmiş bir Türk hanedanı olan Safavîler 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemde Osmanlıların doğu sınırlarındaki baş düşmanı oldu.) I. Selim daha sonra (1516-1517) Kahire merkezli Memlûk Sultanlığı'na ait Arap topraklarını alarak, Osmanlı hazinesini doldurdu; kutsal Mekke ve Medine kentlerini Osmanlıların egemenliği altına soktu. Yaygın görüş, Kanunî Sultan Süleyman'ın uzun saltanatı (1520-1566) sırasında, Osmanlıların refah ve güçlerinin doruğuna ulaştığı, bir altın çağ yaşadığıdır. Osmanlılar Kanunî'nin önderliğinde bir 16. yüzyıl dünya savaşına katıldılar. Kanunî Sultan Süleyman, Felemenk isyancıları İspanyol efendilerine karşı desteklerken, donanması da bir yandan Batı Akdeniz'de İspanyol Habsburglarla çarpışmaktaydı. Bir noktada Osmanlı askerleri, kendisi de Habsburglarla savaşmakta olan Fransa Kralı I. François'nın izniyle Toulon'da, günümüzün Rivierası'nda kışladılar (bkz. bölüm 5). Osmanlı diyarının öbür ucunda, Osmanlı donanmaları Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'nda, doğuda günümüz Endonezyası'na kadar uzanan bir alanda savaşmaktaydılar. Buralarda savaşıyorlardı, çünkü dünya güç ve zenginlik dengeleri, Portekizlilerin Afrika'yı dolaşan keşif yolculukları neticesinde, Hindistan ile Avrupa arasında denizyolu ulaşımının başlamasıyla alt üst olmuştu. Bu yeni güzergâhlar, yüzyıllardır Ortadoğu devletlerinin egemenliği altında olan ve onlara kâr getiren transit ticareti mahvetme tehlikesi taşımaktaydı. Bu ticaret üzerindeki, giderek daralan, boğucu Portekiz (ve daha sonra Felemenk ve İngiltere) kıskacını gevşetmek ve denizyolu güzergâhları üzerindeki artan hâkimiyetini kırmak için, Osmanlılar, doğu denizlerinde bir dizi hücuma kalkıştılar. Örneğin, Hindistan kıyılarında Portekizlilerle savaşan yerel hükümdarları desteklediler ve Avrupalıların denizlerde artan hâkimiyetini kırmak için mücadele eden Molukların (günümüz Singapuru yakınında) yardımına donanma yolladılar. Balkan cephelerinde Kanunî'nin kuvvetleri aynı şekilde ticaret yollarını, zengin madenleri ve diğer ekonomik kaynakları Osmanlı hâkimiyetine sok-

mak için harekete geçtiler. Önemli bir dizi zaferde Osmanlılar 1521'de Belgrad'ı aldılar, 1526'da Mohaç Savaşı'nda Macar devletini ezdiler, daha sonra da (1544) topraklarının bir bölümünü ilhak ettiler. 1529'da Osmanlı orduları Habsburg Viyanası'nın surları önündeydi; onlar da, 1683'teki torunları da bu surları geçmeyi başaramadılar. Bu tarihe gelindiğinde İstanbul merkezli devlet Akdeniz'i ve Ege Denizi'ni Doğu ve Orta Avrupa'ya bağlayan zengin ticaret yollarının üzerinde duruyordu. Bu nedenle hem Venedik hem de Cenova ağır darbeler yiyerek, bu bölgelerdeki ticaret yollarının ve kolonilerin sağlamış olduğu servet ve kudreti yitirdiler.

Kanunî'nin ölümünden sonra Osmanlıların (savaş alanlarındaki) zaferleri devam etmekle birlikte seyrekleşti. Verimli topraklara sahip Kıbrıs Adası'nın 1571'de fethedilmesi, Osmanlıların Doğu Akdeniz denizyolları üzerindeki egemenliğini pekiştirdi. Avrupalıların 1571'de İnebahtı'da (Lepanto) kazandığı deniz zaferinin ve o sırada Akdeniz'deki donanmaların en büyüklerinden biri olan Osmanlı donanmasının bütünüyle yok edilmesinin, geçici bir durum olduğu ortaya çıktı. Ertesi yıl yeni bir donanma, son yenilginin mekânı Doğu Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetini yeniden sağladı. Karada, Azerbaycan 1578-1590 arasında alındı ve Bağdat 1638'de geri alındı. Kıbrıs'tan sonra Akdeniz'deki en büyük ada olan Girit, 1669'da Osmanlı topraklarına katıldı; daha sonra, 1676'da Podolya ele geçirildi.

Birbirini izleyen bu zaferler Osmanlı Devleti'nin genişleme sürecinde olduğu izlenimini uyandırır. Osmanlılarm her savaşı zaferle sonuçlanmamakla birlikte, genel olarak bakıldığında başarı ağır basıyor, yeni hazineleri, vergileri ve nüfusuyla git gide daha geniş alanlar Osmanlı topraklarına katılıyordu. 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri, Rus steplerini, Macaristan Ovası'ın, Sahra ve Suriye çöllerini ve Kafkaslar'ın korunaklı dağlık mevkilerini kontrol etmekteydi. Osmanlılar, Karadeniz, Ege, Doğu Akdeniz kıyılarının tamamı ile hem Tuna, Dinyester, Dinyeper ve Bug'un hem de Dicle-Fırat ve Nil'in havzalarının çoğu veya tamamı üzerinde tam denile-

bilecek bir hâkimiyet kurmuşlardı. Dolayısıyla, bir zamanlar Roma ve Bizans'ı beslemiş olan, fakat sonra birbiriyle savaşan Venedik, Cenova, Sırbistan, Bulgaristan ve diğer devletler arasında bölünen ticaret yolları ve kaynaklar artık tek bir imparatorluğa aitti.

Osmanlıların bu olağanüstü başarıları nasıl açıklanabilir?

Zaferleri tasvir etmek, niye gerçekleştiklerini açıklamaktan çok daha kolaydır. Osmanlılar düşmanlarının zayıflıklarından ve içine düştükleri karışıklıklardan kuşkusuz yararlandılar. Örneğin, Bizanslılar aleyhine genişleyebilmelerini, kısmen, 1204'teki korkunç olayların Bizans'a verdiği kalıcı zararlara bağlamak gerekir. 1204'te Venedikliler ve diğer haçlılar Konstantinopolis'i işgal edip öylesine acımasızca yağmaladılar ki, Bizans bir daha asla eski gücünü kazanamadı. Doğu Akdeniz'deki en güçlü devletler -Venedik, Bizans ve Cenova- arasındaki amansız rekabeti ve savaşları da hesaba katmak gerek. Ayrıca, 1350-1450 dolaylarında feodal düzenin gerilemesi pek çok devleti hem askerî hem de siyasî bakımdan birer yıkıntı haline getirdi. Dolayısıyla, bir zamanların kudretli Sırp ve Bulgar krallıklarının, tam da Osmanlılar Balkanlar'da ilerlerken yıkılması, fatihlerin işlerini kolaylaştırdı. Sonra 1348'de kara veba salgınının patlak vermesi konusu var. Tarihçiler, en fazla kentlerde yaşayanları vuran vebanın, Osmanlıları nispeten daha az etkilediğini, ama büyük ölçüde kentli olan düşmanlarını güçten düşürdüğünü ileri sürmeyi severler. Bu sava karşı, vebanın kalabalık Osmanlı ordugâhlarını veya zaten Osmanlı hâkimiyeti altında olan (Bursa gibi) kent ve kasabaları ne kadar korkunç bir şekilde vurduğuna ilişkin bir kanıt olmadığını belirtmek gerekir. Talih faktörünü -düşmanların bölünmüşlüğünü ve zaaflarını, vebayı- vurgulayan bu açıklamalarda başarılar, Osmanlıların kontrolü dışındaki etkenlere atfedilerek, Osmanlı başarılarının önemi küçümsenmektedir.

Düşmanlarının yaşadıkları sorunlar sayesinde ellerine geçen

şansı değil, kendi çabalarıyla başardıkları şeyleri vurgulayarak Osmanlı politika ve başarılarını incelemek yararlı olacaktır. Bu analizde, Osmanlı Devleti'nin Çin'deki Minglerden veya Güller Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa'dakilerden farksız bir hanedan devleti olma niteliği vurgulanmaktadır. Yazılı tarihin hanedanlarının çoğu gibi, Osmanlılar da saltanatlarını sadece erkek vârisler yoluyla sürdürdü (bkz. bölüm 6). Doğmakta olan yeni devletin resmî siyasal yapısında kadınlar yine de zaman zaman görünürlük kazandılar. Örneğin ikinci Osmanlı hükümdarı Orhan'ın (1324-1362) eşi Nilüfer Hatun, yeni fethedilen bir şehrin idaresini üstlenmişti. Ancak, kadınların böyle resmî roller üstlenmesi olağan durum olarak görünmemektedir. Daha sonraki dönemlerin Osmanlı tarihi, hanedandaki ve diğer ileri gelen ailelerdeki eşlerin, annelerin ve kızların, güçlerini, enformel kanallardan siyaseti etkileme ve şekillendirme yoluyla kullandığını açıkça ortaya koyar. Yaklaşık 1300-1683 arasındaki ilk dönemde ise, Osmanhların da, diğer pek çok hanedan gibi, iktidarlarını pekiştirmek veya genişletmek için sık sık evlilikleri kullandığını biliyoruz. Örneğin Orhan Bey, Bizans tahtı üzerinde hak iddia eden Ioannes Kantakuzenos'un kızıyla evlendi ve beraberinde stratejik önem taşıyan Gelibolu Yarımadası'nı aldı. I. Murat 1376'da Bulgar Kralı Şişman'ın kızıyla, I. Bayezit ise Kosova Savaşı'ndan sonra (Sırp Kralı Stefan Duşan'ın oğlu) Lazar'ın kızıyla evlenmişti. Osmanlılar bu tür evlilikleri sadece Hıristiyan komşularıyla yapmıyorlardı, Müslüman hanedanlarla da sık sık evlilik bağları kurulmaktaydı. Örneğin, I. Murat, oğlu Şehzade Bayezit'i Germiyan beyinin kızıyla evlendirdi ve çeyiz olarak beyin topraklarının yarısını aldı. II. Bayezit (1481-1512) Doğu Anadolu'daki Dulkadiroğulları ailesinden kız aldı, Osmanhlarla bir başka hanedan arasında yapıldığı bilinen son evlilik buydu.

Osmanlı başarısını anlamanın bir diğer önemli anahtarı da fütuhat yöntemlerine bakmaktır. Evlilik politikaları alanında olduğu gibi burada da, esnek ve pragmatik devlet kurucularıyla karşılaşıyoruz. Osmanlı hükümdarları başlangıçta komşularıyla eşitlik temeli üzerinde ittifak kurar, bazen de ilişkiyi evlilikle

perçinlerlerdi. Sonra Osmanlılar güçlendikçe, genellikle eski müttefiklerini bir tür vasal konumuna sokarak üzerlerinde çok sıkı olmayan bir hâkimiyet kurdular. Böylelikle, yerel hükümdarlar -ister Bizans prensleri, Bulgar ve Sırp kralları, ister aşiret reisleri olsun- Osmanlı padişahının vasalı olma statüsünü kabul ederek, kendisini, sadakat gösterilmesi gereken bir üst olarak tanıdılar. Böyle durumlarda yeni tâbi kılınmış vasallar genellikle eski unvan ve konumlarını korurlar, fakat her şeye karşın bir başka hükümdara biat etmiş olurlardı. Osmanlıların komşularıyla ilişkileri, kuruluşlarının ilk yıllarından itibaren böyle bir değişim örüntüsü sergilemiş ve bu durum yüzyıllarca böyle devam etmiştir. Örneğin, hanedanın kurucusu Osman önce komşu hükümdarlarla ittifaklar kurmuş, sonra da onları kendisine sadakat ve itaat bağlarıyla bağlı vasallar haline getirmiştir. 14. yüzyılın son bölümünde, Bulgar ve Sırp prensleri ve Anadolu'daki Karaman beyi gibi, bizzat Bizans imparatoru da Osmanlı Devleti'nin vasahydı. 1389'da Kosova'da muharebe meydanındaki Osmanlı yandaşları arasında bir Bulgar prensi, daha küçük Sırp prensleri ve Anadolu'nun bazı Türkmen beyleri vardı. Yaşanan pek çok örnekte, hükümdarlar arasındaki eşitlik örüntüleri yerini vasallığa ve sonunda da doğrudan ilhaka bıraktı. Bu son aşamanın çarpıcı bir örneği, Osmanlı ve Bizans imparatorlukları arasındaki ilişkinin eşitlikten vasallığa, oradan da doğrudan boyun eğme ve yok oluşa varan evrimini tamamladığı 1453 yılıdır. Fatih Sultan Mehmet Bizans imparatorunu yenerken sadece Bizans İmparatorluğu'nu değil, aralarındaki vasalhk ilişkisini de ortadan kaldırmış, ölen imparatorun devletini doğrudan Osmanlı idaresi altına sokmuştu. II. Mehmet aynı şekilde, Anadolu'daki Türkmen beyleriyle de ittifak ve vasallık ilişkilerini sona erdirerek, onları da doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına aldı. Bir diğer örnek verecek olursak, 16. yüzyıl başında Osmanlılar, Macaristan'ı önce vasal bir devlet olarak idare ettiler, fakat sonra, sınırı daha etkili bir biçimde kontrol altında tutabilmek için ilhak ettiler.

Ancak, her zaman ittifaktan vasallığa, oradan da ilhaka giden düz bir çizgi söz konusu değildi. Örneğin II. Bayezit (1481-

1512), babasının politikalarını tersine çevirdi ve Türkmenlere yeniden özerklik verdi (ancak, bu dönüşün sonra tersine çevrilmiş olduğu da gerçektir). Boğdan ve Eflâk (modern Romanya) örneklerinde, fiilî denetim yüzyıllarca bölge prenslerinin elinde oldu. Bu prensliklerde Osmanlılar doğrudan kontrolü, ancak 18. yüzyılda, prenslerin Osmanlı idaresine karşı ayaklanmasından sonra ele aldı. Kırım hanlarıyla ilişkiler ise daha da çarpıcıydı. Altınordu'nun (Rus bölgesi Moğolları) bu torunları, 1475'te Osmanlı padişahlarının vasalı oldular ve bu bağın koparıldığı 1774 yılına kadar öyle kaldılar. 1774'teki kopuş, Kırım Hanlığı'nın 1783'te Çarlık Rusyası tarafından ilhak edilmesine giden yolu açan ilk adım oldu (bkz. bölüm 3). Bu bağ devam ettiği sürece, Osmanlı hanedanının soyunun tükenmesi halinde, İstanbul tahtına Kırım hanlarının çıkacağı kabul edildi.

Bu Eflâk, Boğdan ve Kırım örneklerinde, vasallık veya ilhak ilişkileri değil, Osmanlı fütuhatının ilk atılımı bittikten sonra yüzyıllarca devam eden ittifak ilişkileri görülür. Bunlar istisnaî durumlar olarak ilginç olmakla birlikte, 1300 ile 1550 yılları arasındaki ana eğilim, Osmanlıların komşu ülkeler üzerinde doğrudan kontrolünün giderek artması şeklindeydi. Ondan sonra da, Osmanhların idare yöntemleri imparatorluğun sonuna kadar evrilmeye, yeni ve ilginç biçimler almaya devam etti (bkz. bölüm 6).

Osmanlı Devleti -ister Anadolu'da, Arap eyaletlerinde ister Güney veya Kuzey Balkanlar'da olsun- bir bölgeyi, doğrudan denetimi altına alchğında, Osmanlı idaresi, yeni ele geçirilen bölgelerde yaşayanlara, genellikle ekonomik yarar getiriyordu. Anadolu ve Balkanlar'da, Bizans merkezî denetiminin sona ermesi, genellikle, son derece ağır vergiler dayatan Bizanslı feodal ve yarı-feodal beylerin ortaya çıkması demek olmuştu. Osmanlı yönetiminde bu gidişat tersine çevrildi; Osmanlı devlet görevlileri, yerel bey ve manastırların eline geçen toprak ve gelirlerin pek çoğunu yeniden merkezî devlet denetimi altına soktular. Bütününe bakıldığında, yeni Osmanlı uyrukları, Osmanlılardan önceki hükümdarların görevlilerine vermek zorunda olduğundan daha az vergi ödemek durumunda kaldı.

En geç 14. yüzyılın sonlarından itibaren ve 15. ve 16. yüzyılları da içine alan dönemde, devlet görevlileri, bir bölgenin doğrudan Osmanlı kontrolü altına alınmasının hemen ardından oranın bütün vergilendirilebilir kaynaklarının dökümünü çıkaran titiz incelemeler (tahrir) yaptılar. Devlet tarafından atanan bir görevli (örneğin, 15. yüzyıl başında Arnavutluk'ta tahriri bir Hıristiyan yapmıştı) köyden köye gider, hanehalklarının ve hayvanların ayrıntılı listesini çıkartır, toprağı, toprağın verimini, üretkenliğini ölçer, ne şekilde kullanıldığını -tahıl türünü, bağları ve meyva bahçelerini- belirler ve bu bilgileri tahrir defterlerine kaydederdi. Aynı zamanda nüfusu, bütün erkek, kadın ve çocukları değil, devlet için önem taşıyan kişileri, yani vergi mükellefi olan hanehalkı reislerini ve askere alınabilecek yaştaki erkekleri sayardı.

Devlet toprak kaynaklarının dökümünü çıkarttıktan sonra, bunların vergi gelirlerini, Osmanlı asker ve idarecilerine timar, yani belirli bir seviyede vergi geliri sağlayan (başta, timarın değeri 20.000 kuruştu) malî-idarî birimler şeklinde tahsis ederdi. Kendilerine dirlik olarak timar tahsis edilen kişilerin, timarm gelirlerini toplamasına izin verilirdi. Timar sahibinin devlete verdiği hizmetin önemi arttıkça, toplama hakkına sahip olduğu vergi geliri de artardı. Timar gelirinin temel birimi bir sipahiyi atıyla birlikte bir yıl geçindirmek için gerekli olduğu kabul edilen para miktarıydı. Bu sipahiler savaş mevsiminde (ilkbahar ve yaz) savaşır, sonra da arazilerini idare etmek üzere seferden dönerlerdi. İmparatorluğun Balkanlar ve Anadolu'daki toprakları bu şekilde temel timar birimlerine bölünmüştü. Timar olarak ayrılmış arazilerin fiziksel büyüklükleri değişirdi -bazı bölgelerde toprak daha verimli olduğu için timar arazisi daha küçük olurdu. Daha verimsiz bölgelerde, gereken parayı temin edebilmek için daha geniş arazi gerekliydi. Komutanların ve üst makamlardaki devlet görevlilerinin ihtiyaçları daha yüksek değere sahip dirliklerden karşılanırdı (aslında bunlar, her biri farklı adlarla anılan timar çeşitleriydi).

"Modern öncesi" denen devletler arasında, yapılan hizmetler karşılığında (görevlilerine nakit para ödeyen günümüz

devletlerinden farklı olarak) gelir kaynaklarının kullanım hakkını veren bu tür malî uygulamalar olağandı. Verilen toprak veya gelir kaynağının kendisi değil, sadece vergi gelirleriydi. Timar kavramının bütünü, toprakları tanrılar adına yöneten eski Yakındoğu rahip-krallarının geleneklerine dayanıyordu. Dolayısıyla bütün toprak, (rahip) krala aitti ve o da başkalarının, krala yaptıkları hizmetler karşılığında bu toprakları kullanmasına izin verirdi. Osmanlıların ilk dönemlerinde timar yöntemiyle, Osmanlı kuvvetlerinin omurgasını, savaş alanındaki savaşçıların büyük bir kısmını oluşturan sipahilere vergi geliri tahsis ediliyordu. (II. Bayezit zamanında (1481-1512) Hıristiyan timar sahipleri de vardı; hatta bunlar, kimi zaman bütün "timarlıların" yarıdan fazlasını oluşturdular, fakat Hıristiyan timar sahipleri zaman içinde yavaş yavaş ortadan kayboldu.) Yeni toprakların gelirleri timar olacağı ve timarlar da sipahilere verileceğine göre, sipahilerin fütuhattan yana olmak için nedenleri vardı. Bu askerler, Osmanlı hanedanının komşularıyla ilişkilerinin ittifaktan vasallığa, vasallıktan doğrudan idareye evrilmesinden de benzer bir yarar sağlamaktaydılar. Örneğin Bulgar kralının topraklarının gelirleri nihaî olarak ele geçirilmiş, bölünmüş ve Osmanlı askerî sınıfına devredilmişti. Üstelik başlangıçta, devlet timar sahiplerinin sık sık değişmesinden yanaydı; böylelikle, bu kişilerin köklü yerel ilişkiler oluşturma şansını azaltarak onları daha iyi kontrol altında tutmaya çalışıyordu.

Bu tür yerel güç odaklarının ortaya çıkmasını engelleme çabalarına karşın, Balkan ülkelerindeki timarlar zaman zaman yine de bu arazilerin eski sahipleri olan beylere ve manastırlara gitmekteydi. Aynı şekilde Anadolu'da da pek çok aşiret reisi, aşiretlerinin vergilerini timar olarak almış durumdaydı. Bu örnekler, tam anlamıyla denetim kuramamış, yerel seçkinlerin sadakatini pazarlıklarla güvence altına almak zorunda kalmış bir devlet tablosu çizmektedir.

16. yüzyıl başına kadar, yeni kazanılmış gelir kaynaklarının çoğu, özellikle Balkanlar ve Anadolu'daki topraklar, timar arazileri haline getirildi. Fakat 1516-1517'de Arap bölgeleri Os-

manlıların eline geçince, merkezî devlet, bu toprakların gelirlerini, imparatorluğun başka bölgelerinde çok sınırlı ölçüde görülen ve iltizam denen malî bir yöntemle düzenledi. Doğrudan nakit olarak vergi toplamanın güçlüğünden ötürü, kronik bir nakit sıkıntısı yaşayan modern öncesi devletler için, iltizam alışılagelmiş bir yöntemdi. İltizam sisteminde, devlet, bir bölgenin, yıllık değeri devlet görevlileri tarafından önceden belirlenmiş vergilerini toplama hakkını belirli zaman ve yerlerde ihaleye çıkarırdı. İhalede en yüksek teklifi veren, devlete ihale sırasında veya kısa bir süre sonra nakit ödeme yapardı. Mültezim, devletin verdiği yetkiyle donatılmış bir şekilde kendisine tahsis edilen bölgeye gider ve devletin askerî personeli eşliğinde vergileri toplardı. Mültezim, masraflarını düştükten sonra, ihalede verdiği fiyatla fiilen toplanan meblağ arasındaki farkı alıkoyardı.

16. yüzyıldan itibaren, devletin nakit ihtiyacı hep arttığı için, giderek daha çok timarın yerini iltizam almaya başladı. Devlet bürokrasisi, kısmen imparatorluk genişlediği, ama aynı zamanda da devletin niteliğinde değişiklikler meydana geldiği için, sürekli büyümekteydi (bkz. bölüm 6). Bir yandan da giderek karmaşıklaşan savaşlar daha fazla nakit gerektiriyordu. 16. yüzyıla kadar, silahları ok ve yaylardan ibaret sipahiler ordunun çekirdeğini oluşturmuştu. Taktik ve sayısal bakımdan ordunun en can alıcı bileşeni olan sipahilerin iaşesi timarlardan sağlanıyordu. Kökleri 14. ve 15. yüzyıllara dayanan bir gelişmeyle, savaş alanının en önemli unsuru olarak sipahilerin yerini, ateşli silahlarla donanmış daimî bir yaya kuvveti aldı. İdamesi çok daha pahalı olan bu piyade kuvveti için çok büyük nakit girdileri gerekliydi, bu nakit ise timarlardan değil, iltizamlardan sağlanıyordu.

Ateşli silahların öneminin artması -teknolojik yenilikler konusunda dikkate değer bir açık fikirlilik- Osmanlıların 1300 sonrası yüzyıllardaki başarılarının açıklanmasına da yardım eder. Osmanlı orduları, yüzyıllarca ateşli silahları düşman hanedanlara oranla çok daha muazzam ölçeklerde, çok daha etkili biçimlerde ve daha erken tarihlerde kullandılar. 14. ve 15.

yüzyılların ve 16. yüzyıl başlarının büyük Osmanlı zaferlerinde teknolojik üstünlük genellikle anahtar rol oynadı. Toplar ve ateşli silahlarla donatılmış piyade kuvvetleri, çok erken tarihlerde kullanılmaya başlandı ve hem Balkanlar'da hem de Safavî savaşlarında Osmanlılara muazzam teknolojik üstünlük sağladı. Bu ateşli silahlar genellikle göçebe yaşam tarzıyla uyum sağlaması mümkün olmayan uzun bir eğitim ve disiplin gerektiriyordu. Osmanlılar da dahil pek çok kültürde süvariler, doldurulması çok zaman alan ve savaşçılığın göğüs göğüse çarpışmalarla kanıtlanan yiğitlik etiğine aykırı sayılan tüfeğin kullanılmasını engelledi veya geciktirdi. Dahası, padişahlar yeni kurulan ateşli silahlara sahip kuvvetleri, ülke içi iktidar mücadelelerinde, uysal davranmayan timarlı kuvvetlere karşı kullandılar. Ateşli silahlar önem kazandıkça, sipahilerin de, dayandıkları timar sisteminin de anlam ve önemi azaldı.

Ateşli silahların öneminin artmasıyla, Osmanlıların başarı öyküsünün bir diğer faktörü, devşirme sistemi arasında da bağ vardır. Devşirme sisteminin kökleri I. Bayezit, II. Murat ve II. Mehmet'in padişahlıkları dönemindedir. 17. yüzyıl başına kadar, devşirme yazmakla görevli memurlar muntazaman hem Anadolu ve Balkanlar'ın Hıristiyan köylerini hem de Bosna'nın Müslüman cemaatlerini dolaşırlardı. Bütün erkek çocukları biraraya toplar, aralarından en iyi ve en zekilerini seçerlerdi. Seçilen bu çocuklar köylerinden Osmanlı payitahtına ve diğer idarî merkezlere götürülür, buralarda devletin sağlayabileceği en iyi zihinsel ve fiziksel eğitimi alırlardı; dinî eğitim ve tabiî İslâmiyet'i kabul etmek de bu sürecin bir parçasıydı. Bu grubun en iyileri devlet seçkinleri arasına katılır, komutan ve sadrâzam olarak Osmanlı tarihinde önde gelen roller oynarlardı. Diğerleri ünlü Yeniçeri Ocağı'na, Osmanlıların ilk yüzyıllarında pek çok zafer kazanan, olağanüstü iyi eğitimli, ateşli silahlara sahip piyade ordularına katılırlardı. Yeniçeriler yüzyıllarca Akdeniz dünyasının teknolojik açıdan en iyi silahlarla donatılmış, en iyi eğitilmiş savaş gücü olarak kaldı.

Devşirme sistemi erkeklere müthiş bir toplumsal hareketlilik [*mobility*] sağladı; köylü çocuklarının imparatorluğun ha-

nedan haricindeki en yüksek askerî ve idarî makamlarına yükselmesine olanak tanıdı. İmparatorluğun, kendisine tâbi kalabalık Hıristiyan nüfusun insangücü kaynaklarından yararlanmasını sağlayan önemli bir araç oldu. Osmanlı Devleti, 14. ve 15. yüzyıllarda olgunlaşıp, İslâmî niteliğini daha fazla vurgulamaya başlayınca, İslâmiyet'i kabul etmemiş Hıristiyanların askerî ve bürokratik hizmetleri daha sorunlu bir hal aldı. Dolayısıyla, daha erken tarihlerde görülen, arazi tahrirlerinin hazırlanmasında Hıristiyanların kullanılması uygulaması gibi, Hıristiyanlara timar verilmesi de yavaş yavaş son buldu. Ancak, bir yandan bu tür resmî görevlere atanan Osmanlı Hıristiyanlarının sayısı azalırken, bir yandan da imparatorluğun Balkanlar'da fethettiği topraklar genişliyor, dolayısıyla Hıristiyanlar toplam Osmanlı tebaasının eskisinden daha büyük bir oranını oluşturmaya başlıyorlardı. Osmanlı yönetiminin benimsediğini iddia ettiği İslâm hukukuna göre, devlet kendi Hıristiyan tebaasını din değiştirip Müslüman olmaya zorlayamazdı. Ancak devlet, dini değil, "iktidarını gerekli her türlü araçla sürdürmek ve yaymak" şeklinde ifade edilebilecek siyasî kaygıları ön planda tutuyordu. Dolayısıyla, siyasî nedenler (bkz. bölüm 6) diye adlandırılan unsurlar ağır basmaktaydı ve bir yorum inceliği vasıtasıyla, devşirme sistemi meşru bir devlet kurumu olarak korundu.

Bize çarpıcı da gelse, devşirme yöntemiyle dinî sınırların ötesine uzanma sisteminin, daha önceki Musevi ve Hıristiyan geleneklerinde de örnekleri görülmüştü. Batı Avrupa'da, Hıristiyanlık geç Roma döneminde yerini sağlamlaştırırken, Hıristiyanların kendilerinden olanları köleleştirmeleri kabul edilemez hale gelmişti. Dolayısıyla Slavlar Hıristiyanlık'ı kabul edince, Batı Avrupa köle bulmak için Afrika ve Karadeniz bölgelerine yöneldi. Dindaşlarından faiz alınama ilkesi yüzünden Yahudi tacirler, Yahudi olmayanlara borç para vermeyi tercih ediyorlardı. Osmanlılar da tıpkı köleci Hıristiyanlar ve Yahudi tacirler gibi, eğitilmiş asker ve idarecileri kendi dinî cemaatlerinin dışına uzanarak edindiler.

Devletin 1683 yılına kadar evrimi

Yaklaşık 1300 ile 1683 yılları arasında, devlet hem biçim açısından hem de iktidarın idarî aygıtta yoğunlaşmasıyla çok köklü bir değişim geçirdi. Dönemin ilk bölümünde, yani 1300-1453 arasında seçkinler uç beyleri, Türkmen beyliklerinin liderleri ve hanedanlarıydı ve bu önderler Osmanlı hükümdarını eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) saymaktaydılar. Padişahınkinden ayrı hanehalkları, askerleri ve yandaşlarıyla Osmanlı'nın hizmetine giren bu seçkinlerin, Osmanlıların peşinden gitmesinin nedeni, bu intisabın kendilerine daha da fazla kudret ve zenginlik kazandırmasıydı. Padişah, bu hemen hemen eşit seçkinlere komuta etmekten çok, onlarla istişare ederdi. Ancak aynı zamanda da, güçlü bir karşı eğilim gelişmekteydi. Padişahın üstünlüğünü öne çıkaran bu kişilerin bazıları, mevki ve statülerini borçlu oldukları hükümdarların yarattıkları unsurlardı. Diğerleriyse, İslâmiyet'in eski devirlerine gönderme yapan din ve hukuk âlimleriydiler. Daha 14. yüzyıl başlarında, ulema, devlet kademelerindeki lider ve komutanların muazzam güçlerine karşın, aslında padişahın basit birer kölesi olduklarını savunmaktaydılar. Mülk sahibi olup miras alabildiklerine, kendi rızalarıyla evlendiklerine ve serbestçe dolaşabildiklerine göre, bunlar, Amerikalıların anladığı anlamda köle değillerdi. Ancak, özellikle Osmanlılara özgü kullanımda padişahın kulu olmak, imtiyaz ve kudret sahibi olmak, fakat bütün Osmanlı tebaasının ilke olarak sahip olduğu kanun himayesinden yararlanamamak anlamına gelmekteydi. Padişahın sadece çevresi kendisine hemen hemen eşit kişilerce sarılmış bir Türkmen beyi değil, mutlak bir hükümdar olduğu kuramı -yaşlı seçkinlerin ateşli muhalefetine karşın- 14. yüzyıl başlarından itibaren gelişmeye başlamıştı. Bu mücadele bir ileri bir geri devam etti, fakat 1453'te Konstantinopolis'in fethinden sonra kazandığı muazzam prestijden yararlanan II. Mehmet, genellikle kendisinden bağımsız olmuş büyük Türkmen beylerinin birçoğunun servet ve iktidarını ellerinden aldı. Mutlak iktidar kuramını yürürlüğe koymaya

başlayan II. Mehmet, genellikle devşirmeler arasından seçtiği kendi adamlarını göreve getirdi. Bunlar kuramsal olarak kendisine tamamen borçlu ve tam denetimi altında bulunan kişilerdi. Dolayısıyla 1453'te iktidarın ağırlıklı kontrolü el değiştirerek hükümdarın şahsına geçti. Bu noktadan itibaren, 19. yüzyıla kadar padişah kuramsal olarak mutlak iktidar sahibiydi, askerî ve bürokratik seçkinlerin yaşamı ve ölümü onun elindeydi.

Ancak, gerçekte padişahın iktidarı zaman içinde büyük değişiklikler geçirdi. Konstantinopolis'in fethinden sonra, bir yüzyıl boyunca padişah tam denebilecek ölçüde kişisel hâkimiyet kurdu. Dolayısıyla 1453-1550 döneminde padişah askerî ve bürokratik sistem üzerinde çok kişisel bir tür hâkimiyet sahibiyken, herkesten üstün, ulu ve ayrı bir hükümdar kavrayışı yerleşti. Kanunî Sultan Süleyman (İspanya'nın II. Felipe'si gibi) saltanat dönemini, ya devlet aygıtını düzenleyerek ya da bizzat orduların başında sefere giderek geçirdi.

Fatih'in saltanatından Kanunî'ninkine uzanan yüzyılın bir noktasında idareciler ve tebaa arasında yaygın bir "Osmanlı İmparatorluğu" kavrayışı ortaya çıkmış olsa gerek. Sınırlar hâlâ genişliyor ve değişiyordu ama, padişahın diyarında yaşıyor olduklarına ilişkin genel bir kavrayış, örneğin Habsburg kralının ya da Safavî şahının değil, padişahın topraklarında bulunma kavrayışı gelişmişti. En temelde, içeridekiler düşmanlara karşı padişahın himayesi altındaydılar, dışarıdakiler ise padişahın saldırısına uğruyorlardı. Fakat işin içinde daha fazlası vardı. Bir Osmanlı kavimler topluluğunun içinde bulunma duygusu, kısmen de padişahın, tebaasının sadakatini pekiştirmeye yönelik davranışlarının sonucuydu (bkz. bölüm 6). Bir başka düzlemde, vergilerin bir düzene bağlanması ve Osmanlı devlet görevlilerinin yerel sahnede tekrar tekrar boy göstermesi de benzer bir biçimde tebaanın aynı evrene ait olma duygusunu pekiştiriyordu. Ayrıca, hem Fatih hem de Kanunî, padişahların davranış normlarını düzenleyen yasalar çıkarttılar. Dolayısıyla, ortak bir adalet sistemi, vergiler ve bütün tebaasını himayesi altına alan bir hükümdar, ortak bir "Osmanlı" projesi

ne katılma şeklindeki daha geniş kavrayışın beslenip geliştirilmesine hizmet etti. Bu hiç de küçük bir başarı değildir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun niye bu kadar uzun ömürlü olduğunun açıklanmasına epey yardımcı olur.

Artık devlet içindeki siyasal iktidar oluşum süreçlerinin öyküsüne dönelim. Yukarıda anlatılan, padişahı yücelten süreç devam etti. Kanunî'nin saltanatının son dönemlerinde, iktidar, hükümdarın şahsından hanehalkı içindeki diğer kişilere geçmeye başladı. Genel olarak bakıldığında, hemen hemen hiç kesintisiz Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusuna kadar uzanan bir savaşçı padişahlar çizgisi Kanunî dönemiyle sona erdi. Bu olgunlaşan imparatorlukta, fütuhat önce yavaşlar, sonra da bütünüyle dururken, devlet yönetiminin gerektirdiği hünerler de değişmekteydi. Genişleme sekteye uğradıkça, kadın ve erkeklerin idarî becerileri savaşçıların becerilerinden daha büyük önem kazandı: Savaşan değil, meşruiyet sağlayan padişahlara ihtiyaç vardı. Dolayısıyla, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl ortası arasında karar alma sürecinde padişahların anneleri ve eşleri daha görünür bir şekilde ön plana çıktılar, enformel de olsa önemli ölçüde siyasal iktidar kullandılar. 17. yüzyılda fiilî kontrolün, genellikle iktidar sahibi olmadan tahtta oturan hükümdarın elinde olduğu çok enderdir. Sıra dışı bir 17. yüzyıl hükümdarı olan IV. Murat, saltanatının 1623-1640 arasındaki son döneminde seferde ordulara bizzat komuta etmiştir. Fakat saltanatının ilk bölümünde, ağır bir enflasyon döneminden sonra devlet gelirlerini ustaca yeniden düzene sokan, annesi Kösem Sultan olmuştur. Genel olarak bakıldığında, ordunun ve devletin idaresini fiilen ellerinde tutan padişahlar, II. Mahmut ve II. Abdülhamit'in saltanatlarına, yani 19. yüzyıla kadar tarih sahnesinden kayboldular. IV. Mehmet'in (1648-1697) daha çocukken tahta çıkması mümkün oldu, çünkü gerçek anlamıyla hükümdarlık etmesi gerekmiyordu. Onun görevi, kendisi adına işlemekte olan bir sistemin simgesi olmaktı. İktidar, annesinin (aynı Kösem Sultan), kendi hanehalkının diğer mensuplarının ve bu tarihe gelindiğinde, saray dışındaki önemli İstanbul hanelerinin üyelerinin ellerindeydi. Dolayısıy-

la, yaklaşık olarak 1550-1650 arasında siyaset belirleme ve uygulama yetkisi padişahın şahsından uzaklaştı, fakat İstanbul'daki merkezî iktidar, devlet işlerini yönetmeye devam etti.

Devlet aygıtındaki yoğun dönüşüm 17. yüzyılda da sürdü. İlk olarak, padişahlar, görüldüğü gibi, bürokratik buyrukları meşrulaştıran, fakat genellikle kendileri politika oluşturmayan, tahtta oturan, fakat iktidara sahip olmayan hükümdarlar haline geldiler. Örneğin, 17. yüzyılın ikinci yarısının (1656-1691) büyük bir bölümünde sadrâzamlık makamını elinde tutan Köprülü ailesi, devlet işlerini gerçek anlamda yürütmekteydi. İkinci olarak, 1650'ye gelindiğinde İstanbul'da, vezir ve paşa hanehalkları denen, sipahi ve yeniçeriler dışındaki yeni seçkin zümreler, padişahları tahta çıkarmaya ve devlet işlerini yürütmeye başladılar. Yeni bir kolektif önderlik -bir sivil oligarşi- ortaya çıkmıştı ve aslında, eski uygulamalar yerlerini yenilerine bırakırken, padişahlar da devamlılık görüntüsünü sağlıyorlardı. Doğru, hâkimiyet hâlâ merkezî devletteydi, fakat işin başında hükümdarın yanı sıra başkaları vardı. Monarkların, iktidarlarını pekiştirdiği Batı ve Orta Avrupa'daki gidişatın tersine bir durumdu bu.

Vezir ve paşa hanehalklarının yeni malî destekleri, 1695 yılından sonra *malikâne* denen, ömür boyu tahsis edilen iltizamların yanı sıra, yasadışı yollardan gaspettikleri devlet arazilerini de içeren, devletten özerk servet kaynakları vardı. Dinî vakıf denen kurumlardan gelen gelirler de önemliydi. Bu vakıflar, Osmanlıların ve diğer İslâm toplumlarının ekonomik yaşamında can alıcı bir rol oynadılar. Bunlar, erkek ve kadın bağış sahipleri tarafından, bir caminin, medresenin, öğrencilerin, imaretin, kütüphane veya yetimhanenin idame ve iaşesi gibi hayır işleri yapmak amacıyla tahsis edilmiş gelir kaynaklarıydılar. Gelir kaynağı ekilebilir araziler veya dükkân ve imalathaneler olabilirdi. Vakfeden kişi toprağı ya da imalathaneyi vakfa devren bir vakfiyye hazırlardı. İlke olarak, vakıf kurulur kurulmaz veya vakfeden kişi öldüğü andan itibaren, gelirler, vakfın kuruluş amacına uygun şekilde kullanılmaya başlardı. Fakat ortaya bir başka tür vakıf daha çıkmıştı; bu vakıflarda

gelirler kâğıt üzerinde hayır amaçlı kullanılmak üzere ayrılıyor, fakat aslında çeşitli ve yasallığı kuşkulu gerekçelerle vakfedenlere ve mirasçılarına gitmeye devam ediyordu. Ulema tarafından kıskançlıkla korunan şeriat kuralları gereğince, dinî vakıflara (böyle karanlık olanlarına bile) el koymak mümkün değildi. Dolayısıyla vakıflar, timarlardan veya iltizamlardan elde edilen servetin asla olamayacağı kadar güvenli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydılar. Iltizamlar ve timarlar doğrudan devlet tasarrufuyla ortaya çıkmış kaynaklardı, dolayısıyla sahiplerinden her an geri alınabilirlerdi. Ancak, dinî vakıfların gelirleri böyle değildi ve el koyulma tehlikesi yoktu. Böyle bir vakfın kurulması, kişinin -bürokratik ve askerî seçkinlerden olması dolayısıyla kuramsal olarak padişahın kulu olan kişininmülküne el koyulamayacağı anlamına geliyordu. Bu Osmanlı tarihinde çarpıcı bir dönüm noktasıydı. 16. yüzyılda vakıflar devlete ayrılmış bir alandı ve sadece doğrudan padişahın kontrolü altındaki kişilerin ayrıcalığıydı. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde, bu tekel kaybolmaya yüz tutmuş, yeni ortaya çıkan bazı gruplar da vakıf kurmaya başlamıştı. Bu, padişahların iktidarını zayıflatan sürecin parçasıydı. Bu vakıfların sağladığı malî güvence, muhtemelen vezir ve paşa hanehalklarının ve ulemanın 17. yüzyıl sonunun yeni ekonomik ve siyasal iktidar odakları olma konumlarını sağlamlaştırdı.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır:

*Abou-El-Haj, Rifaat. *The 1703 rebellion and the structure of Ottoman politics* (Istanbul, 1984).

**The origins of the modern state* (Albany, 1989).

Barnes, John Robert. *An introduction to religious foundations in the Ottoman Empire* (Leiden, 1986).

Blair, Sheila S. ve Jonathan M. Bloom. *The art and architecture of Islam, 1250-1800* (New Haven, gözden geçirilmiş baskı, 1995).

Brummet, Palmira. *Ottoman seapower and Levantine diplomacy in the age of discovery* (Albany, 1994).

*Busbecq, O. G. de. *The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: Imperial Ambassador at Constantinople* (Oxford, 1968).

Faroqhi, Suraiya. *Towns and townsmen in Ottoman Anatolia: Trade, crafts and food production in an urban setting* (Cambridge, 1984). [Türkçesi: Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi* çev.: Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993)]

Men of modest substance. House owners and house property in seventeenth-century Ankara and Kayseri (Cambridge, 1987).

*"Crisis and change, 1590-1699," Halil İnalcık ve Donald Quataert, der. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), 411-636.

Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire: The historian Mustafa Ali* (Princeton, 1986). [Türkçesi: Fleischer, Cornell. *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı* çev.: Ayla Ortaç (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).]

Goodwin, Godfrey. *A history of Ottoman architecture* (Londra, 1971).

Hess, Andrew, *The forgotten frontier: A history of the sixteenth century Ibero-African frontier* (Chicago, 1978).

Hourani, Albert. *A history of the Arab peoples* (Cambridge, Mass, 1991). [Türkçesi: Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi* çev.: Yavuz Alogan (İstanbul: İletişim Yayınları: 1997)]

Howard, Douglas. "Ottoman historiography and the literature of 'decline' of the sixteenth and seventeenth centuries," *Journal of Asian History*, 22, 1 (1988), 52-77.

İnalcık, Halil. "The Ottoman state: economy and society, 1300-1600," Halil İnalcık ve Donald Quataert, der. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), 9-409.

İnalcık, Halil ve Rhoads Murphey, der. *The history of Mehmet the Conqueror* (Chicago ve Minneapolis, 1978).

*Kafadar, Cemal. *Between two worlds: The construction of the Ottoman state* (Berkeley, 1995).

Karamustafa, Ahmet. *God's unruly friends: dervish groups in the Islamic later middle period, 1200-1550* (Salt Lake City, 1994).

*Keddie, Nikki, der. *Women and gender in Middle Eastern history* (New Haven, 1991).

Köprülü, M. Fuad. *The origins of the Ottoman Empire*, çev. ve der.: Gary Leiser (Albany, 1992).

Laiou-Thomadakis, A. E. *Peasant society in the late Byzantine Empire* (Princeton, 1977).

Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in medieval Anatolia* (Bloomington, 1983). [Türkçesi: Lindner, Rudi Paul. *Ortaçağ Anadolusu'nda Göçebeler ve Osmanlılar* çev.: Müfit Günay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000).]

Lowry, Heath. "The nature of the early Ottoman state" (hazırlanıyor).

*Mansel, Philip. *Constantinople: City of the world's desire, 1453-1924* (New York, 1995).

*McNeill, William. *Europe's steppe frontier 1500-1800* (Chicago ve Londra, 1964).

*Mihailovic, Konstantin. *Memoirs of a Janissary* (Ann Arbor, 1975).

*Necipoğlu, Gülru. *Architecture, ceremonial and power: The Topkapı palace in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge, MA, 1991).

*Peirce, Leslie. *The imperial harem. Women and sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, 1993). [Türkçesi: Peirce, Leslie. *Harem-i Hümayun* çev.: Ayşe Berktay Mirzaoğlu (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995)]

Tietze, Andreas. *Mustafa Ali's counsel for sultans of 1581*, 2 cilt (Viyana, 1979-1982).

Treadgold, Warren T. *The history of the Byzantine state and society* (Stanford, 1997).

*Tucker, Judith. *Gender and Islamic history* Washington, DC, ilk baskı 1993).

Vryonis, Speros, Jr. *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century* (Berkeley, 1971).

Wittek, Paul. *The rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938). [Türkçesi: Wittek, Paul. *Osmanlı Imparatorluğu'nun Doğuşu* çev.: Fatmagül Berktay (Istanbul: Pencere Yayınları, ikinci baskı 2000).]

*Zilfi, Madeline. *Women in the Ottoman Empire. Middle Eastern women in the early modern era* (Leiden, 1997). [Türkçesi: Zilfi, Madeline. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* çev.: Necmiye Alpay (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995)]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu, 1683-1798

Giriş

1300-1683 döneminin askerî ve siyasal başarılarının tam tersine, uzun 18. yüzyıl olarak da adlandırılan bu dönemin özelliği, yenilgiler ve toprak kayıpları oldu. Siyasal yapı, devamlı evrim geçirerek, gerileme değil de, dönüşüm olarak algılanması gereken bir süreçte yeni biçimler aldı. Merkezî yönetim yeni bir biçim almış, âdeta kılık değiştirmişti. Bu ortamda uyrukların itaati büyük ölçüde buyrukla değil, müzakerelerle sağlanıyordu. Osmanlı ekonomisinde de önemli değişiklikler meydana geldi: Mal dolaşımı artmaya başladı, kişisel tüketim düzeyleri muhtemelen yükseldi ve dünya ekonomisi Osmanlı tebaasının gündelik yaşamında gittikçe büyüyen bir rol oynar hale geldi.

Toprak kaybına yol açan savaşlar, 1683-1798

Osmanlı Devleti'nin eskiye oranla çok daha başarısız olduğu bu döneme, uluslararası alanda askerî yenilgiler ve toprakların küçülmesi, damgasını vurdu. Konuya başlarken, birtakım genel saptamalar yapmak yerinde olacaktır.

Birincisi; esas itibariyle, Osmanlı yenilgilerini açıklamak, daha önceki yüzyılların zaferlerini açıklamak kadar zordur. 16. yüzyılın ilk yarısında, Yeni Dünya'nın zenginlikleri Avrupa'ya akarken, askerî dengeler Osmanlıların aleyhine döndü. Osmanlılar askerî teknoloji alanındaki üstünlüklerini yitirdiler, Avrupalı düşmanlarıyla önce aynı ayarda, sonra da onlarınkilerden daha geri silahlar ve taktikler kullanarak savaşır oldular. Ayrıca, eskiden saldırı ve savunma muharebelerinde, askerî dengenin saldıran taraf lehine bozulması Osmanlılara avantaj sağlamıştı, fakat artık savunma sistemleri gelişmiş ve çok pahalılanmıştı. Saltanat dönemi pek çok zafere tanıklık etmiş Kanuni Sultan Süleyman, Zigetvar surları önünde ölürken, tahkim edilmiş kentlere saldırmanın güçlüğü acı bir şekilde görülmüştü; surlarla korunan şehirler, savaşlarda gittikçe daha çok rastlanan bir unsur halini almaktaydı. Dahası, Batı ekonomileri yeni teknolojilerin ve savunma savaşlarının giderek yükselen maliyetlerini, Yeni Dünya'dan akan muazzam zenginliğin de yardımıyla, daha rahat karşılayabilmekteydi. Osmanlıların tökezleyişinin ve Batı Avrupa'nın yükselişinin öyküsü kuşkusuz çok daha karmaşıktır ve bundan sonraki bölümlerde devam edecektir.

Ikincisi; 18. yüzyılda Avrupa'da her zamankinden daha merkeziyetçi bir nitelik kazanmakta olan mutlak monarşiler ortaya çıktı. Osmanlılar, bir dereceye kadar bu sürecin içinde yer alırken, dünyanın diğer devletleri dışında kaldı. Iran devleti yüzyılın ilk bölümündeki kısa yükseliş sonrasında zayıflayıp çöktü ve 20. yüzyıl başına kadar herhangi bir organize güç oluşturamadı. Daha da doğuda, Moğol devleti ve Hindistan'ın diğer bölgelerinin tamamı Fransız veya İngiliz egemenliği altına girdi.

Üçüncüsü; 18. yüzyıldaki Osmanlı yenilgileri ve toprak kayıpları çok ağır ve korkunç olmakla birlikte, Batı, Doğu ve Orta Avrupa devletleri arasındaki çatışmalar, bu kayıpların büyümesini engelledi. Avrupalı diplomatlar, rakip devletlerin büyük tavizler almasını engellemek için, Osmanlılarla yapılan savaş sonrası pazarlıklara pek çok kez müdahale ettiler; yenilgi-

ye uğramış Osmanlılar da, bu olanağı, aksi takdirde kaybedecekleri toprakları ellerinde tutmak için kullandılar. Bu kadar çok yenilgi ve geri çekilmeye sahne olmuş bir devri, baştan sona bir felâketler dönemi olarak görmek mümkün olmakla birlikte, özellikle dönemin ilk yarısında Osmanlıların, hem silahlarının hem de diplomatik becerilerinin gücüyle kazandığı bazı zaferler de vardır.

Askerî bozgunlarla dolu bir yüzyıl, 1683'te Viyana'da başladı, 1798'de Napolyon Bonaparı'ın Mısır'ı istila etmesiyle bitti (harita 3). Bir bozguna dönüşen başarısız 1683 kuşatmasını, İstanbul yönetimi açısından korkunç sonuçlar yaratan olaylar izledi: Osmanlıların en önemli kalelerinden Belgrad düştü; 1691'de Salankamen'de yaşanan askerî felâket, Sadrâzam Fazıl Mustafa Paşa'nın savaş meydanında ölmesiyle daha da büyüdü. Bir başka cephede, yeni yeni palazlanan Rusya (Osmanlı-Rus savaşları 1677'de başlamıştı) 1689'da Kırım'a saldırdı, altı yıl sonra da hayatî önemdeki Azak limanını ele geçirdi. Habsburg kumandanı Savoia Prensi Eugene, Osmanlıları 1697'de Zenta'da bir başka felâkete uğrattı. 1699 Karlofça Antlaşması bu kayıplara mührü basarak Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açtı. Bu antlaşmayla, bir Osmanlı hükümdarı ilk kez yenildiğini ve ataları tarafından fethedilmiş toprakları (geçici olarak geri çekilme değil), ebediyen kaybettiğini resmen kabul etti. Böylelikle padişah, Macaristan'ın (Temeşvar'daki Banat dışında) tamamını ve Erdel, Hırvatistan ve Slovenya'yı Habsburglara teslim ederken, Dalmaçya, Mora ve bazı Ege adalarını Venedik'e; Podolya ve Güney Ukrayna'yı Lehistan'a verdi. Rusya ise, Azak'ı (Osmanlılar Azak'ı geri aldılar, ama 1736'da yeniden kaybettiler) ve Dinyester Irmağı'nın kuzeyindeki bölgeleri geri almak için 1700'e kadar savaştı.

Yirmi yıl sonra 1718 Pasarofça Antlaşması'yla, Osmanlılar, Banat'ı (ve bir kez daha Belgrad'ı), Sırbistan'ın hemen hemen yarısını ve Eflâk'ı kaybettiler. Doğu cephesinde de benzer başarısızlıklar gösteren Osmanlı kuvvetleri, 1723 ile 1736 arasında yapılan bir dizi savaşta Azerbaycan'ı ve İran-Osmanlı sınırındaki başka birtakım toprakları kaybettiler. Tam on yıl

Harita 3. *Osmanlı İmparatorluğu, yakl. 1683-1800. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, xxxiii.)*

sonra, 1746'da Osmanlılar ile Iran arasında iki yüzyıldır süren savaş, düşmanın siyasal kargaşa içine düşmesiyle sona erdi.

1699 Karlofça Antlaşması gibi, 1774'te Romanovlarla Küçük Kaynarca'da imzalanan antlaşma da 18. yüzyılda uğranılan kayıpların boyutlarına ışık tutar. 1768-1774 savaşı, yani Çariçe Büyük Yekaterina'yla yapılan ilk savaş sırasında Baltık Denizi'nden yola çıkıp, Cebelitarık Boğazı'nı geçen ve Akdeniz'i aşan Rus gemileri, Ege Denizi'nde Çeşme yakınlarında Osmanlı donanmasını yok etti. Ödenen muazzam tazminat, bir bakıma, antlaşmanın getirdiği yüklerin en hafifiydi. Çünkü bu antlaşma Osmanlı padişahı ile Kırım hanı arasındaki bağı kopardı, resmen bağımsızlaşan hanlar padişahın himayesini kaybettiler. Bu yeni statü, Osmanlı ordularını Kırım hanının askerî kuvvetlerinin desteğinden yoksun bıraktı; oysa, yeniçerilerin yozlaşmaya yüz tutmasının yarattığı boşluğu 18. yüzyıl boyunca kısmen onlar doldurmuştu. Bunun kadar kötü bir başka durum da, Osmanlıların, Dinyeper ile Bug ırmakları arasındaki geniş topraklardan çekilirken, Karadeniz'in tek hâkimi olma konumunu yitirmeleri oldu; ardından da Kuzey Karadeniz kıyılarını kaybettiler. Antlaşmanın diğer hükümlerinin, daha ileriki tarihlerde çok önemli sonuçları olacaktı. Rusya, hem Istanbul'da bir Ortodoks kilisesi inşa etme, hem de orada ibadet edenleri himayesi altına alma hakkını elde etmişti. Bu küçük taviz, Rusya'nın daha sonraları, Ortodoks Osmanlı tebaasının tamamı namına müdahale etme hakkına sahip olduğu iddiasının gerekçesini oluşturdu. Antlaşmanın bir başka hükmüyle Rusya, padişahı Kırım Müslümanlarının halifesi olarak tanıdı. Daha sonraki padişahlar, özellikle II. Abdülhamit (1876-1909) bu halifelik iddiasını, sadece bütün Osmanlı tebaasıyla sınırlı kalmayıp, dünyanın her yerindeki Müslümanları içine alacak şekilde genişlettiler (aşağıya ve bölüm 6'ya bkz.). Dolayısıyla, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Osmanlı dünyasında daha sonra meydana gelen iç ve uluslararası olayların şekillenmesinde hayatî bir rol oynadığı açıktır. 1787-1792 arasındaki bir diğer Osmanlı-Rus savaşını sona erdiren Yaş Antlaşması'yla, Rusların Gürcistan'ı aldığı teyit edildi. Ay-

rıca, 1774 antlaşmasıyla himaye ve destekten yoksun kalan Kırım Hanlığı da, bu antlaşmayla resmen Çarlık Rusyası tarafından ilhak edildi.

Tarihçiler, Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı istila etmesinin nedenlerini uzun zamandır tartışmaktalar. Napolyon'un niyeti İngiliz egemenliği altındaki Hindistan'a mı gitmekti, yoksa sadece, İngiltere'nin ileride topraklarına katacağı bu değerli mücevhere giden yolları mı tıkamaktı? Yoksa ordularıyla kuzeye, Filistin'e yaptığı başarısız seferin düşündürdüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine kendi imparatorluğunu mu geçirmeye çalışıyordu? Napolyon'un amacı her ne olmuş olursa olsun, bu istila, Nil boyundaki bu hayatî ve zengin eyaletteki Osmanlı egemenliğine son verdi ve eyaletin, Mehmet Ali Paşa ve soyu idaresinde ayrı bir devlet olarak ortaya çıkışının habercisi oldu. Bu noktadan itibaren Osmanlı-Mısır ilişkilerinde büyük dalgalanmalar yaşandı. Mehmet Ali Paşa yaşarken (ö. 1848) Osmanlı Devleti'ni neredeyse yıkıyordu, fakat ardılları ismen bağlı oldukları Osmanlılarla yakın ilişkiler içinde oldular. Ancak, 19. yüzyılda, Mısır'ın geliri, ödediği bir haraç dışında, artık İstanbul'un emrinde değildi.

Bu savaş, sefer ve antlaşmalar yeniden gözden geçirildiğinde, Osmanlı yenilgilerinin hızı ve derinliği apaçık ortaya çıkmakla birlikte, o tarihlerde, bu süreç hiç de o kadar açık ve net değildi. En azından 18. yüzyılın ilk yarısında pek çok önemli zafer kazanılmıştı. Örneğin Belgrad, 1683 kuşatmasının hemen sonrasında düşmüş, fakat 1689-1690 yıllarındaki Osmanlı karşı taarruzlarında, Bulgaristan, Sırbistan ve Erdel'le birlikte geri alınmıştı. Aslında, Belgrad en az üç kez Osmanlı idaresine yeniden girdi ve 19. yüzyıl başına kadar Osmanlıların elinde kaldı. Bir başka örnek verecek olursak, 1711'de Osmanlı ordusu Boğdan sınırındaki Prut Nehri'nde Çar Büyük Petro'nun kuvvetlerini tamamen kuşatarak, yeni aldığı yerlerin tamamını bırakmaya mecbur etti. Osmanlılar bundan birkaç yıl sonra da Karadeniz kıyısındaki Azak Kalesi'ni geri aldılar. Venedik'le yapılan 1714-1718 savaşında Mora'yı geri alarak Yunan bağımsızlık savaşına kadar, bir yüzyıldan fazla süreyle ellerinde tut-

tular. 1737'de hem Avusturyalılara hem de Ruslara karşı başka önemli zaferler kazandılar. Osmanlılar, daha önce Pasarofça Antlaşması'yla Habsburglara vermiş oldukları yerlerin hepsini 1739 Belgrad Barış Antlaşması'yla geri aldılar. Bunda Fransızların aracılık etmesi, Rus başarılarının Habsburgları endişelendirmesi gibi çeşitli etkenler rol oynadı. Aynı yıl Azak'ı Ruslardan geri aldılar; Ruslar ticaret ve savaş gemilerini Karadeniz'den çekti, Eflâk'tan da çekildi. Küçük Kaynarca'yla biten savaşla gelen felâketler sonrasında bile, Osmanlılar bazı zaferler kazanarak Rusya'yı yeniden Tuna prensliklerinden (ve Kafkaslardan) geri çekilmek zorunda bıraktılar. Yekaterina, Tuna ağzındaki limanlardan geri çekilmeyi de kabul ettiği 1792 Yaş Antlaşması'yla bu prenslikleri Osmanlılara bırakacaktı.

Devletin ekonomik politikaları

Osmanlı devlet politikalarının niteliği ve iktisadî değişimde oynadığı rol, tarihçiler arasında tartışma konusudur. Kimileri 18. yüzyılda devletin aşırı ölçüde denetim kurduğunu söylerken, kimileri de tersini savunur. İkinci grup Avrupa'daki 18. yüzyıl rejimlerinin kendi sınırları içinde ve üzerinden mal ve eşya akışını denetim altında tutan merkantilist politikalar izlediğini, bu politikalar sayesinde dünya pazarlarını kendi çıkarlarına uygun bir şekilde şekillendirdiklerini ve güçlendiklerini ileri sürer. Osmanlı Devleti'nin ise, bunu yeterli ölçüde başaramadığını, dolayısıyla gücünü yitirdiğini savunur.

Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, kuşkusuz 18. yüzyılda da Osmanlı Devleti ekonomik kaynakları gerekli gördüğü şekilde idare etme ve nakletme hakkının kendisine ait olduğu iddiasındaydı. Dolayısıyla devlet, saraya, devlet seçkinlerine, orduya ve başkent sakinlerine gıda maddesi, hammadde ve mamul madde temin etmek için, kentlerin ve kırsal kesimin iktisadî hayatına sık sık müdahalede bulunurdu. Devletin aldığı mallar için genellikle piyasa fiyatlarının altında bedel ödemesi ve üretilmiş bir malın tamamını veya çoğunu sık sık çekerek mal kıtlığı yaratması, bu müdahalelerin düzen bozucu

ve olumsuz etkisini bir kat daha artırmaktaydı. Çok geniş bölgelerin mahsulü veya belirli loncaların imalatı, belirli amaçlar için, örneğin hükümdar ailesinin veya seferdeki orduların ihtiyacını karşılamak üzere belirli fiyatlardan orduya satmaya zorlanırdı. Örneğin 18. yüzyıl sonlarında Balkan cephesindeki ordunun tahılı yakın bölgelerden, pirinç, kahve ve peksimet gibi erzakı Mısır ve Kıbrıs'tan geliyordu. Devlet, hayırseverliğinden değil, yiyecek kıtlığının siyasal karışıklık yaratacağı endişesiyle İstanbul ahalisinin iaşesi konusunda çok gayret harcamaktaydı. Dolayısıyla, başkentin muazzam nüfusunun sofralarını doldurmak için yapılan buğday ve koyun sevkıyatına dair sayısız düzenleme vardı.

Bu tür politikalar, 18. yüzyıl sonunun savaş dönemi krizi sırasında ekonomiyi boğup, Osmanlı ekonomik gelişmesini belirleyici ve olumsuz bir biçimde mi etkiledi, yoksa devlet, yeterince güçlü ve merkantilist olmadığı için mi tökezledi, kesin olarak bilmek mümkün değil. Ancak, bu tartışmada her iki tarafın da devlete aslında sahip olduğundan daha fazla kudret atfettiği açıktır. Dünya ölçeğindeki piyasa güçlerinin, 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisini devlet politikalarından daha güçlü bir biçimde etkilemiş olması mümkündür. Bundan dolayı, Osmanlı iktisadî değişimini daha kapsamlı bir şekilde kavramak için başka faktörlere de bakmakta yarar olabilir (bkz. bölüm 7). Daha güvenle ileri sürebileceğimiz nokta şudur: 19. yüzyılda (bkz. bölüm 4) devlet iaşe tedarik politikası denen bu tür politikalardan uzaklaşmış ve piyasa güçleri eskisinden daha büyük bir rol sahibi olmuştur.

Saltanat merkezinde seçkinler arası siyasal yaşam

18. yüzyılda padişah sadece sembolik bir güce sahipti, siyasal yaşamda başkaları tarafından girişilmiş değişiklik veya eylemleri onaylardı. "Kadınlar saltanatı" denen dönemin sona ermesiyle birlikte, kadınların siyasal hâkimiyetinin ünlü bir versiyonu kapanmakla birlikte, seçkin kadınlar güçlerini korudular. Hanedan, ittifaklar kurma ve otoritesini sürdürme amacıy-

la kızlarını yüksek mevkilerdeki devlet görevlileriyle evlendirmeye devam etti. İktidar saray dışına kaydıkça, bu tür desteklerin önem kazanmış olması mümkündür. En azından IV. Mehmet'in yürütme yetkilerini Sadrâzam Köprülü Mehmet Paşa'ya devrettiği 1656 yılından itibaren, siyasal yönetim vezir ve paşa hanehalklarının elindeydi. Fütuhat değil, mevcut kaynakların sömürüsü, devlet gelirlerinin en büyük kaynağı haline gelirken, savaşçılık becerileri gözden düşerek, yerlerini idarî ve malî becerilere bıraktı. Dolayısıyla devlet makamlarına atananların çoğu, artık çok gerekli hale gelen malî ve idarî eğitimi sağlayan vezir ve paşa hanelerinden çıkıyor, bu haneler genellikle Osmanlı sultan kızlarının yaptıkları evliliklerle saraya bağlanıyordu. Eskiden yönetim işlerini yürüten "padişah kulları"nın aksine, bu erkek ve kadın seçkinler, toplumun üstünde ve dışında kalmaz, kontrolleri altındaki dinî vakıflar, malikâneler ve tacirlerle kurdukları ortaklıklar kanalıyla iktisadî hayat içinde yer alırlardı. Bu vezir ve paşaların maiyetleri yeni seçkinlerin devşirilmesine uygun ortamlar oluşturur, onlara istihdam, himaye, eğitim ve doğru kişilerle ilişki kurma olanakları sağlardı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde iç ve dış politikayla ilgili meselelerin hemen hemen tamamı, bu hanelerde yetişmiş erkeklerin elindeydi.

Ancak, 18. yüzyıl başında II. Mustafa, başarısız bir girişimde bulunarak, bu gidişi tersine çevirip iktidarı yeniden kendisinin, sarayın ve ordunun ellerinde toplamaya çalıştı. İktidarı yeniden ele geçirmek ve tekrar siyasetin merkezine oturmak için umutsuzca çaba harcayan II. Mustafa, biraz şaşırtıcı bir hamleyle, askerî bakımdan devri geçmiş süvari gücünün malî omurgasını oluşturan timarların miras bırakılabilme hakkını tanıdı. Fakat padişahın, 1703 Edirne Vak'ası diye anılan darbesi başarısızlığa uğradı. Daha sonra padişahın yetkileri ve itibarı, "ilgili taraflar"ın tavsiyelerini dinlemesi ve görüşlerini göz önüne alması şart koşulacak ölçüde düşürüldü. Bütün bu olaylar egemenliğin vezir-paşa ailelerinin (ve medrese cemaati içindeki müttefikleri olan ulemanın) eline geçişini kesinleştirdi ve merkezdeki 18. yüzyıl siyasetinin rengini belirledi. Böy-

lelikle, birçok kıta Avrupası devletinde, gücün monarkın elinde toplandığı bir anda, Osmanlı siyasal yapısı başka bir yönde evrilerek, gücü hükümdarın elinden aldı.

Padişahlar ülke içi siyasal üstünlük mücadelesini kaybedince, siyasal varlıklarını sürdürmek için yeni araç ve teknikler aradılar. Örneğin, 18. yüzyıl başından itibaren merkezî devlet, kendi meşruiyetini artırmak ve iktidarını pekiştirmek amacıyla Haremeyn-i Muhteremeyn'e (Mekke ve Medine) giden hac yollarını yeniden düzenledi (bkz. bölüm 6). (Ancak, bu hareketi başlatanın padişah mı, yoksa merkezdeki başka şahsiyetler mi olduğu belli değildir.) Lale Devri denen dönemdeki (1718-30) gelişmeler, padişahların meşruiyetlerini pekiştirmek için başvurduğu ince ve ustalıklı yöntemleri daha net bir biçimde ortaya koyar. Osmanlı tarihinin olağanüstü deneylerle dolu bu dönemine "Lale Devri" adı, o sırada sık sık yapılan lale yetiştirme yarışmalarına atfen bir 20. yüzyıl tarihçisi tarafından verilmişti. Lale hem dikkat çekici ölçeklerdeki tüketimi hem de Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa ve Doğu Asya arasında ticarete konu olan bir kalem olarak, kültürler arası alışverişi simgelemekteydi. III. Ahmet ve sadrâzamı İbrahim Paşa (padişahın kızı Fatma'yla evliydi) iktidarı tam anlamıyla ellerinde tutma çabalarının bir parçası olarak, İstanbul seçkinleri üzerinde egemenlik kurmak için tüketim silahını kullandılar. Kral XIV. Louis'nin Versailles'daki sarayı gibi Lale Devri sarayında da hadsiz hesapsız lüks tüketim yapılmaktaydı -Osmanlı örneğinde tüketilen sadece lale değil, sanat, yiyecek-içecekler, lüks eşya, giysi ve inşa edilen eğlence saraylarıydı. Padişah ve sadrâzam bu yeni aracı -emtia tüketimi- kullanarak, tıpkı soyluları Versailles'daki saltanat merkezinde yaşamaya ve malî bakımdan çökertici balo ve ziyafetlere katılmaya mecbur eden Kral Louis gibi, vezir ve paşa hanehalklarını kontrolleri altına almak peşindeydiler. III. Ahmet ve İbrahim Paşa tüketim konusunda İstanbul seçkinlerine önderlik etmeye çalıştılar, toplumsal merkeze örnek alınacak modeller olarak kendilerini koydular. Tüketimde başı çekerek, siyasal statülerini ve meşruiyetlerini pekiştirmeye çalıştılar. 18. yüzyılın daha ilerki

bölümlerinde, diğer padişahlar da benzer bir şekilde, meşruiyet ve iktidarlarını sürdürmek ve pekiştirmek için kıyafet yasalarını kullandılar. Kıyafet yasaları -Osmanlı toplumunun ve diğer modernite öncesi toplumların standart bir özelliği- farklı mevki, din ve mesleklerden insanların giymesi gereken giysi ve başlıkları belirlemekteydi. Örneğin Müslümanlara, Hıristiyan ve Yahudilerin giymesi yasak olan belirli renk ve kumaşları sadece kendilerinin kullanabileceği bildirilmişti. Hıristiyan ve Yahudilere de başka renk ve kumaşlar giymeleri buyrulmuştu. Padişahlar kıyafet yasaları çıkartarak veya uygulayarak kendilerini, uyruklarını birbirinden ayıran sınırların koruyucusu, ahlâk, düzen ve adaletin uygulayıcısı olarak göstermekteydiler. Bu yasalar vasıtasıyla, hükümdarlar, ne ordulara ne de fiilen bürokrasiye kumanda ettikleri bir zamanda, meşruiyetlerini pekiştirme çabasıyla, kendilerini toplumsal çekişmelerde hakemlik konumuna oturttular (bkz. bölüm 8).

İstanbul'da elit-halk mücadelesi

Siyasal hâkimiyet, payitahtta ve diğer Osmanlı kentlerinde sadece seçkinler arasında değil, aynı zamanda da seçkinlerle halk yığınları arasında mücadeleye konu olmaktaydı. Bu mücadelede ünlü Yeniçeri Ocağı belirleyici rol oynadı. Yukarıda da görüldüğü gibi, yeniçeriler bir zamanlar orduların merkezinde savaşan ve kentlerde garnizon olarak görev yapan etkin bir askerî güçtü. 18. yüzyıla gelindiğinde, askerî etkinliklerini büyük ölçüde yitirmiş olmalarına karşın, hâlâ savaşlara katılmaktaydılar. Silahları ve eğitimleri o kadar belirgin bir biçimde kötülemişti ki, ordunun savaşçı çekirdeği olma işlevini, Kırım Tatarlarına ve diğer eyalet askerlerine bırakmışlardı. 1700 yılına gelindiğinde, bir zamanların ateşli silah taşıyan seçkin piyade gücünü ayırt eden disiplin ve sıkı talimden eser kalmamış, yabancı hasımlarının yüreklerine dehşet salan Yeniçeri Ocağı, padişahların yüreğine dehşet salar hale gelmişti. Daha 16. yüzyıl sonlarında Kanunî Sultan Süleyman'ın cenazesine hakaret ederek, münasip bahşiş (cülus akçesi) dağıtılana ka-

dar oğlu Selim'in tahta çıkmasına izin vermemişlerdi. Padişaha yakınlıkları -onun muhafızları olarak hizmet vermeleri- ve seçkin askerî statüleri, yeniçerileri tahta kimin oturacağı konusunda son derece etkili kılmıştı, bir kimseyi tahta geçirmek ya da hükümdarlıktan etmek gücüne sahiptiler. Kişisel ekonomik durumları bozuldukça, başka çıkış yolları aramak onlar için daha cazip hale geldi. Savaşların yükselen maliyeti, devletin yeniçerilere dönemin ağır enflasyonuna ayak uydurabilen maaşlar ödemesini engelledi. Fiziksel bakımdan kentsel dokunun parçası olan yeniçeri kışlalarındaki kuvvetler, gerçek maaşlarındaki düşüşe karşı koymak için, İstanbul'da ve Belgrad, Sofya, Kahire, Şam gibi önemli kentlerde, ayrıca bu kentler arasındaki noktalarda, koruyup nezaret ettikleri insanlarla ekonomik ilişkiler kurdular. Buralarda kasap, fırıncı, kayıkçı, hamal oldular, çeşitli zanaatlerde çalıştılar, kahve sahibi oldular. 18. yüzyıla gelindiğinde, ya kendileri bu zanaat ve işlere girmiş, ya da bu işleri bir ücret karşılığı koruyan mafya benzeri çete reisleri haline gelmişlerdi. Böylelikle, kent üretici sınıflarının çıkarlarını ve bu arada lonca teşkilâtlarının imtiyazlarını ve himayeci ekonomik politikaları temsil eder oldular ve kent ahalisinin önemli bir parçası haline geldiler. Ama bir yandan da, Yeniçeri Ocağı'ndan olmaları, seçkinler zümresinin de parçası oldukları anlamına geliyordu. Dahası, komutanları, yani yeniçeri ağası, devletin en üst kurullarına katılan idarî bakımdan önemli bir kişiydi. Yeniçeriler kent ekonomisiyle daha fazla bütünleşirken, seçkinlik statüsü onlar kanalıyla başkalarına da geçmeye başladı. Eski evlenme ve kışla dışında yaşama yasakları tavsadı ve kentlerde yaşayan yeniçerilerin oğulları, zaman içinde devşirme yazılan (son devşirme toplanması 1703'teydi) köylü çocuklarının yerini aldı. 18. yüzyıl başına gelindiğinde, ateşli silâhlara sahip bu piyade gücü kalıtsal ve kent kökenli bir güce dönüşmüş, babadan oğula geçen bir mevki sahibi olan askerler haline gelmişti ve bu oğullar doğuştan Müslüman'dılar, Hıristiyan değil.

Yeniçerilerin hem seçkin hem de halktan olma kimliği -halk sınıfları içinden doğmuş, ama seçkinlerin bir parçası ve onlara

bağlı olma kimliği- iç politikada önemli bir rol oynamalarını sağladı. Padişahları tahta çıkarıp tahttan indiriyor, sadrâzamları ve diğer devlet ricalini göreve getirip deviriyorlardı. Bunları bazen seçkinler arası kapışmaların bir parçası olarak, fakat genellikle halk sınıfları adına yaptılar. 1826'da yok edilinceye kadar, genellikle elitlerin zulüm ve istibdatı önüne set çektiler, halkın çıkarlarını koruyan bir milis gücü olarak hizmet verdiler. Onları düşmüş melekler -bozulmuş seçkin askerler ve devlet aygıtının cinnet getirip kana susamış unsurları- olarak değil de, halkın çıkarlarını koruyan halk milisi rolünde düşünecek olursak, 18. yüzyıl, birçok Osmanlı kentinde, sokağın yeniçeriler tarafından organize edilmiş sesinin, Osmanlı tarihinde o zamana kadar ve o zamandan sonra görüldüğünden daha yüksek çıktığı bir dönem, halk politikasının altın çağı kimliğine bürünür.

Taşrada siyasal yaşam

Merkezde, siyasal iktidarın sahiplerinin değişmesine -padişahlardan padişah hanehalklarına, oradan vezir ve paşa hanehalklarına, oradan da sokaklara- koşut olarak, taşranın siyasal yaşamında önemli dönüşümler meydana geldi. Genel olarak bakıldığında, 17. ve 18. yüzyıllarda taşradaki siyasal güç, faaliyetlerinde başkentten daha özerk görünmekteydi. Hemen hemen her yerde, çoğu insanın gündelik yaşamında merkezî devletin önemi gözle görülür bir şekilde azalırken, yerel âyan ailelerininki arttı. İmparatorluğun çok geniş bölgeleri taşra âyan ailelerinin siyasal egemenliği altına girdi. Örneğin, Karaosmanoğlu, Çapanoğlu ve Canikli Ali Paşaoğlu, aileleri, sırasıyla Batı, Orta ve Kuzeydoğu Anadolu'nun ekonomik ve siyasal işlerine egemendiler. Balkan topraklarında, Tepedelenli Ali Paşa Epir'e hükmeder, Vidinli Osman Pasvanoğlu Aşağı Tuna'nın Belgrad'dan denize kadar uzanan bölgesini denetimi altında tutardı. Arap eyaletlerinde ise, 18. yüzyıl boyunca (1704-1831), Bağdat'a Büyük Süleyman Paşa'nın ailesi, Musul'a Celili ailesi hükmederken, Mısır'a Ali Bey gibi nüfuzlu kişiler egemen oldu.

Bu taşra âyanı, her biri farklı toplumsal bağlamı yansıtan üç gruba ayrılabilir. Birinci grup, bir bölgeye merkezden görevli olarak atanarak gelen ve bölgede kök salan kişilerin soyundan gelenlerdi (Oysa, merkezî devlet, çeşitli düzenlemelerle bunu açıkça yasaklamıştı). İşin gerçeği, devlet beyanlarında yarattığı izlenimin aksine, merkezî denetim hiçbir zaman o kadar yaygın ve kapsamlı olmamıştı. Görevliler gerçekten de görevden göreve dolaşırlardı, ama titizlikle yapılmış bütün arazi tahrirlerine ve yer değiştiren görevlilerin listelerine karşın, bu yer değiştirme işlemleri devletin istediği kadar sık ve düzenli bir şekilde yapılmamaktaydı. Her hâlükârda, taşrada yetkili makamlara atanan bu kişiler, ister vali olsunlar ister timar sahibi, gittikleri yerlerde 16. ve 17. yüzyıllarda daha kısa, 18. yüzyılda daha uzun sürelerle kaldılar. Yani 18. yüzyılda, merkezden taşraya görevli atanmış kişilerin sirkülasyonu, 16. ve 17. yüzyıllara kıyasla önemli ölçüde yavaşlamıştı. Bu görevliler, görev yerlerinde yasal olarak kalma hakkını merkezle yaptıkları pazarlıklar sonucunda elde ediyorlardı. Dolayısıyla, örneğin Şam'da el-Azm ailesi ve Musul'da Celilî ailesi, Osmanlı hizmetinde daha alt makamlardan valiliğe yükselmişti; Batı Anadolu'nun Karaosmanoğlu ailesi de öyleydi. Bu örneklerin hepsinde de aile fertleri birkaç kuşak boyu, belki de daha uzun bir süre, taşrada resmî iktidar makamlarında kaldılar.

İkinci grup, önde gelen yerel âyandan oluşuyordu. Bunların aileleri, Osmanlı dönemi öncesinde belirli bir bölgenin yerli elitleri arasında yer alıyordu. Bosna'nın pek çok büyük toprak sahibi ailesi örneğindeki gibi bazı durumlarda, padişahlar bunların statü ve güçlerini, topraklarını Osmanlı ülkesine katar katmaz tanımışlardı. Tarihçiler, Osmanlı öncesi seçkin zümrelerin yerel siyasal güçlerini korumuş olması üzerinde fazla durmamaktadırlar; bu aileler arasında Osmanlı döneminde önemli rol oynayanların sayısı sanıldığından fazladır. Bir diğer örüntü de, başlangıçta tüm yetkileri ellerinden alınan mevcut seçkin zümrelerin, zamanla yeniden siyasal kontrolü ele geçirip devlet tarafından tanınmalarıydı.

Üçüncü grup -göründüğü kadarıyla imparatorluğun sadece

Arap eyaletlerinde mevcuttu- kökenleri Ortaçağ İslâmiyet dönemlerine uzanan gulamlardan, yani Memlûklerden oluşmaktaydı. Memlûkler, örneğin Mısır'ı her yıl binlerce köle ithal ederek yüzyıllarca yönetmişlerdi -ta ki 1516-1517'de Osmanlılar tarafından devrilinceye kadar. Osmanlı döneminde memlûk, normal olarak bölge dışında doğmuş, savaş veya baskınlarda esir alınarak Osmanlı diyarına getirilmiş bir kişi olurdu. Sonra valiler veya kumandanlar bu esiri bölgesel veya yerel esir pazarlarından satın alır, gulam ya da çırak olarak hanehalkının içine katar, idarî ve askerî sanatlarda yetiştirirdi. Bu yetiştirme sürecinin bir noktasında azat edilen memlûk, efendisine hizmete devam eder, yerel itibar kazanır, sonunda da kendi hanesini kurar, hanehalkını satın aldığı kölelerle oluşturur, böylelikle sistemi devam ettirirdi. Lübnan-Filistin bölgesinde Sur ve Akka'yı yöneten (1785-1805) güçlü Ahmet Cezzar Paşa ve Bağdat'ta Büyük Süleyman Paşa, Mısır'da Ali Bey'in hizmetinde memlûk olarak yola başlamışlardı.

Erdel ve Eflâk bölgelerinde -modern Romanya- yerel âyanın hâkimiyeti özgün bir gelişim gösterdi. Buralarda yerel prensler 1713'e kadar Osmanlılarm vasalı olarak hüküm sürmüş, Prut seferi sırasında Çar Petro'ya yardımcı olunca bu makamlardan indirilmişlerdi. Payitaht, onların yerine Rum Ortodoks cemaatinin İstanbul'un Fener semtinde yaşayan nüfuz ve servet sahibi mensuplarını atadı. Yüzyılın kalan kısmında, aslında Yunan bağımsızlık savaşına kadar, Fenerli Rumlar verdikleri haraç karşılığında, iki prensliği tam bir özerklik içinde yönettiler. Yönetimleri, Osmanlı dünyasında görülmüş en zalim ve baskıcı yönetimdi, serflik düzenine çok benziyordu. Merkezî olarak atanıyor, fakat prenslikleri tamamen kendi bildikleri gibi idare ediyorlardı; dolayısıyla, burada çizilmekte olan tablo içinde birer istisna görünümündeydiler.

Kökenleri ister merkezî olarak atanmışlara, ister Osmanlı öncesi seçkinlere ya da Memlûklere dayansın, bu taşra âyanı, genelde, hem yerel ulemayla hem de tüccar ve toprak sahipleriyle sıkı bağlar kurar ve bunları sürdürürdü. İlk iki âyan grubunda -yani merkezî olarak atanmışların ve Osmanlı öncesi

seçkinlerin torunları- âyan ailelerinden kadınların yaptıkları evlilikler, yerel güç toplama sürecinin parçasıydı. Ayrıca, bu seçkin kadınlar hatırı sayılır miktarlarda mülk ve iltizamı ellerinde tutar ve kendi adlarına kurulmuş dinî vakıfları idare ederlerdi. Dolayısıyla, bu kadınların elinde, yerel seçkinlerle veya Osmanlı merkeziyle yapılan pazarlıklarda aile tarafından da kullanılabilecek büyük bir kişisel güç vardı.

Bir âyan ailesinin bir bölgede otoritesini tesis etmesinin, genellikle Osmanlı merkezî otoritesine karşı başkaldırı niteliğinde olmadığının altını çizmek önemlidir. Tersine, yerel egemenler padişahı ve merkezî otoriteyi genellikle kabul ederler, bazı vergileri merkeze gönderirler ve imparatorluğun yaptığı savaşlara asker gönderirlerdi -bunlar 18. yüzyıl Osmanlı dünyasında taşra ile merkez arasındaki karşılıklı ihtiyaçların karmaşık ve büyüleyici etkileşimini yansıtan davranışlardı. Örneğin, asker gönderilmesini ele alalım. Görüldüğü gibi, 18. yüzyılda, Osmanlı ordusunun insan gücünün önemli bir kaynağı eyalet kuvvetleriydi ve merkezî devlet bu bakımdan onlara bağımlıydı. Bu bağımlılık âyana önemli bir pazarlık gücü kazandırıyordu. Öte yandan, âyan eyalet kuvvetlerini gönderiyordu, çünkü hem meşruiyet kazanmak için hem de, şimdi göreceğimiz gibi, ekonomik refahları açısından merkezî devlete ihtiyaçları vardı.

Merkezî devlet, 1695 yılından itibaren, malikâne (ömür boyu geçerli iltizam) denen, hazineye nakit ödeme yapılması karşılığında, bir bölgenin vergilerini toplama hakkının verilmesi usulünü çıkardı. 1703'e gelindiğinde büyük bir hızla yayılan malikâne usülü, Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinde geniş bir kullanım alanı bulmuştu. Merkezî devletin, taşrada kapıkulu askerlerinden eser kalmadıktan uzun süre sonra bile, nasıl olup da bölgeyi bir ölçüde kontrol altında tutabildiğinin anlaşılması açısından malikâne kurumu belirleyici önem taşır. Malikâne ihalelerinin kontrolünü ellerinde tutan, payitahttaki vezir ve paşa hanehalkları, bu ihaleleri ya taşranın çeşitli bölgelerinin yerel seçkinlerine verir ya da kendileri alıp onlara iltizam ederdi. Bu şekilde, bir yandan âyan aileleriyle ortak malî çıkarlara sahip olan İstanbul seçkinleri, bir yandan da, bu kâr-

lı ayrıcalığa son verebilme gücünü ellerinde tuttukları için, onlar üzerinde kontrol sahibi oldular. Dolayısıyla, taraflar arasındaki her çatışmada, âyan aileleri sonunda ya boyun eğer, ya da malikânelerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalırlardı. Payitaht ile taşra arasındaki bu malikâne bağlarının varlığı, âyan zümrelerinin aslında neden genellikle boyun eğdiğini ve istendiğinde asker yolladığını açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Yaklaşık 1700 ile 1768 yılları arasında egemen olan, bu pazarlık, karşılıklı tanıma ve kontrol örüntüsü, 18. yüzyılın kalan bölümünde sarsıldı. 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşlarındaki çarpışmalar, savaş bölgelerinde düzeni muazzam ölçüde bozarak, her yerde çok büyük insan gücü ve malî kaynak sıkıntısı yarattı. Bu koşullar altında, âyanın yerel kaynaklar hakkındaki bilgisi ve bunlara erişebilme imkânı her zamankinden daha büyük önem kazanmış, savaş zamanı kargaşası içinde hareket serbestileri artmıştı. Dolayısıyla malikâne sistemi kısmen dağılmış, bu da taşranın merkezle bağlarını zayıflatmış görünmektedir. Bu kaotik dönemde, Cezzar Paşa ve Karaosmanoğlu gibi bir kısım âyan, merkezî devletten ayrı dış politikalar izlerken, Tepedelenli Ali Paşa ve Osman Pasvanoğlu gibi kimileri de, bazen başka âyana bazen de Ruslara karşı kendi başlarına seferler düzenlediler. Bazı tarihçiler bu hareketleri Osmanlı süzerenliğinden fiilen kopma çabası sayar. Ancak aşağıda anlatılanlar, bunun, muhtemelen böyle olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

1808'de âyandan birinin kısa bir süre sadrâzamlık yapması, taşra zümrelerinin bu kriz döneminde sahip olduğu gücü ortaya koymaktaydı. Tuna boyundaki Bulgar bölgesinden Alemdar Mustafa Paşa, padişahı kendisine düşman olan yeniçerilerin elinden kurtarmak için başarısız bir girişimde bulunarak payitahta yürüdü. İstanbul'a gelince Balkan ve Anadolu eyaletlerinin en güçlü âyanının pek çoğunu kapsayan bir meclis topladı. Alemdar Mustafa Paşa'nın davranışları ve âyanın meclise katılması, bunun ardından padişahın emirlerine uyma konusunda vardıkları yazılı anlaşma (Sened-i İttifak), Osmanlı Devleti'nin bu noktaya nasıl geldiğini gösterir. Bir taraftan, padişa-

hın, âyanın kendisine itaat etmeye razı olduğunu teyit eden bir belgeye ihtiyaç duymuş olması, âyanın 18. yüzyıl sonu krizi içinde ne kadar bağımsızlaşmış olduğu hakkında bir fikir verir. Öte taraftan, âyanın topluca merkezî devlete karşı askerî güç üstünlüğünü ellerinde tuttukları bir zamanda, padişaha desteklerini teyit etmiş olması, padişahlık ve merkezî devlet çok zayıf bir duruma düşmüş olsa bile, hanedanın ve merkezî idarenin iktisadî ve siyasal yaşamdaki önemini korumaya devam ettiğini göstermektedir. 1808 anlaşmasıyla, taşra âyanı ve merkezî elitler süregiden, karşılıklı ve her iki taraf için de kârlı ilişkiye bağlılıklarını teyit ettiler. Merkez, âyanın nakit parasına, askerî kuvvet ve diğer hizmetlerine büyük ihtiyaç duyuyordu. Âyan ise, merkezî devletin ve padişahın, taşra seçkinleri içinden yükselen rakiplerin hak iddiaları arasında hakemliğine muhtaçtı; bu hakemlik, siyasal gücü ve resmî gelir kaynaklarına erişim hakkını resmen tanıma yoluyla yapılıyordu. Bunlar "yerel Osmanlılar"dı ve ne kadar üstü örtülü bir şekilde olursa olsun, Osmanlı sisteminin parçası olma çabası içindeydiler ve parçasıydılar.

Siyasal ve askerî zayıflığa dinî çareler

Şimdiye kadar sözü edilen âyanın tersine, Vahhabî hareketinin liderleri ve bu harekete bağlı Suudî hanedanı, Osmanlı idaresinin meşruiyetini kesinlikle reddetmekteydi. Vahhabî hareketinin doğuş gerekçeleri, Avrupalı olmayan dünyanın, bu örnekte önemli miktarda Müslüman nüfusa sahip bölgelerin, uğratılmakta oldukları korkunç kayıplarla nasıl başa çıkmaya çalıştıklarına ilişkin daha geniş mesele içinde değerlendirilmelidir. Müslüman devletler, her yerde -Kuzey Afrika'da, Osmanlı topraklarında, İran ve Hindistan'da- savunma halindeydiler; Avrupa devletlerinden biri ya da diğeriyle girdikleri ve hep başarısızlıkla sonuçlanan savaşlarda nüfus ve gelir kaybına uğruyorlardı.

18. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda birbirinden çok farklı iki tarzda ortaya çıkan zayıflık sorunu için, birbirinden bütünüyle farklı çözüm önerileri geliştirildi. Bir yanda, yenilgi

krizi, teknik araçlarla çözülebilecek teknik bir sorun olarak görüldü. Demek ki, Osmanlılar Avrupalılardan teknolojik olarak aşağı oldukları için zayıftılar. Bunun için de, çözüm, padişahların eskiden de yaptığı gibi, mevcut en iyi askerî teknolojiyi almaktı. 18. yüzyılda, bu, Avrupa'dan teknoloji almak anlamına geliyordu. Dolayısıyla, Avrupalı subaylar payitahta çağrıldı; örneğin Baron de Tott, modern bir topçu ordusu kurmak için 1755'ten 1776'ya kadar hizmet verdi. Aynı zamanda, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa donanmayı en yüksek ve en modern standartlara uygun bir şekilde yeniden inşa etmeye çalıştı.

Bir diğer taraftan ise, yenilgi krizi ahlakî reform yoluyla çözülecek, dinî ve ahlakî bir sorun olarak görülüyordu. Bu çözüm, az çok eşzamanlı olarak Kuzey Afrika'daki Ticanî tarikatı, Arabistan'da Vahhabîler ve Hindistan altkıtasında Delhili Şeyh Veliullah tarafından gündeme getirildi. Üç hareket de, Müslüman devletlerin zayıflığıyla gündeme gelen soruna, dinî birer cevap getirmekteydi. Burada üzerinde durulan Vahhabî hareketi, İslâmiyet'i, Muhammed Peygamber zamanından beri içine sızmış, İslâmiyet'e aykırı olduğu iddia edilen bütün uygulamalardan arındırarak toplumu yeniden canlandırmayı hedefliyordu. Orta Arabistan'da Muhammed bin Abdulvahhab (1703-1792), büyük Ortaçağ fıkıhçısı İbn Hanbel öğretisi doğrultusunda, İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki ilkelere dönülmesi gerektiğini vaaz etmekteydi. Abdulvahhab, Müslümanların, Allah'ın Peygamber'e vahyetmiş olduğu imam unuttuğunu söylüyordu.

Osmanlılar açısından bu mesaj ciddi tehlikeler taşımaktaydı. Arabistan Yarımadası'nın Yemen ve Hadramut bölgelerinin hâkimiyetini zaten 18. yüzyıl başlarında kaybetmişlerdi. Sonra Abdulvahhab'ın yandaşları kalan Arabistan topraklarının büyük kısmını ele geçirdiler ve Irak'ın içlerine baskınlar düzenleyerek, buralardaki Osmanlı egemenliğini de tehdit etmeye başladılar. Fakat Vahhabîler, salt toprak işgalinden çok daha ağır bir tehlike oluşturmaktaydılar. Abdulvahhab Osmanlı himayesindeki kutsal Mekke ve Medine kentlerinin küfürle ve gayri İslâmî tapınaklarla doldurulduğunu ileri sürüyordu. Osmanlıların İslâmiyet'i gibi, bu kentlerin de yoldan çıktığını

ve temizlenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Bunu yapmak için, Abdulvahhab, Muhammed bin Suud'la ittifak kurdu. Suud'un torunları ileride Vahhabî hareketinin başına geçecek, 1803'te kutsal kentleri ele geçirerek yağmaladılar, mezar ve türbeleri yıktılar; bir yüzyılı aşkın bir süre sonra Suudî Arabistan Krallığı'nı kuracaklardı. Dolayısıyla, taşradaki diğer önderlerden farklı olarak, Vahhabîler, Osmanlı idaresinin meşruiyetini kabul etmiyor ve yerine kendi ıslâh edilmiş Islâmî devletlerini geçirmek istiyorlardı. Kendi meşruiyetlerini de, bu öğretilere ve Mekke ile Medine üzerindeki hâkimiyetlerine dayandıracaklardı.

Osmanlıların meşruiyetine yönelik bu temel meydan okuma cevapsız kalmadı. Hemen hemen Abdulvahhab'ın vaazlarına başladığı sıralarda, Osmanlı Devleti de kutsal yerlerin ve hacca gidenlerin korunması üzerinde daha önemle durmaya başladı. Padişahlar, 18. yüzyıl sonlarından itibaren halife, yani bütün Müslümanların önderi olma rollerini daha fazla dile getirdiler. Dolayısıyla Vahhabîlerin 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki başarıları, Osmanlıların bu dinî simgeleri sahiplenmeye başlamasına yardımcı oldu (bkz. bölüm 6).

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

*Abou-El-Haj, Rifaat. *The 1703 rebellion and the structure of Ottoman politics* (Istanbul, 1984).

Aksan, Virginia. *An Ottoman statesman in war and peace* (Leiden, 1995). [Türkçesi: Aksan, Virginia. *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)* çev.: Ozden Arıkan (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997).]

Artan, Tülay. "Architecture as a theatre of life: profile of the eighteenth-century Bosphorus." Basılmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1989.

Cuno, Kenneth. *The Pasha's peasants: Land, society and economy in lower Egypt 1740-1858* (Cambridge, 1992).

Duman, Yüksel, "Notables, textiles and copper in Ottoman Tokat, 1750-1840." Basılmamış doktora tezi, Binghamton University, 1998.

Hathaway, Jane. *The politics of households in Ottoman Egypt: The rise of the Qazdaglis* (Cambridge, 1997). [Türkçesi: Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısır'ında Hane Po-*

İltikaları Kazdağlılarını Yükselişi çev.: Nalan Özsoy (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).]

*Hourani, Albert. "Ottoman reform and the politics of the notables," W. Polk ve R. Chambers, der. *The beginnings of modernization in the Middle East: The nineteenth century* (Chicago, 1968), 41-68.

Ivanova, Svetlana. "The divorce between Zubaida Hatun and Esseid Osman Aga: Women in the eighteenth-century Shari'a court of Remelia," Amira El Azhary Sonbol, *Women, the family, and divorce laws in Islamic history* (Syracuse, 1996), 112-125.

*Keddie, Nikki, der. *Women and gender in Middle Eastern history* (New Haven, 1991).

*Khoury, Dina. *State and provincial society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834* (Cambridge, 1997).

Kırlı, Cengiz. "The world of coffee houses in Ottoman Istanbul during the early nineteenth century," hazırlanmakta olan doktora tezi, Binghamton University.

Masters, Bruce. *The origins of western economic dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988).

*McGowen, Bruce. "The age of ayans, 1699-1812," Halil İnalcık ve Donald Quataert, der. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), 637-758.

Olson, Robert. "The esnaf and the Patrona Halil rebellion of 1730: A realignment in Ottoman politics," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), 329-44.

Raymond, Andre. *The great Arab cities in the 16th-18th centuries* (New York, 1984).

*Quataert, Donald, "Janissaries, artisans and the question of Ottoman decline, 1730-1826," Donald Quataert, der. *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914* (Istanbul, 1993), 197-203.

Salzmann, Ariel. "Measures of empire: Tax farmers and the Ottoman *ancien regime*, 1695-1807." Basılmamış doktora tezi, Columbia University, 1995.

*"An *ancien regime* revisited: Privatization and political economy in the 18th century Ottoman Empire," *Politics and society*, 21, 4 (1993), 393-423.

Shaw, Stanford. *Between old and new. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807* (Harvard, 1971).

Shay, Mary Lucille. *The Ottoman Empire from 1720 to 1744 as revealed in despatches of the Venetian Baili* (Urbana, 1944).

Silay, Kemal. *Nedim and the poetics of the Ottoman court. Medieval inheritance and the need for change* (Bloomington, 1994).

Sousa, Nadim. *The capitulatory regime in Turkey* (Baltimore, 1933).

Wortley Montagu, Lady Mary. *The Turkish Embassy letters* (Londra, yeni baskı, 1994). [Lady Montagu, *Şark Mektupları* çev. Ahmet Refik (Istanbul: Timaş Yayınları, 1998).]

Zilfi, Madeline. "Elite circulation in the Ottoman Empire: Great mollas of the eighteenth century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 3 (1983), 318-364.

Politics of piety: The Ottoman ulama in the post-classical age (Minneapolis, 1986).

*"Women and society in the Tulip era, 1718-1730," Amira El Azhary Sonbol, *Women, the famil, and divorce laws in Islamic history* (Syracuse, 1996), 290-303.

*Zilfi, Madeline, der. *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era* (Leiden, 1997).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

19. yüzyıl

Giriş

1798-1922 arası olarak kabul ettiğimiz uzun 19. yüzyılda, bir önceki dönemin Osmanlı siyasal ve iktisadî yaşam örüntüleri genelde pek çok bakımdan varlığını sürdürüyordu. Toprak kayıpları devam etti, ülke küçüldü; merkezdeki ve taşradaki devlet adamları arasında iktidar ve vergi geliri üreten kaynaklara ulaşma mücadelesi devam ederken, uluslararası ekonomi daha da büyük önem kazandı. Bütün bunlara karşın, yeni olan pek çok şey de vardı. Toprak kayıplarına yol açan etkenler giderek daha karmaşık bir nitelik kazanmış, imparatorluğun alışılagelmiş savaşlarına iç isyanlar da eklenmişti. İçeride, merkezî devlet insanların gündelik yaşamları üzerinde Osmanlı tarihinde o güne kadar görülmemiş ölçüde etki sahibi olarak, toplum üzerindeki hâkimiyetini derinleştirdi. Aynı sürecin bir parçası olarak, devlet, Müslümanların ve gayri Müslimlerin statüsünü yeniden tanımladı; biraz gecikmeyle, dönemin sonuna doğru, kadınların yasal statüsünü de yeniden düzenlemeye girişti. Son olarak da, Osmanlı siyasal hâkimiyetindeki topraklarda, yeni ve ölümcül bir unsur boy gösterdi -cemaatler arası şiddet. Bu da, ye-

ni bir hız kazanan bu siyasal ve ekonomik değişikliklerin gücüne tanıklık etmekteydi.

Toprak kayıplarına yol açan savaşlar ve iç isyanlar

20. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları Edirne ile İstanbul arasındaki küçük araziye kadar gerilemişti. Toprak kayıplarının boyutlarıyla ilgili bir fikir vermek için şunları söyleyelim: 1850'den önce bütün Osmanlı tebaasının yaklaşık yüzde ellisi Balkanlar'da yaşıyordu; oysa 1906 dolaylarında Avrupa eyaletleri toplam tebaanın sadece yüzde yirmisini barındırmaktaydı.

Balkan sınırlarında yabancı ülkelerle, bazen Habsburglarla, ama özellikle Rusya'yla yapılan savaşlar Osmanlı hâkimiyeti altındaki toprakları parçalamaya devam etti. Daha önce de gördüğümüz gibi, 18. yüzyılda pek çok taşra âyanı Osmanlı idaresinin ve devletinin aslî meşruiyetini kabul ederken, uygulamada önemli ölçülerde özerklik sahibi olmuşlardı. İsyancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmayı ya da onu yıkmayı hedeflediğine pek rastlanmamıştı. Ayaklanmalar olmuştu; fakat bunlar genellikle sistem içi, Osmanlı dünyası içindeki sorunların giderilmesini, vergilerin azaltılmasını veya adaletin sağlanmasını hedefleyen ayaklanmalardı. Fakat 19. yüzyılda -Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde- belirli bölgeleri Osmanlı idaresinden ayırıp, daha üst hiçbir siyasî otoriteye tâbi olmayan bağımsız ve egemen devletler kurmak için aktif olarak çalışan hareketler ortaya çıktı. Dahası, bu 19. yüzyıl isyanlarının hemen hemen her biri, büyük devletlerin biri ya da öbürü tarafından desteklendi ve bu yardımlar, isyancıların başarıya ulaşmasında gerçekten belirleyici oldu. Dolayısıyla, 19. yüzyıl, Osmanlıların uğradığı toprak kayıplarının pek çoğunun, Osmanlı tebaasının süzerenlerine veya hükümdarlarına karşı ayaklanmaları sonucunda gerçekleşmiş olması bakımından farklıdır. Genel olarak bakıldığında bu, Osmanlı tarihinde yeni bir durum olarak kendini gösterir.

18. yüzyıl Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı istilasıyla

sona erdi. Bu istila Napolyon'un 1799'da tek başına Fransa'ya kaçması, ardından da Fransız ordusunun düşman İngiliz ve Osmanlı ordularına teslim olmasıyla (bkz. harita 3, s.76) sona erdi. Bu kargaşa içinde Arnavutluk yöresinden bir Osmanlı zabiti olan Mehmet Ali Paşa 1805'te iktidarı ele geçirerek, kendisini Mısır'ın hâkimi olarak kabul ettirdi. Mehmet Ali Paşa, ülkeyi yönettiği uzun dönemde (1848'de ölümüne kadar) hem Avrupa güç dengesi, hem de görünen o ki, bizzat Osmanlı saltanatı için tehdit oluşturan müthiş bir ordu kurdu. Onun dönemi sayesindedir ki, Mısır, Osmanlı tarihinin bundan sonraki bölümünde Osmanlılardan ayrı bir yola girdi. 1882'deki İngiliz işgalinden sonra ismen padişahın mülkü olarak kalan Mısır, 1914'te, Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'na Almanların ve Avusturya-Macaristan'ın yanında katılmasıyla birlikte resmen İngiliz İmparatorluğu'nun parçası haline geldi.

Tam Mehmed Ali Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun güneydoğusunda bir bölgenin kontrolünü ele geçirdiği sırada, kuzeybatı ucundaki Sırplar 1804'te isyan etti. Padişahı yerel idarenin suiistimallerini düzeltmeye çağıran Sırp isyancıları Rusya'dan yardım istediler. Bu iki devleti ve Sırpları içine alan karmaşık bir mücadele yaşandı. 1817'ye gelindiğinde, başında bir Sırp prensinin bulunduğu ülkede bir hanedan idaresi kurulmuş ve aslında Sırbistan, o tarihten itibaren Osmanlılardan ayrı bir devlet haline gelmişti. Bu durum ancak 1878 Berlin Kongresi sonucunda hukukî bir nitelik kazandı. Bu örüntü, bir bakıma, Osmanlı fütuhatının olağan örüntüsünü tersine çevirerek, doğrudan idareden, vasallığa, oradan da bağımsızlığa uzanan bir yol izliyordu. Diğer bazı toprak kayıpları da, Besarabya'nın yitirildiğini teyit eden 1812 Bükreş Antlaşması örneğinde olduğu gibi, daha tanıdık bir örüntü içinde, Rusya ile savaş ve savaş sonunda resmî antlaşma örüntüsü içinde ortaya çıkıyordu.

Balkanlar'daki genel örüntü, ayrıntıları itibariyle karışık, fakat genel yönü bakımından çok açıktır. Bir isyanın başarıya ulaşması ya da Rusların Güney Balkanlar'ın iyice içlerine kadar girmesi sık rastlanan olaylardı. Ancak, Osmanlı Devle-

ti'nin parçalanmasından veya Rusların başarı kazanmasından çekinen, endişe içindeki uluslararası topluluk, bir toplantı düzenler, Osmanlıları savaşın en ağır sonuçlarından kurtarır, fakat bazı kayıplara uğramalarına izin verirdi. 1829 Edirne Antlaşması bu örüntünün tipik bir örneğidir. 1828'de Rus orduları bir yandan Doğu Anadolu'da büyük zaferler kazanırken, bir yandan da Karadeniz'in batı kıyılarından ilerleyerek Varna'dan geçtiler, bugünkü Türkiye-Bulgaristan sınırına yakın olan eski Osmanlı başkenti Edirne'yi zaptettiler; bizzat İstanbul'a saldırmaya hazırlıklı görünüyorlardı. Yine de, Rusya, kazandığı bu büyük zaferlere karşın, aldığı yerlerin hemen hemen hepsini bırakıp, yeni birkaç toprak parçası ve Osmanlıların Eflâk ve Boğdan'dan resmen değil, ama fiilen çekilmesiyle yetinmeye razı oldu (bkz. harita 4).

"Doğu sorunu" diye adlandırılan mesele -Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybetmeye devam etmesinin yarattığı sorunun nasıl çözüleceği meselesi- 19. yüzyıl boyunca bu minval üzere ele alınmaya devam edildi. Bir taraftan, Avrupalı liderlerin birçoğu Osmanlıların topyekûn çöküşünün genel barış için, ne kadar ağır bir tehlike oluşturacağının farkına vardı. Dolayısıyla, Osmanlı ülkesinin bütünlüğünü korumaya çalışma konusunda bir fikir birliği oluştu; örneğin, savaşların bitirici olabilecek sonuçları müzakere masalarında geçersiz kılındı ve 1856'da Osmanlı Devleti "Avrupa Milletler Camiası"na kabul edildi. İşte Avrupalılar arasındaki, imparatorluğu sarsıntı içinde, ancak bütün halinde tutmak gerektiğine ilişkin bu mutabakat, Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasına yardımcı oldu. Öte taraftan, Avrupa devletleri, yaptıkları savaşlar ve Osmanlı tebaası içinden çıkmış isyancıların ayrılıkçı amaçlarına verdikleri destekle, tam da o korktukları ve kaçınmaya çalıştıkları parçalanma sürecini körüklediler.

19. yüzyıla damgasını vuran olaylardan 1821-30 Yunan bağımsızlık savaşı, uluslararası siyasetin padişah karşıtı ayaklanmalarda ne kadar belirleyici bir role sahip olduğunu açıkça gösterir. Yunanlı isyancıları bastırmayı başaramayan II. Mahmut, 1824'te Mehmet Ali Paşa'yı güçlü donanması ve ordusuy-

Harita 4. *Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, 1672-1913. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, xxxviii.)*

la duruma müdahale etmeye davet etti. O da bunu büyük bir başarıyla yaptı; Yunan isyanı sona ermiş görünüyordu. Fakat 1827'de birleşik İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları, Mısır donanmasını Navarin'de yok etti; üç yıl sonra imzalanan 1830 Londra Antlaşması'yla da modern Yunanistan'ın güney bölgesinde yeni bir devletin kuruluşu tanındı.

Olayların izlediği bu seyir, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mehmet Ali Paşa tarafından neredeyse ele geçirilmesine varan bir duruma yol açtı. Yunanlı isyancılara yardıma koşmuş olmasının kendisine Suriye eyaletlerini alma hakkını verdiğine inanan Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı 1832'de Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine gönderdi. Akka, Şam ve Halep'i alan Mısır ordusu, Konya'da bir büyük zafer daha kazandı, (tıpkı daha üç yıl öncesinin Rusya'sı gibi) İstanbul'u almaya hazırlanmış görünüyordu. En garip çelişki de, Osmanlıların baş düşmanı Rusların, ordularını Mehmet Ali Paşa'nın ordusuyla İstanbul arasına sokarak, Osmanlıların kurtarıcısı rolünü üstlenmesiydi. Osmanlıların en büyük dış düşmanı, İstanbul'u istila etmeye ve Osmanlı idaresini devirmeye kararlı olduğu anlaşılan büyük bir iç isyancıyı engellemişti. Güçlü bir devletin başına geçecek yeni ve kuvvetli bir hanedana komşu olmaktan çekinen Ruslar, Osmanlıları desteklediler ve bu desteklerini 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalayarak teyit ettiler.

1830'larda Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünü ve Arap eyaletlerinin çoğunu elinde tutan Mehmet Ali Paşa, 1838'de bağımsızlığını ilân etme tehdidinde bulundu. Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerine Suriye'de saldıran Osmanlılar bozguna uğradılar ve bir kez daha, bu sefer bir İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya koalisyonu (Fransa yok) tarafından kurtarıldılar. Bu koalisyon, ele geçirdiği bütün toprakları -kutsal Mekke ve Medine kentlerinin yanı sıra Girit ve Suriye'yi- Mehmet Ali Paşa'dan geri aldı ve bunun karşılığında Mısır'ı Mehmet Ali Paşa hanedanına bıraktı. Verilen ders açıktı. Batılı güçler Osmanlıların istikrarını ve uluslararası güç dengelerini tehdit edecek dinamik ve güçlü bir Mısır devletinin doğmasına geçit

vermekten yana değillerdi. Mehmet Ali Paşa bunu yapacak güce belki sahip olduğu halde, esas olarak Avrupa devletleri izin vermediği için Ortadoğu'nun hâkimi olamadı.[1]

Osmanlı İmparatorluğu ile kâğıt üzerinde kendisine bağlı Mısır eyaleti arasındaki ayrılık, 1869'da Mısır hükümdarı Hıdiv İsmail Paşa'nın Süveyş Kanalı'nın açılmasına önderlik etmesiyle son aşamasına girdi. Kanalın Mısır ve Avrupa ekonomileri arasında kurduğu -pamuk ve coğrafya nedeniyle zaten daha önceden de yoğun olan- bağlar, eyaletin 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmesiyle iyiden iyiye kuvvetlendi. Nihaî kopuş, Yavuz Sultan Selim'in ordularının Kahire'ye girip Memlûk İmparatorluğu'nu yıkmasından yaklaşık 400 yıl sonra, 1914'te, İngiltere'nin Mısır'ı idaresi altına aldığını ilân etmesiyle meydana geldi.

Gerçekten muazzam toprak kayıplarına neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yaşanan diplomasi trafiği, "Doğu Sorunu"nun özünü kusursuz bir şekilde ortaya koyar. Görüşmelerin ilk turunda Rusya, Osmanlıları, Balkanlar'da, Ege Denizi'ne kadar uzanan devâsâ bir Rusya'ya bağlı kukla devletleri bölgesi yaratan Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamaya zorladı. Böyle bir çözüm, Rus tahakküm ve nüfuz alanını muazzam ölçüde genişletecek ve Avrupa'daki güç dengelerini yerle bir edecekti. Dolayısıyla, devrin muhtemelen en önde gelen siyasetçisi olan Alman Şansölyesi von Bismarck, kendisini sadece barış isteyen, Almanya için hiçbir toprak üstünlüğü peşinde olmayan "dürüst bir aracı" ilan ederek, Büyük Devletleri Berlin'de topladı. Burada toplanan diplomatlar, Rusların kazanımlarının çoğunu ortadan kaldırarak Osmanlı topraklarını, büyük bir eşya piyangosunun ödülleri gibi dağıttılar. Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız birer devlet oldu; bu, hiç kuşkusuz, yıllardır yaşanan ayrılma gerçeğinin res-

---

1 Bu konu hakkında tartışmalar sürmektedir. Mısır'ın eşiğinde olduğu büyük ekonomik gelişmenin Avrupa tarafından yok edildiği savı için bkz. Lutfi Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984). Bu görüşü sorgulayan çalışmalardan biri James Gelvin'in son eseridir (bu bölümün sonundaki kaynakçaya bakınız).

men tanınması demekti, ancak ne olursa olsun bu topraklar resmen kaybedilmiş oluyordu. Bosna ve Hersek fiilen kaybedilmişti, fakat 1908'de Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilerek Osmanlılardan nihaî olarak kopana kadar, buralar Habsburgların idaresinde, ama kâğıt üzerinde Osmanlı toprağı olarak kaldı. Ayastefanos Antlaşması'nın büyük Bulgaristan'ı küçültüldü. Bu toprakların üçte biri bağımsız bir devlet oldu, diğer kısmı sınırlı ve belirsiz bir Osmanlı kontrolü altında kaldı. Romanya ile Rusya, aralarındaki toprak anlaşmazlıklarını çözdüler, Romanya Tuna'nın ağzındaki Dobruca Körfezi'ni aldı, karşılığında Güney Besarabya'yı Rusya'ya bıraktı. Diğer koşullar Doğu Anadolu'nun bazı parçalarının Rusya'ya ve Kıbrıs'ın -Süveyş Kanalı'nı ve hayatî önem taşıyan Hindistan yolunu koruma açısından âdeta savaş gemisi niteliği taşıyan büyük bir ada- İngiltere'ye bırakılmasını içeriyordu. Fransa'ya rüşvet olarak Tunus'u işgal etme izni verilmişti.

Berlin Antlaşması Avrupa'nın 19. yüzyılın son bölümünde sahip olduğu gücü gösterir; isteklerini dünyaya dayatabilmekte, haritalara çizgiler çekmekte, halkların ve ulusların kaderlerini, görünen o ki, tam bir dokunulmazlık içinde belirlemektedir. Avrupa aynı şeyi daha birçok kez tekrarladı - örneğin 1884'te Afrika'yı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'yu parçalara ayırdı. Hem Batı Avrupa'da hem de paylaşılan ülkelerde yaşayanların bir bölümü, askerî güç/zayıflığın kültürel, ahlakî ve dinî güç/zayıflığa işaret ettiği gibi yanlış bir kanıya varmışlardı. Bu da, gerçekten çok önemli sonuçlara yol açacak bir inanıştı.

Yeni bir çığır açan bu antlaşma ile Birinci Dünya Savaşı arasında, Osmanlı Devleti 1897-98'deki kısa bir savaşta Yunanlılara karşı küçük bir zafer kazandı, fakat 1911-12'de İtalya'yla yapılan Trablusgarp Savaşı'nda ve daha da ciddi sonuçlar doğuran 1912-1913 Balkan Savaşlarında yeni kayıplara uğradı. Balkan Savaşlarında, eski Osmanlı topraklarında kurulan Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan, önce Osmanlılara karşı, sonra da kendi aralarında savaştılar. Sonunda Osmanlılar, Edirne ile payitaht arasındaki arazi dışında, Avrupa'da ellerin-

de kalan son toprakları da kaybettiler. 16. yüzyılda Viyana'ya kadar uzanan topraklar, artık İstanbul'dan trenle birkaç saatlik mesafede bitiyordu (bkz. harita 5).

1914'te iki büyük ittifak -Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı İngiltere, Fransa ve Rusya- arasında patlak veren savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirdi. Osmanlı seçkinlerinin çoğunluğu muhtemelen İngilizlerle ittifaktan yanaydı, fakat Osmanlı Devleti'nin böyle bir seçeneği yoktu. İngiltere, Kıbrıs'ı ve Mısır'ı zaten almıştı, dolayısıyla Hindistan yolu iyi korunmaktaydı. Zaten İngiltere, olası müttefikinin Osmanlıların toprak bütünlüğü koruma talebi ile müttefiki Rusya'nın Osmanlı top-

Harita 5. *Osmanlı İmparatorluğu, yakl. 1914. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, s. 775.)*

rakları, özellikle Karadeniz ile Ege Denizi'ni bağlayan boğazlar üzerindeki taleplerini uzlaştıramazdı. Osmanlı devlet adamları, taraf sızlık diye bir seçenek olmadığını, zira bu takdirde ülkenin kazanan blok tarafından bölüşülmesinin kaçınılmaz olacağını kavramışlardı. Dolayısıyla, Balkan Savaşları krizi sırasında iktidarı ele geçiren Jön Türk elitlerinden bir bölümünün desteğiyle, Osmanlılar savaşa, yenilgiye uğrayacak olan tarafta katıldılar.

Bu çok cepheli dört yıllık savaş sonrasında, Osmanlı dünyası çarpışmalar, salgın hastalıklar ve kendi ahalisine yönelik katliamlar nedeniyle gerçekten dehşet verici kayıplara uğradı. Savaş biterken muzaffer İngiliz ve Fransız orduları, payitahtın yanı sıra Anadolu ve Arap eyaletlerini işgal ettiler. Savaş sırasında bu iki devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerini aralarında bölüşmek için 1916 Sykes-Picot Antlaşması'nı hazırlamışlardı. Savaş biterken her iki taraf da toprak taleplerini hayata geçirmek için buralara asker çıkardı; savaş döneminde gerçekleştirilen bu bölünme daha sonra barış konferanslarında teyit edildi. Tek istisna, başlangıçta planlandığı gibi uluslararası bölge değil, İngiliz bölgesinin parçası olan Filistin idi. Böylelikle İngiltere günümüz Irak, İsrail, Filistin ve Ürdün topraklarının büyük kısmını aldı; Fransa ise Suriye ve Lübnan topraklarını aldı - her iki devlet de hâkimiyetlerini İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdürdüler.

Arabistan ve Anadolu'da, Osmanlı enkazı içinden bağımsız devletler doğdu. Suudî Devleti, uzun bir mücadeleden sonra, Arabistan Yarımadası'ndaki Mekke Haşimîleri de dahil birçok rakibini yendi ve sonunda 1932'de Suudî Arabistan Krallığı'nı kurdu. Birinci Dünya Savaşı biterken çeşitli bölgelerde, yoğunlukla da Osmanlı askerinin çoğunluğunu çıkaran Anadolu eyaletlerinde, Osmanlı direniş kuvvetleri oluşmuştu. Bunu izleyen ay ve yıllarda Büyük Devletlerin Arap eyaletleri üzerindeki iddiaları hayata geçirilirken, yabancı orduların işgaline karşı genel Osmanlı direnişi stratejileri, sadece Anadolu'nun kurtuluşuna yönelik stratejilere dönüştü. Batı ve Kuzey Anadolu'yu Yunanistan'a katmak isteyen Atina hükümetinin istila kuvvetleriyle savaşıp onları yenen direniş önderleri, giderek

mücadelelerini Türklerin Anadolu'daki bir Türk anayurdunu kurtarma mücadelesi olarak yeniden tanımladılar. Önemli miktarda Osmanlı-Türk kuvvetinin Anadolu'da toplanmış olması, bir İngiliz ve Fransız işgalinin çok pahalıya patlayacağı anlamına geliyordu. Yeni Türk önderliği ise, büyük miktarlardaki Osmanlı borçlarının ödenmesi, Boğazlar meselesi ve eski Avrupa eyaletleri üzerindeki hak iddialarından vazgeçmek gibi, Büyük Devletlerin çıkarları açısından hayatî önem taşıyan bazı konularda müzakereye hazırdı. Sonunda, Büyük Devletler ve Türk milliyetçileri Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdirilmesi konusunda anlaştılar. Saltanat 1922'de kaldırıldı, hilafet ise 1924'te sona erdi.

Genel bakış: Osmanlı Devleti'nin geçirdiği evrim 1808-1922

Bir bakış açısına göre, 19. yüzyılda meydana gelen değişiklikler, Osmanlı Devleti'nde 14. yüzyıldan beri devam etmekte olan dönüşümün yeni aşamaları - hep süregelen tebaasını kontrol altında tutma ve sınırlarını savunma araçları edinme, bunları elinde tutma ve değiştirme çabalarının parçasıydı, o kadar. Göreceğimiz gibi, 19. yüzyılın araç seçenekleri, taşra ayanının askerî kuvvetlerini, merkezdeki vezir ve paşa hanehalklarını, taşra ile merkezi birleştiren siyasî-malî düzlemde bir gelir çekme aracı olarak malikâneyi içeren ve ulemaya önemli bir yer veren 18. yüzyıl araç seçeneklerinden çok farklıydı.

Bütünü itibariyle bakıldığında, 19. yüzyılda merkezî devlet - devletin hem sivil hem de askerî kanatları- boyutları ve işlevleri açısından önemli ölçüde genişledi ve işe alma yöntemlerini değiştirdi. 18. yüzyıl sonunda toplam 2.000 kişi kadar olan sivil memur sayısı, 1908'de 35.000'e ulaştı; bunların hepsi erkekti. Giderek büyüyen bürokrasi, daha önceleri devletin yetki ve ilgi alanı dışında sayılmış faaliyet kollarını da kapsadı. Bir zamanlar devlet memurlarının görevleri, esas olarak savaş yapmak ve vergi toplamakla sınırlıydı, geriye kalan işlerin çoğuyla uğraşmak devletin tebaası ile onların dinî önderlerine

kalıyordu. Örneğin okullar ve yoksullara yardım müesseseleri ayrı ayrı dinî cemaatler tarafından finansman sağlanıp idare ediliyordu. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatleri -genellikle imam, rahip ve hahamları vasıtasıyla- paralar toplamış, okullar, imarethaneler, yetimhaneler yaptırmış ve öğrencileri, yoksulları ve yetimleri yetiştirecek hocaların ve elemanların ücretlerini ödemişlerdi. Devlet görevlileri sınıfı, bu ve diğer birçok işlevi üstlenerek ayrı ve paralel devlet eğitim ve hayır kurumlarını kurdu. Böylelikle, devlet modern öncesinden modern biçime evrilirken, devlet memurlarının sayısında büyük artış oldu. Ticaret, sağlık, eğitim ve bayındırlık nâzırlıkları kuruldu; bunların kadrolarında o alanda yetişmiş uzmanlar giderek daha büyük ağırlık kazandı. Ayrıca Osmanlı kadınları da aynı modernizasyon sürecine dahil edilmeye başlandı.

Devletin büyüklüğü ve işlevleri değişirken, işe alma örüntüleri de değişti. Çok yakın bir geçmişte, 18. yüzyılda, imparatorlukta idarî görev yapanların çoğu, payitahtta vezir ve paşa hanelerinde, taşrada ayan hanelerinde yetiştirilmekteydi. Ancak, 19. yüzyılda merkezî Osmanlı bürokrasisi yavaş yavaş, esas olarak Batı ve Orta Avrupa modellerine dayanan, kendi eğitim ağını oluşturdu ve devlet hizmetine girişi giderek tekeline aldı. Batı'nın aranan idarî ve teknolojik becerilerine ulaşma imkânı sağlayan Avrupa dilleri bilgisine verilen değer giderek arttı. Yunan bağımsızlık savaşı nedeniyle Rum tercümanların sadakatine güven sarsılınca, alternatif bir nitelikli tercüman kaynağı oluşturmak için kurulan Tercüme Odası personeli ilk dalga oldu. Daha sonra devlet görevlileri Avrupa okullarına gittiler, yurda hem yabancı bir dil hem de teknik beceriler kazanmış olarak döndüler ve bu bilgileri Osmanlı ülkesinde yeni kurulan okullarda başkalarına aktardılar. Batı'yı bilmek, hızla çoğalan ve gelişen bürokrasi içinde hizmet edebilmenin ve yükselmenin anahtarı haline gelmekteydi.

Osmanlı ordusu da Batı teknoloji ve yöntemlerine dayanır hale geldi; muazzam ölçüde büyüyerek 1837'de 24.000 olan personel sayısını 1880'lerde 120.000'e yükseltti. Sivil sektördeki gibi burada da askerî hizmete alınma örüntüleri değişti. Taş-

ra âyanının askerî güçlerine bağımlılık, yerini köylülerin merkezî devlet tarafından askere alınmasına bıraktı. Ayrıca askerlik süresi çok uzundu: 19. yüzyılın büyük kısmında askere alınanlar yirmi yıl süreyle aktif hizmet ve ihtiyat görevi yaptılar.

Merkezî devlet genişleyen bürokrasi ve orduyu -telgraf, demiryolu ve fotoğraf gibi birtakım başlıca yeni teknolojilerle birlikte- ülke içindeki rakiplerini kontrol altında tutmak, zayıflatmak ve yok etmek için kullandı. Siyasal üstünlüğü ele geçirmek ve Osmanlı toplumu içinde yaratılan zenginliğe ulaşma imkânı için yeniçeriler, loncalar, aşiretler, dinî otoriteler ve taşra âyanı gibi çok çeşitli zümrelerle -merkezî devlet ile tebaa arasında aracılık yapan gruplarla- savaştı; bu mücadelelerin kiminde daha çok, kiminde daha az başarılı oldu. 19. yüzyıl sonu merkezî devleti, tebaası ve rakip güç odakları üzerinde, hiç kuşkusuz, Osmanlı tarihinde o zamana dek görülmüş en büyük baskıyı uyguladı. Nitekim, Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırıldı, loncalar iyiden iyiye zayıflatıldı; 1820'lerde ve 1830'larda II. Mahmut tarafından açılan seferlerden sonra Anadolu ve Arap topraklarındaki âyan devlete bir daha karşı çıkamadı. Ayrıca, 1830'larda devletin istihbarat sistemleri insanların yaşamlarına aşırı müdahale içeren yeni boyutlara ulaştı. En azından İstanbul'da, hafiye şebekeleri halk arasında yapılan her türlü konuşmayı sistematik bir şekilde devlet kuruluşlarına rapor etmeye başladı.

Öte yandan merkezîleşmenin tam anlamıyla gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildi. Bazı aşiretler, imparatorluğun sonuna kadar özerkliklerini önemli ölçülerde korudular. Kürt aşiretleri modern Türkiye, Suriye ve Irak merkezî devletlerinden bir ölçüde bağımsız hareket etmeye bugün bile devam etmektedirler. Ayrıca, yerel kesimden toplanan vergi gelirlerinin eskisine kıyasla daha büyük bir oranının merkezî devlete gittiği muhtemelen doğru olmakla birlikte, taşra âyanı statülerini ve güçlerini büyük ölçüde korudular. Örneğin, İstanbul hükümetinin bölgeleri doğrudan kontrol altında tutmak için kurduğu vilayet meclisleri üyeliklerinin çoğunu âyan aldı ve imparatorluğun sonuna kadar da almaya devam etti (bkz. bölüm

6). İltizam sistemi, sebep olduğu bütün israfa karşın, Osmanlı ekonomisinin temel dayanağı tarım sektöründen vergi toplamanın en yaygın yöntemi olmayı sürdürdü. Hayatî önem taşıyan tarihî bir uzlaşmayla iltizam aygıtının parçası olarak kalan âyan, taşra eyaletlerinde söz sahibi olmaya devam etti. Kimi tarihçiler merkezî devletin tam hâkimiyet kurma girşimlerine karşın âyanın bunu başardığını düşünürken, kimileri ise bunun merkezdeki ve taşradaki elitler arasındaki bilinçli bir iktidar paylaşımı olduğunu savunmaktadır. Ayrıca devlet, çeşitli dinî otoritelerin -Hıristiyan, Müslüman, Yahudi- cemaatleri üzerindeki siyasal nüfuzunu kırmaya çalışmış, fakat bunu başaramamıştır. Siyaset oluşturanların tüm çabalarına karşın, çeşitli dinî cemaatlerin (*millet*), özellikle Hıristiyanların önderleri dindaşlarının yaşamlarını güçlü bir biçimde etkilemeye devam etmiştir.

19. yüzyılda merkezde, Osmanlı siyasetinin başında kim vardı? 1826'ya, II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasına kadar, bunu söylemek zordur. Hatta Vaka-yı Hayriye'den sonra, 1820'lerde ve 1830'larda bile merkezî devlet olağanüstü zayıf durumda kaldı. Tam da II. Mahmut (1808-1839) düşmanı yeniçerileri yok edip âyana karşı başarılı seferler yaptığı sırada, Rus ve Mısır ordularının başkentin henüz dışında tehditkâr bir biçimde boy göstermiş olması, merkezî devletin dış düşmanlar karşısındaki zayıflığını kanıtlar. 1826-1839 arasında padişahın en üstün güç olduğunu, bunu 1839-1876 arasında bürokrasinin yükselişinin izlediğini söylemek herhalde doğru olacaktır. II. Mahmut'un iktidarını güçlü bir şekilde pekiştirmesinden sonra padişahlık makamının bu şekilde gücünü kaybedip ikinci plana düşmesi şaşırtıcıdır ve pek açıklığa kavuşturulamamıştır. II. Abdülhamit bu örüntüyü tersine çevirerek, 1876'da tahta çıkışından kısa bir süre sonra istibdat idaresi kurdu. 1908'de Jön Türkler Abdülhamit'in istibdadına son verdiler ve meşrutî yönetimi öngören, yürürlükten kaldırılmış 1876 Anayasası'na yeniden işlerlik kazandırdılar. Ancak, Jön Türklerin parlamenter yönetimin toprak kayıplarına son vereceği yolundaki iddiası, imparatorluğun meşrutiyet dö-

neminde yeni eyaletler yitirmesiyle geçersizleşmişti, bu durum rejime zarar verdi. 1913'e kadar ülkeyi siviller yönetti. 1913'te, bir Jön Türk askerî diktatörlüğü, devleti daha fazla kayba uğramaktan kurtaracağı sözüyle iktidarı devraldı (daha sonra gelişen olaylar bu sözün tutulamayacağını gösterdi).

Osmanlı Devleti-tebaa ve tebaa-tebaa ilişkilerinde süregiden dönüşüm

Biraz önce de gördüğümüz gibi, 19. yüzyılda devlet, aracı grupları -loncaları, aşiretleri, yeniçerileri ve dinî cemaatleri- tasfiye etmek ve bütün Osmanlı tebaasını doğrudan kendi otoritesine bağlamak çabası içindeydi. Böylelikle kendisi ile tebaası arasındaki ve tâbi sınıflar içindeki ve arasındaki ilişkileri kökten dönüştürmeyi amaçlıyordu. Daha önceki yüzyıllarda Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeni, etnisiteler, dinler ve meslekler arasındaki farklar ve her şeyi ve herkesi kapsayan, monarşik devlete ortak tâbiyet ve kulluk fikriyatı üzerine oturtulmuştu. Bu düzen Müslümanların üstünlüğü varsayımına ve tâbi gayri Müslimlerin özel vergiler karşılığında devletten himaye güvencesi aldığı mukavele kabilinden bir ilişkiye dayandırılmıştı. Gayri Müslimler hukuken Müslümanlardan aşağı konumdaydılar ve Osmanlı idaresinin ilk yüzyılları sonrasında, (pek çok istisnası olmakla birlikte) genellikle devlet makamlarında veya orduda hizmet edememekteydiler. Gerçek durum, tabiî ki, çok daha karmaşıktı. Örneğin, Hıristiyan tebaadan pek çok kişi Avrupa devletlerinin himayesi altına girmiş, kapitülasyonlar sistemi kanalıyla Osmanlı yasalarından (ve vergilerinden) muaf olma hakkından yararlanmaktaydı (bkz. bölüm 5).

1829 ile 1856 arasında birbiri ardına üç düzenlemeyle, merkezî devlet Osmanlı tebaası arasındaki farklılıkları ortadan kaldırarak, tüm erkek tebaayı hem devletin hem de birbirlerinin gözünde eşit kılmayı hedefledi. Bu, devletin ve erkek Osmanlı toplumunun niteliğini kökten yeniden yapılandırma programından başka bir şey değildi. Osmanlı elitlerinin bu tür

tasarrufları, 19. yüzyıl dünyasının komşu Avusturya-Macaristan ile Rusya ve daha uzaklardaki Japonya gibi birçok bölgesindeki devlet liderlerininkiyle aynı amaçlara yönelikti. Bu düzenlemeler, Osmanlı dünyasında erkek tebaayı her bakımdan, hem görünüş, hem vergilendirme, hem de bürokratik ve askerî hizmet açılarından eşit kılmayı amaçlıyordu. Reformlar bir yandan Müslümanların yasal ayrıcalıklarını kaldırmayı, bir yandan da yabancı devletlerin himayesine girmiş Hıristiyanları yeniden Osmanlı Devleti'nin ve hukuk sisteminin yetki alanı içine sokmayı hedeflemekteydi.

1829'da yapılan bir düzenleme, yüzyıllardır varolmuş, farklılıklar üzerine kurulu giyim düzenini yok etti. Görüldüğü gibi, geçmişte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, Batı Avrupa'daki ve Çin'deki kıyafet yasalarıyla hep, hem erkekler hem de kadınlar arasındaki sınıf, statü, etnisite, din ve meslek farklılıkları korunmaya çalışılmıştı. Herkesi kapsayacak şekilde yürürlüğe sokulan 1829 düzenlemesi, aynı tip başlıklar kullanılmasını şart koşarak (ulema ve gayri Müslim din adamları dışında) erkeklerin görünüşleri arasındaki farklılığı ortadan kaldırmayı amaçladı (bkz. bölüm 8). Görünüşleri aynı olduğu zaman bütün erkeklerin eşit olacağı varsayılmaktaydı.

Bu eşitlik hamlesi, genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reform çağının başlangıcı sayılan ünlü 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan tam on yıl önce gerçekleşti. 1839'daki bu reform programında, Müslüman ve gayri Müslim, zengin ve yoksul tüm tebaa için, eşitsizliği ortadan kaldırıp adaleti sağlamak gereği dile getirilmekteydi. Fermanda yozlaşma ve yolsuzlukları ortadan kaldırmak, iltizam sistemine son vermek ve bütün erkeklerin askere alınmasına yönelik bir düzenleme getirmek için bir dizi özel önlem alma sözü veriliyordu. Eşit sorumluluklara karşılık eşit haklar vaat ediliyordu. 1856'da bir başka hatt-ı hümayun, devletin eşitliği sağlamakla yükümlü olduğunu yineleyerek, bütün tebaa arasında eşitliğin güvencelerini vurgulamaktaydı, bu güvenceler arasında devlet okullarına ve devlet memuriyetine girme konusunda eşit haklar da vardı. Aynı zamanda Osmanlı erkeklerinin yü-

kümlülüklerinin eşit olması, yani bütün erkeklerin askerlik hizmeti yapması çağrısı tekrarlanıyordu.

Fransa'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve 1870'ten sonra Alman Reich'ında olduğu gibi, Osmanlı dünyasında da kadınlar, uyrukların ve vatandaşların eşitliği gibi "modern" kavramlar içine ancak yavaş yavaş dahil edildiler. Ne 1829 kıyafet yasasında, ne de 1839 ve 1856 fermanlarında kadınlardan hiç söz edilmemekteydi. Fransız İnsan Hakları Beyannamesi'nde ve Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde olduğu gibi, burada da kadınlar, meydana geleceği ilân edilen değişikliklerin bir parçası olarak görülmemişti. Dolayısıyla, anlaşılan, kadınlar cemaate ve sınıfa göre farklılaşan giysiler giymeye devam edecekti. Fakat 18. yüzyıldaki gibi, 19. yüzyılda da giyim tarzını modadaki değişiklikler belirliyordu, dolayısıyla kadınlar egemen cemaat ve sınıf sınırlarını zorlamaya devam ettiler (ayrıca bkz. bölüm 8). Osmanlı toplumu eşitliğin ne anlama geldiği konusuyla uğraşmayı sürdürdü ve kadınlar, çok yavaş da olsa, ister istemez sürece dahil edildiler. Örneğin, kızlarına formel eğitim aldırmak isteyen ailelerin sayısı arttı. En seçkin tabaka kızlarını genellikle özel okullara gönderirken, yükselme emelleri taşıyan orta tabakalar kızlarına toplumsal hareketlilik [*mobility*] imkânını devlet okulları kanalıyla sağlamaya çalıştılar. Kadınlar, daha 1840'larda, devlet okullarında bir miktar formel eğitim almaya başladılar. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, muhtemelen okul çağındaki her üç kızdan biri, devlete ait ilkokullara gitmekteydi; fakat daha ileri seviyedeki okullar, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine kadar sadece erkeklere ait alanlar olarak kaldı. Ayrıca, çok az sayıda kadın devlet hizmetine girdi, bunların hemen hemen hepsi de devlete ait kız okullarında ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğretmenlik yapmaktaydı. Bunun dışında dinî, askerî ve sivil bürokrasiler erkeklere ayrılmış alanlar olarak kaldılar.

Sonunda erkekler için de, kadınlar için de, haklar ve yükümlülüklerde eşitlik sağlanamadı. 1880'lerde ve sonrasında, toplum içinde edep sınırları dışında sayılan kıyafetler giyen kadınlar devlet tarafından hâlâ cezalandırılmaktaydı. Üstelik,

kadınların şeriat kapsamında sahip olduğu pek çok mülkiyet güvencesi de ortadan kalkmıştı. Yeni yasal düzenlemeler, hakları şeriye mahkemelerden daha katı bir biçimde tanımlamaktaydı ve yapılan reformların etkisiyle kadınların yasal mülkiyet hakları bazı bakımlardan geriledi. Öte yandan, gayri Müslimler (hâmiliklerini yapan büyük devletlerin desteğiyle) askerlik yapmayı reddettiler ve 1908 Jön Türk devrimine kadar da yapmadılar. Yeni Osmanlı rejimi Hıristiyanların askere alınması yasasının yaptırımlarını sertleştirince de, pek çoğu Yeni Dünya'ya göç etti. Ayrıca, görüldüğü gibi, yetkilerini kıskançlıkla koruyan Hıristiyan dinî cemaat liderleri, Osmanlı tebaası arasındaki bazı yasal ayrımların korunması için Büyük Devletlere kulis yaptılar. Devlet ise, vaatlerini yerine getirmeyi başaramadı; gayri Müslimleri nüfuslarıyla orantılı bir şekilde devlet hizmetine alıp yükseltmedi (bkz. bölüm 9). Her şeye karşın, eşitlik yönünde gerçek başarılar elde edilmişti, fakat kadınların mülkiyet hakları örneğinin de gösterdiği gibi, değişim her zaman sadece olumluluk içermiyordu.

Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin veya herhangi bir devletin, eşitlik konusunu vurgulamaya başlamasına ve yüzyıllarca çalışmış bir sisteme son vererek kendi toplumsal temelini değiştirmeyi hedeflemesine yol açan şeyin ne olduğu sorusunu sormamız gerekir. Nitekim, pek çok devlet, iktidarını, başarılı bir şekilde, çoğunluğun hakları değil, azınlığın ayrıcalıkları üzerine kurmuştur. Bu konuyu, önce bir evrensel örüntüye, sonra da özel olarak Osmanlı örneğiyle bağlantılı bazı örüntülere bakarak ele almamız gerekli. Birincisi, Devrim Fransası'nın "insan" hakları ve yükümlülükleri ilkeleri, Fransa'yı, *levee en masse* [kitlesel askere alım] yoluyla oluşturulmuş ordusuyla bir anda kıta Avrupası'nın en güçlü ulusu haline getirmişti. Bundan çıkan ders açık ve netti: Askerlik hizmetinin herkes için zorunlu kılınması, askerî ve siyasal gücün muazzam ölçüde artması anlamına geliyordu. Fakat bu tarz bir zorunlu askerlik hizmetini kabul edilebilir kılmak için, devlet herkese (erkeklere) genel birtakım haklar vermek zorundaydı.

İkincisi, 1500'den, belki de daha erken bir tarihten itibaren

Avrupa'nın ekonomik gücü artarak, yeryüzünün Osmanlı İmparatorluğu da dahil diğer bütün bölgeleriyle önce eşit düzeye çıkmış, sonra da onları geçmişti. Zaman içinde Avrupa ve Osmanlı ekonomileri giderek iç içe geçtiler; bu süreç Osmanlı Hıristiyanlarının ekonomik gücünü Müslümanlarınkinden daha fazla artırdı. Niye böyle olduğu tam belli değildir. Kuşkusuz bunda, Batı Avrupalıların, Osmanlı Hıristiyanlarını iş ortağı olarak bir şekilde Müslümanlardan daha güvenilir saymış olması da rol oynamıştır. Osmanlı Hıristiyanları, Avrupalı tacirlerin mahmîleri olarak, mallarını Müslüman tacirlerden daha ucuza alıp satmalarına olanak veren önemli vergi muafiyetleri (beratlar, bkz. bölüm 7) elde ettiler. Aynı zamanda, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı Devleti gerçekten de askerî ve sivil bürokraside istihdam konusunda Müslümanları kayırmıştı. Önlerinde bu tür iş fırsatları daha az olan Hıristiyanların risk almaya girişmesi, yani iş ve ticaret hayatına girmesi daha muhtemeldi. Batı ve Orta Avrupa'yla ticaret arttıkça, böyle girişim fırsatları da artıyordu. Dolayısıyla, pek çok Osmanlı Hıristiyanı bu ekonomik bağlantılardan yararlanarak 18. yüzyıldan itibaren önemli bir iktisadî güç edindiler. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti, Hıristiyanlara tam eşitlik veren 1829, 1839 ve 1856 yasal düzenlemeleriyle bu başarıyı denetimi altına alıp, kendisine tâbi kılmaya çalıştı.

Üçüncüsü, söz konusu düzenlemeler, devletin, Balkanlar'daki Osmanlı Hıristiyan tebaasının bağlılığının sürmesini sağlamaya yönelik sistematik programının parçasıydı. Devlet, eşitlik vaat ederek, Rusya'nın, Habsburgların ve/veya ayrılıkçı hareketlerin kendisinden koparmaya çalıştığı Balkanlı Hıristiyan Osmanlı tebaasının bağlılığını yeniden kazanmayı ya da korumayı amaçlamaktaydı. Bu Osmanlılık ideolojisi -bütün erkek Osmanlı tebaasının eşitliği- imparatorluk 1922'de sona erene kadar, siyasetin köşetaşı olarak kaldı. Fakat, eşitlik üzerindeki vurgu devam etmekle birlikte, 1878'den sonra Müslümanların hakları bir parça ön plana çıkarılmaya başlandı. Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde daha belirgin bir hal alan bu vurgu, daha sınırlı ölçüde olmakla birlikte Osmanlıların son yıllarında

da kendisini hissettirdi. Bu değişimin, 1878 Berlin Antlaşması'ndan ve ahalisi Hıristiyanlardan oluşan çok fazla sayıda eyaletin kaybedilmesi sonrasında meydana gelmiş olması rastlantı değildir. Bu dönemde, imparatorluk nüfusunda çoğunluğu yüzyıllardan beri ilk kez Müslümanlar oluşturmaya başlamıştı.

Milliyetçilik ve 19. yüzyıl Osmanlı Ortadoğusu

Osmanlı tebaası arasında barışçıl ilişkiler dönemin çok büyük bölümünde normdu ve Osmanlı sistemi, tarihinin hemen hemen tamamında nispeten iyi işlemişti. Bu saptamalar, doğru olsa da, pek çok kişi tarafından ateşli bir şekilde reddedilecektir. "Korkunç Türk", "Bulgaristan'daki vahşet" ve Ermeni katliamları imgeleri, bugün 21. yüzyıl başlarının hem tarihî imgeleminde hem de siyasetinde güçlü bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Buradaki amacımız, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan ve kuşkusuz cemaatler arası çatışmalardan da payım alan şiddeti, daha geniş tarihsel bağlamı içine oturtarak anlaşılır kılmaktır (ayrıca bkz. bölüm 9). Bütünü itibariyle bakıldığında, bu şiddeti, Ortadoğu, Avrupa, ABD, Doğu ve Güney Asya dahil her yerde ulus-devletleri doğuran dünya çapındaki bir sürecin parçası olarak kavramak gerekir.

Osmanlı ahalisi arasında kuşkusuz bol miktarda şiddet vardı. Osmanlı devlet görevlileri 1822'deki Yunan ayaklanması sırasında Sakız Adası nüfusunun tamamını ya öldürdü, ya da sürdü. 1860'ta hem sınıfsal hem de dinî renkler taşıyan bir dizi olayda binlerce Şamlı Hıristiyan öldürüldü. 1895-1896'da alt sınıflardan Müslümanlar, belki de resmî makamlarla suç ortaklığı içinde, başkentte çok sayıda Ermeni'yi katlettiler. En kötüsü, 1915-1916'da hem Osmanlı asker ve devlet görevlilerinin hem de yine Osmanlı tebaasından insanların marifetiyle 600.000 sivil Ermeni can verdi (bkz. bölüm 9).

Cana kıymak, hiç de Osmanlı Müslümanlarının tekelinde değildi. Daha 1840'larda, Lübnan ve Suriye bölgesinde Marunî Hıristiyanlarla Dürzîler birbirleriyle savaşmaya başladılar. Yunan bağımsızlık savaşının ilk aşamalarında, 1821'de Hıristiyan

Ortodoks Rumlar Tripolis kentinde Osmanlı Müslümanlarını katlettiler. 1876'da Bulgaristan'da Hıristiyanların 1000 Müslüman'ı öldürmesi, 3700 Hıristiyan'ın ölümüyle sonuçlanan kıyımlar başlattı. Hıristiyanların acılarına yoğunlaşıp Müslümanlarınkini göz ardı eden Batı basını da bunu "Bulgaristan vahşeti" olarak adlandırdı. Dahası, Ortadoğu'da şiddet 19. yüzyıla özgü bir olay değildi. Örneğin, 16. yüzyıl başındaki Doğu Anadolu seferi sırasında I. Selim, siyasî rakibi Safavîlerin yandaşı olduğundan kuşkulanılan binlerce kişiyi katletmişti.

Aynı şekilde, Amerikan ve Avrupa tarihlerinin sayfaları da masum sivillerin kanlarıyla kaplıdır. Amerika'daki kolonilerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin doğuş ve genişlemesinin kökeninde Amerika'nın yerli halkına ve Afrikalı kölelere yüzyıllar boyu uygulanmış hadde hesaba sığmaz şiddet yatar. Bunun Avrupa tarihinde de pek çok örneği vardır: Fransız monarşisinin 1572'de kendi (Huguenot) Fransız Protestan tebaasından 10.000 kişiyi katlettiği St. Bartholomew Yortusu Katliamı veya 17.000 Fransız yurttaşını idama yollayan 1793-1794 Terör dönemi gibi. 20. yüzyıl sonlarının, Yahudi Soykırımı'nda Yahudilerin katledilmesi ve Bosna, Kosova ve Ruanda-Burundi'de yaşanan vahşet gibi olayları daha da korkunçtur. Bu acı ve dehşet verici insanlık suçlarını sıralamaktaki amaç, 19. yüzyılın Osmanlı dünyasındaki şiddeti veya 1915-1916'da Ermenilerin katledilmesini örtbas etmek veya haklı göstermek değildir. Bu sıralamanın amacı, devletlerin ve ulus-devletlerin yaratılma ve yaşatılma süreçleriyle, kendi tebaa ve yurttaşları üzerine uyguladıkları şiddet arasında tarihsel ve genel bir bağlantı olduğunu göstermektir.

Bir başka konu da, Osmanlı tebaası arasında zaten önceden de var olan -dinî veya etnik- farklılıkların hangi koşullar altında bir patlamayla şiddete dönüştüğü ile ilgilidir. 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaa arası ilişkilerin eskisinden çok daha kötü olduğu zaten ortadadır. Soru, bunun neden böyle olduğudur. Daha açık bir şekilde söyleyecek olursak, 19. yüzyıldaki şiddet, bir bölgenin kopup Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı, yeni bir devlet haline gelmesi sürecinin ne ölçü-

de zorunlu bir parçasıydı? Başka bir deyişle, şiddet, 19. yüzyıl milliyetçi mücadelelerinin gerekli ve döneme özgü, ortak bir parçası mıydı? İmparatorluğun Balkan ve Anadolu (ve daha küçük ölçekte Arap) eyaletlerinde meydana gelen ayrılıkçı hareketlerin kökenleri konusunda tarihçiler arasında önemli görüş ayrılıkları vardır. Genelde, biri itme, diğeri de çekme diye adlandırılan iki faktör üzerine kurulu iki türlü tahlil yapılmaktadır. "İtme" tahlili, Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli olduğunu fakat 19. yüzyıldaki reform çabalarının yetersiz kaldığını vurgular. Bu yaklaşıma göre, devlet, Müslüman ve gayri Müslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya ve seçkinlerle alt katmanlar arasında daha hakkaniyetli ilişkiler kurmaya çalıştı. Fakat bu konuda çok yavaş davranıp geciktiği için, öfke ve çaresizlik had safhaya ulaştı, ardından da isyanlar patlak verdi. Yani bu görüşe göre, devlet, kendi iyi niyetli politikalarının kurbanı olmuştu. "Çekme" tahlili yapanlar ise, devletin niyetleri konusunda o kadar hoşgörülü değiller, onun yerine hem siyasal hem de iktisadî Osmanlı baskısından söz ederler. Siyasal haklardan yoksun bırakılmış ve kötü Osmanlı yönetimi altında gittikçe artan yoksullaşmayla harekete geçmiş yerel önderler arasında milliyetçi duyguların geliştiğini ve bunların bağımsızlık mücadelesinin başını çektiğini söylerler.[2]

Dolayısıyla, milliyetçilik meselesi ön plana çıkmaktadır; bu konuda, hem uzmanlar arasında hem de genel olarak kamuoyunda müthiş bir kafa karışıklığı vardır. Eski bir görüşe göre, milliyetçilik -özgün, tek ve üstün olma düşüncesi ve bağımsızlık talebi- ulus-devletten önce çıkmış ve ulus-devletin doğmasına yol açmıştır. İnsanlar, kendilerini, ekonomik, siyasal ve kültürel haklarından yoksun bırakılmış ve bırakılmakta olan, ezilen bir ulusal grubun parçası olarak hissetmekteydiler. Onun için de, Osmanlı egemenliğinden bağımsız bir devlet kurma hakkı talep ettiler. Daha yakın zamanların tezlerinde, önce devletin oluştuğu, milliyetçiliğin ancak bundan sonra or-

2 Halil İnalcık pek çok eserinde (örn. bkz. "Application of the Tanzimat") "itme" kuramını savunurken, L. S. Stavrianos - *The Balkans since 1453* (New York, 1958) - "çekme" tezinin savunucularındandır.

taya çıktığı savunulur. Yani, yeni devlet, kendisini korumak/varlığını sürdürmek için, sınırları içinde ulusal kimlik oluşturma sürecini desteklemiş ve başlatmıştır.[3]

Görünen o ki, bu milliyetçilik olgusunun daha iyi anlaşılması, daha önce yüzyıllarca oldukça sorunsuz bir şekilde bir arada yaşamış Osmanlı cemaatleri arasında şiddetin doğmasına yol açan faktörlerin daha iyi değerlendirilmesini sağlayacaktır. Ancak, bunu başarmak, hiç de kolay bir iş değildir; zira Osmanlı tarihinde (ve başka ülkelerde) milliyetçilik, mitolojilerle kaplanmış bir alandır. Bir zamanlar çok revaçta olan -ama artık bir kenara atılan- bir mit, Balkan ekonomilerinin zalim ve kötü Osmanlı yönetimi altında can çekiştiği, hayatta kalmak için özgürlüğe ihtiyaçları olduğu şeklindeydi. Oysa, son akademik çalışmalar gerçeğin bunun tam tersi olduğunu göstermektedir: Osmanlı devlet politikaları olumlu ekonomik sonuçlar yaratmıştı. Örneğin, Osmanlı Bulgaristanı'nda reformlar vergileri bir düzene kavuşturmuş, iç istikrarı artırmış ve yaşamı daha güvenli bir hale getirmişti. Bu durum, Bulgaristan ekonomisinin 19. yüzyıl ortasında, yani Osmanlı hâkimiyetinden kopmadan önce, büyümesine neden olmuştu. Bulgaristan, refahtaki bu genel artış koşullarında bağımsız olmuştu. Genel olarak, Osmanlılardan ayrılmalarının arifesinde Balkanlar'da refah düzeyinde düşüşe değil, artışa tanık olunmuştur. Fakat, yeni devletler daha sonra, toprakları yeniden dağıtma projesi gibi, siyasal açıdan popüler, ama ekonomik bakımdan yıkım getiren, zamansız ve isabetsiz politikalar uygulamaya koyuldukları için, bağımsızlığı izleyen dönem iktisadî gerileme getirdi. Öyle ki, bu ekonomiler bağımsızlık sonrasında, bağımsızlık öncesine göre daha kötü durumdaydılar. Demek ki, ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkışını artık ekonomik gerileme teziyle açıklamak mümkün değil.[4]

---

3 L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York, 1958) ulusun daha önce çıktığını savunur; Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism* (Londra, 1983) ulusal kimliğin icat edilişi üzerinde durur.

4 Bu bölümün sonundaki kaynakçada verilen Palairet maddesine bakınız.

Toparlarsak, milliyetçiliği ve 19. yüzyıldaki şiddeti anlamaya başlamak için, mitlerden kopmak ve zamanın belirli noktalarında ekonomik, kültürel, siyasal ve diğer değişkenlerin özgün kesişme ve etkileşim biçimlerini incelemek gereklidir.

Yabancı sermaye ve 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı Devleti'nin bürokratik ve askerî aygıtlarının büyümesi, kısmen, artan vergi gelirleriyle, yani -özellikle tarımsal kesimde- vergi yükünü ağırlaştırarak elde edilen artışlarla ve ekonomide özellikle 1840'tan sonra meydana gelen genel büyümeyle (bkz. bölüm 7) finanse edildi. Fakat elde edilen meblağlar, bu iş için yeterli değildi; bu yüzden, devlet bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Gerekli para, Avrupa'dan alınacak borçlarla karşılanabilirdi; ekonomik büyüme ve sömürgelerden gelen zenginlikler, Avrupa'da yurtdışı yatırımları için kaynak yaratmıştı. Fakat Osmanlı yöneticileri, bu tür borçların yol açabileceği, Avrupa'nın egemenliği ve kontrolü altına girme tehlikesini çok iyi anlıyorlardı. Yüzyıl ortasına kadar, bu yolu seçmeyi reddettiler, fakat sonunda, tehlikelerini bile bile, 1853-1856 Kırım Savaşı'na katılan Osmanlı ordusunu finanse edebilmek için ilk borçları aldılar. Kaçınılmaz bir şekilde, korkulduğu ve beklendiği gibi, bir borç diğerini getirdi ve 1870'lerin ortasına varıldığında, Osmanlı Devleti uluslararası borçlarını ödeyemez hale geldi. (Aynı anda, Mısır, Tunus ve dünyanın çeşitli yerlerindeki pek çok devlette de benzer krizler yaşanmaktaydı.) Bunu, Avrupalı alacaklılar ile borçlu Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmeler izledi ve 1881'de Osmanlı Düyûn-u Umûmiye İdaresi kuruldu. Devlet mali yükümlülüklerini kabul ederek, bir yabancı alacaklılar konsorsiyumu olan Düyûn-u Umûmiye, Osmanlı ekonomisinin bir bölümüne nezaret etmesine ve nezareti altındaki gelirleri borçların ödenmesinde kullanmasına izin verdi. Düyûn-u Umûmiye İdaresi, alacaklılar tarafından yönetilen, geniş Osmanlı bürokrasisi içinde ayrı ve esas itibariyle bağımsız bir bürokrasi haline geldi. Burada, Avrupalı alacaklılara teslim edilecek vergileri toplayan 5.000 gö-

revli istihdam ediliyordu. Osmanlılar, bürokratik ve askerî büyümeyi, dış borçlarla finanse etmeye bu tarihten sonra da devam ettiler.

Bunlara ek olarak, Düyûn-u Umûmiye İdaresi düzenlemesinin potansiyel yabancı yatırımcılarda yarattığı güvenlik duygusu, Avrupa'dan, esas olarak demiryollarına, limanlara ve genel altyapı hizmetlerine yatırım yapacak yeni sermaye de çekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde varolan bu tür tesislerin fiilen hepsi yabancı sermaye yatırımlarıyla kurulmuştu (bkz. bölüm 7). Böylelikle ulaşım, ticaret ve kentsel altyapıda ihtiyaç duyulan gelişme sağlandı, fakat bunun bedeli Osmanlı ekonomisi üzerindeki yabancı sermaye denetiminin artması oldu. Devlete verilen dış borçlar ve Osmanlı özel sektörüne yapılan yabancı yatırımlar, bürokratik, askerî ve ekonomik altyapılarda gerekli değişikliklerin hayata geçirilmekte olduğunu gösteriyordu. Fakat bunun bedeli yüksekti. Dev gibi büyüyen borçlar, Osmanlı toplam gelirinin külliyetli bir miktarını yutuyordu. Uluslararası kontrol gittikçe büyüyor, insanlar vergilerinin bir kısmını yabancı Düyunu Umumiye İdaresi'ne ödüyor ve çevrelerinde Avrupa sermayesine ait tesislerin günden güne arttığını görüyordu; bu durum, Osmanlı Devleti'nin kendi tebaası nezdindeki otoritesini zaafa uğratmaktaydı.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır

*Abou-El-Haj, Rifaat. *Formation of the modern state* (Albany, 1989). [Turkçesi: Abou-El-Haj, Rifaat. *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* çev.: Oktay Özel ve Canay Şahin (Istanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2000).]

Adanır, Fikret. "The Macedonian question: the socio-economic reality and problems of its historiographic interpretations," *International Journal of Turkish Studies*, Winter (1985-6), 43-64.

Ahmad, Feroz. *The making of modern Turkey* (Londra, 1993). [Türkçesi: Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu* çev.: Yavuz Alogan (Istanbul: Sarmal Yayınevi, 1993).]

Akarlı, Engin. *The long peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley, 1993).

*Arat, Zehra F. *Deconstructing images of "The Turkish woman"* (New York, 1998).

Berkes, Niyazi. *The development of secularism in Turkey* (Montreal, 1964). [Türkçesi: Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).]

*Brown, Sarah Graham. *Images of women: The portrayal of women in photography of the Middle East, 1860-1950* (Londra, 1988).

*Çelik, Zeynep. *The remaking of Istanbul* (Seattle ve Londra, 1989). [Türkçesi: Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen Istanbul* çev.: Selim Deringil (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).]

*Cole, Juan. *Colonialism and revolution in the Middle East: Social and cultural origins of Egypt's Urabi Studies*, 13 (1981), 394-407.

*Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, 1995).

Findley, Carter. *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton, 1992). [Türkçesi: Findley, Carter. *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform* çev.: Izzet Akyol, Latif Boyacı (Istanbul: Iz Yayıncılık, 1994).]

Gelvin, James. *Divided loyalties: Nationalism and mass politics in Syria at the close of empire* (Berkeley, 1999).

Gerber, Haim. *Social origins of the modern Middle East* (Boulder, Co., 1987).

Hovannisian, Richard G., der. *The Armenian people from ancient to modern times. II: Foreign dominion to statehood: The fifteenth century to the twentieth century* (New York, 1997).

Inalcık, Halil. "Application of the Tanzimat and its social effects," *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), 97-128.

*Keddie, Nikki, der. *Women and gender in Middle Eastern history* (New Haven, 1991).

*Mardin Şerif. "Super-westernization in urban life in the last quarter of the nineteenth century," Peter Benedict et al., der., *Turkey: Geographical and social perspectives* (Leiden, 1974), 403-445.

Marx, Karl. *The Eastern Question* (Londra, 1897). [Türkçesi: Marx, Karl ve Friedrich Engels *Doğu Sorunu* çev.: Yurdakul Fıncancı (Istanbul: Sol Yayınları, 1977).]

Mitchell, Timothy. *Colonising Egypt* (Cambridge, 1988). [Türkçesi: Mitchell, Timothy. *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi* çev.: Zeynep Altok (Istanbul: Iletişim Yayınları, 2001).]

Orga, Irfan. *Portrait of a Turkish family* (New York, 1950). [Türkçesi: Orga, Irfan. *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* çev.: Arın Bayraktaroğlu (Istanbul: Ana Yayıncılık, 1994).]

*Palairet, Michael. *The Balkan economies c. 1800-1914: Evolution without development* (Cambridge, 1997).

*Quataert, Donald. "The age of reforms, 1812-1914," Halil Inalcık ve Donald Quataert, der. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994), 759-943.

Seton-Watson, R. W. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question* (Londra, 1935).

Sousa, Nadim. *The capitulatory regime in Turkey* (Baltimore, 1933).

*Zilfi, Madeline. *Women in the Ottoman empire: Middle Eastern women in the early modern era* (Leiden, 1997).

Zürcher, Erik. *The Unionist factor: The role of the Committee of Union and Progress in the Turkish nationalist movement of 1905-1926* (Leiden, 1984). [Türkçesi: Zürcher, Erik. *Millî Mücadelede İttihatçılık* çev.: Nüzhet Salihoğlu (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987).]

Turkey: A modern history (Londra, 1993). [Türkçesi: Zürcher, Erik. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* çev.: Yasemin Gönen (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).]

BEŞİNCİ BÖLÜM

Osmanlılar ve içinde yer aldıkları dünya

Giriş

Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası topluluk içindeki yerinin birbirini tamamlayan iki yönü ele alınmaktadır: İmparatorluğun diğer devlet, imparatorluk ve uluslarla ilişkileri ve diplomatik stratejileri. Bölümde, küresel düzen, Osmanlılar açısından bakılarak farklı bir tarzda yorumlanmaktadır. Önce, 1700-1922 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun birinci sınıf statüden ikinci sınıf statüye inmesi ve uluslararası düzen içindeki yerinin değişmesi üzerinde durulan bölümde, sonra, diğer devletlerle ilişkilerde kullanılan diplomatik araçlardaki değişimi, özellikle düzensiz diplomatik ilişkilerden sürekli diplomasi yöntemlerine geçişi inceleniyor. Bir diğer diplomasi aracı olan halifelik ise, Osmanlı Devleti'nin, 18. yüzyıldan itibaren devletin dindışı amaçları için giderek daha fazla kullandığı özel bir dinî araç olmuştur. Bölümde, son olarak da, Osmanlıların Avrupa, Orta Asya, Hindistan ve Kuzey Afrika'yla ilişkileri hakkında genel bir fikir verilmektedir.

Uluslararası düzen içinde Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922

Bir siyasal sistemin uluslararası düzen içindeki yeri, pek çok faktörle, kimi zaman demografik ve ekonomik güçle bağlantılıdır. Kalabalık ve yoğun nüfus, siyasal önemin her zaman yanılmaz barometresi değildir. Küçücük bir nüfusa sahip 18. yüzyıl Prusyası'nın büyük gücünü ve dünyanın en kalabalık ülkesi olan 19. yüzyıl Çini'nin siyasal zayıflığını düşünün. Osmanlı örneğinde, nüfusun küresel önemindeki göreli düşüşe koşut olarak, ülkenin uluslararası siyasal önemi de azaldı. 1600 ile 1800 yılları arasında, Osmanlı nüfusu Batı Avrupa nüfusunun altıda birinden onda birine, Çin nüfusunun yaklaşık sekizde birinden on ikide birine indi. İmparatorluğun iktisadî önemindeki gerileme daha da çarpıcıydı. Osmanlıların siyasal gücünün zirvesine çıkması, ironik bir şekilde, tam da Yeni Dünya'nın Batı Avrupa tarafından fethiyle aynı zamana denk geldi. Yeni Dünya'nın fethi, Avrupa'yı çok net bir biçimde dünyanın geri kalan kısmından ayrı bir rotaya oturtarak, güç dengelerini batıya, Akdeniz dünyasından Atlantik ekonomilerine doğru kaydırdı.

Dünya ölçeğinde bakıldığında, 1500'de Osmanlı Devleti dünyanın en güçlü devletlerinden biriydi, ondan üstün belki de bir tek Çin vardı. O sıralarda "dünyaya dehşet salan" Osmanlı İmparatorluğu birbirine hiç benzemeyen pek çok devletin yaşamında (ve sona erişinde) kritik rol oynadı. Osmanlılar, Memlûklerin, Safavîlerin ve Venedik Cumhuriyeti'nin sonlarına tanıklık ettiler; bu devletlerden bazılarını kendileri yıktılar, bazılarından daha uzun ömürlü çıktılar. 20. yüzyıl başlarında -kendileriyle birlikte- üç hanedan da yıkılana kadar, Viyana Habsburglarının ve Rus Romanovlarının yaşam döngülerini şekillendirdiler (bkz. bölüm 1). Osmanlı Devleti, Fransa'nın dış politikasında o kadar belirleyici olmayan, yine de önemli bir rol oynarken, İspanyol Habsburglarından II. Felipe'nin krallığının bir haçlı devleti olarak tanımlanmasında rol oynadı. İngiliz monarşisi için, uzaktaki Osmanlı Devleti daha marjinal bir önem taşıyordu.

Ancak, 18. yüzyıla gelindiğinde, "korkulan güç," Avrupa'nın "Hasta Adam"ı haline gelmişti. Göreceğimiz gibi, yine de 19. yüzyılda Osmanlılar, İngiltere, Fransa, Rusya, Viyana, yeni İtalya ve Almanya devletlerinin uluslararası gündemlerinin üst sıralarını işgal etmeye devam etti. Osmanlı Devleti, ayrıca Hint, Orta Asya ve Kuzey Afrika devletlerinin çıkarları açısından da önemli görülmekteydi.

Soğuk Savaş'ın ortasında yazan bazı tarihçiler, Osmanlıların komşu devletlerden kopukluğunu göstermek için uluslararası ilişkilerini bir "demirperde" benzetmesiyle tasvir ettiler. Oysa, ortada demirperdeler değil, olağan diplomatik, toplumsal, kültürel ve ekonomik alışverişleriyle geçirgen nitelikte sınırlar vardı. Osmanlı başkenti, padişahın sarayında veya ileri gelen âyan hanelerinde iş arayan Avrupalı ressamların, mimarların, bilim insanlarının ve maceraperest askerlerin uğrak yeriydi. Mozart bu akışkanlığı *Saraydan Kız Kaçırma* operasında çok iyi yansıtmıştı. Eserin kahramanı Belmonte, sultanın sarayına girip kayıp sevgilisini bulmak için İspanyol mimar kılığına girmişti. Herhalde bu, Viyana'daki izleyicilerin yabancısı olmadığı bir imgeydi. İstanbul, Viyana, Roma ve Paris - bunların hepsi, zamanın büyük saraylarında iş ve itibar kazanma peşinde olanların gittikleri kentlerdi. Sınırlar aşırı alışverişlerdeki sıklığa dair daha çok örnek vermek için, 1703-1774 arası dönemi ele alalım. Bu dönemde, Osmanlılar, diğer egemen devletlerle kayıtlara geçmiş 68 antlaşma ve sözleşme imzaladılar. Bunların her biri için sınırın şu ya da bu tarafına en az bir diplomatik heyet gitmesi gerekliydi. III. Ahmet'in saltanatı sırasında (1703-1730), üçü Nogay Tatarları biri de İran'la olmak üzere 29 antlaşma imzalanmıştı. I. Mahmut (1730-1754) ise, dördü İran'la, birisi Cezayir Dayısı ile olmak üzere 30 antlaşma imzaladı. Dolayısıyla, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile dış dünya arasında demirperde yoktu ve diplomatik temasların sık sık kurulduğu da açıktı.

Düzensiz diplomasi yöntemlerinden sürekli diplomasi yöntemlerine

Rönesans döneminde İtalya Yarımadası'ndan başlayarak diplomasinin yürütülüşünde bütün dünyada büyük bir değişiklik meydana geldi. Osmanlı Devleti diplomasideki değişikliklerin içinde erken tarihlerden itibaren yer almakla birlikte, dönüm noktası, muhtemelen 19. yüzyıla kadar yaşanmadı. O zamana kadar yavaş yavaş olgunlaşan örüntü ve eğilimler 19. yüzyılda gerçek bir dönüşüm yaşanmasını sağladı. Sonuç olarak, Osmanlı diplomasisi ancak görece geç bir tarihte süreklilik kazandı.

Daha eski dönemlerin diplomasisi, tek bir görevle ilgili, aralıklı, süreklilik taşımayan ve kişisel bakımdan çok riskli bir iş olarak nitelenebilir. Belirli bir işi halletmek için görüşmeler yürütmek isteyen bir hükümdar, genellikle devlet görevlileri içindeki güvenilen kullarından, özel olarak bu iş için bir heyet oluştururdu. Hükümdar heyeti toplar, onlara iletilecek mesajlarla birlikte talimatlar ve mektuplar verirdi. Elçiler yola çıkar, yabancı ülke sarayına gider, müzakereler yapar ve alınan sonuçlarla dönerlerdi. İki devlet arasındaki diplomatik ilişki, heyetin yabancı saraydan ayrılmasıyla birlikte biterdi. Dolayısıyla, devletler arası diplomasi ancak zaman zaman, bu elçilik faaliyetinin yürütüldüğü haftalar veya aylarda işlerdi. Bu örüntüyü gözünüzün önünde canlandırmak için, Ahmet Resmî Efendi'nin meslekî kariyerini (1700-1783) düşünün. Ahmet Resmî Efendi devlet hizmetine kâtip olarak başladı ve yirmi beş yıldan sonra, III. Mustafa'nın tahta çıkışı münasebetiyle dört aylık bir görevle Viyana'ya gönderildi. Ziyareti 1758'de sona erdi. İstanbul'a dönünce devletin malî dairelerinde çalışmaya başladı. Hükümdarı adına, bir defadan fazla elçilik görevine çıkmış olması olağandışıdır. 1764-1765'te Berlin'e giderek Büyük Friedrich'e Osmanlı Devleti'yle ittifak teklif etti, fakat başarılı olamadı. Bu tür diplomasi kişisel bakımdan çok riskli bir işti, insanın hapsine hatta idamına bile yol açabilirdi (ama Ahmet Resmî'nin başına bunlar gelmedi). Bu diplomasi yöntemlerinde, giden elçiler için herhangi bir koruma kuralı bulunmamakla

birlikte, Osmanlı sarayına gelenler İslâm'ın bu konudaki hükümleri sayesinde bir ölçüde korunuyordu. Diplomatik misyona gönderilen kişilerin, Peygamber'in sünnetiyle oluşturduğu örneğe dayanarak korunduğu söylenir. Buna karşın, İstanbul'a gönderilen diplomatlar hükümdarlarının davranışlarından sorumlu tutulmaktaydı; pek çoğu da Yedikule zindanını boyladı (III. Selim (1789-1807) uygulamaya son verene kadar).

Genellikle 18. yüzyıla kadar, hiçbir devlet Osmanlılarla eşitlik temelinde müzakereye oturmuş kabul edilmezdi. 1606 Zitvatorok Antlaşması'nda padişahın sıra dışı bir davranışla, Habsburg monarkına eşiti muamelesi yaptığı doğrudur. Fakat, Osmanlı Devleti, genelde, kendini emsalsiz saymaktaydı, bu sistem daha bir yüzyıl boyunca gerçek bir değişikliğe uğramadı.

Böyle "modern dönem öncesi" diplomaside, aksi özel olarak belirtilmedikçe, milletlerin savaş halinde olduğu kabul edilirdi. Barış hali olarak kabul edilen bir durum yoktu, savaşta duraklamalar vardı, o kadar. Bu nedenle padişahlar, kendilerini, istedikleri zaman ve uyarmadan yeniden savaşa başlamakta özgür sayarlardı. Osmanlı dünyasında, bu sürekli savaş hali anlayışının kuramsal gerekçesi, İslâmiyet'in dünyayı Dârü'l-Harb ve Dârü'l-İslâm olmak üzere ikiye ayırmasıydı. Aynı sürekli savaş hali anlayışı başka yerlerde, örneğin Çin'de ve Avrupa'da da egemendi, ancak buralardaki hukukî gerekçeler farklıydı. 1711'e kadar Avrupa devletleriyle savaşları sona erdiren antlaşmalar bir, iki, beş, yedi veya yirmi yıl süreli barışlarla sınırlanmaktaydı. Ebedî barış kavramı ilk kez 1711 Prut Antlaşması'nda ortaya çıktıysa da, Viyana'yla yapılan 1739 Belgrad Barışı'yla eski sisteme dönülerek, barış yirmi yedi hicrî yılla sınırlandı.

Kapitülasyonlar Osmanlıların uluslararası ilişkilerinde hayatî bir rol oynamakta, padişahın topraklarında, her ne süreyle olursa olsun, ikamet eden yabancılara nasıl davranılacağını düzenlemekteydi. Her devletin, başkalarının yararlanamayacağı kadar yüce, kendine özgü yasaları olduğu düşüncesine dayanan kapitülasyonlar kavramı, bir tek Osmanlılara özgü değildi, dünyanın başka yerlerinde, örneğin Çin'de de geçerliydi. Dola-

yısıyla, normal olarak Osmanlı hukukundan sadece Osmanlı tebaası yararlanabilirdi. Hükümdar, yabancılara kapitülasyonları tek taraflı, karşılıklılık içermeyen bir tarzda vermekteydi. Genellikle, ilk kapitülasyonların Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kral I. François'ya verildiği anlatılır (ama aslında bu tarih daha eskiye, 1352'de padişah tarafından Cenova'ya verilen bir kapitülasyona uzanır). Kanunî tek taraflı bir cömertlik, dostluk ve iyi niyet ifadesiyle ve belirli malları istediği veya onlara ihtiyacı olduğu için, François'nın tebaasının, Osmanlı topraklarında seyahat ederken kendi krallarının yasalarına tâbi olmasına, padişahın yasal ve malî yetki alanı dışında tutulmasına izin verdi. Osmanlı Devleti'ne yarar getirmesi beklenen bu tek taraflı yasa, padişahın ölümü üzerine hükmünü yitirdi. (1740'ta Fransızların diplomatik yardımlarına teşekkür için, kapitülasyonların kalıcı hale getirilmesiyle birlikte de sınırlılığı ortadan kalktı). Kapitülasyon, yabancı bir hükümdarın bütün tebaasının (ve Venedik gibi cumhuriyetlerin yurttaşlarının) kapitülasyon niteliğindeki ayrıcalığın tanınmasıyla birlikte, bir tek kendi kral veya cumhuriyetlerinin yasalarına tâbi olması anlamına gelmekteydi. İmparatorluk içindeki yabancıların bunun dışında hiçbir yasal koruması yoktu. Kapitülasyonlardan yararlanma statüsüne sahip kişiler, Osmanlı vergilerinden ve gümrük resimlerinden bütünüyle muaftılar. Tahmin edilebileceği gibi, kapitülasyonlar tutuldu ve François'dan sonra başka hükümdarlar da kendilerine kapitülasyon tanınması talebinde bulundular. Osmanlıların güçlü çağı olan 16. yüzyılda pek bir zararı dokunmayan kapitülasyonlar, daha sonra Osmanlı egemenliğini tehlikeli şekilde baltalar hale geldi.

Osmanlı İmparatorluğu zayıfladıkça, Avrupa devletleri kapitülasyonları saptırarak, amaçlanmış olandan tamamen farklı bir şey haline getirdiler. 16. yüzyılda yasalar ve vergiler karşısındaki bu bağışıklığı ancak az sayıda tüccara tanınmıştı. Ancak, 18. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk içinde çok sayıda yabancı, vergi muafiyeti sağlayan bu ayrıcalıklarla çok avantajlı bir şekilde iş yapmaktaydı. Daha da kötüsü, Osmanlı tebaasından pek çok gayri Müslim, kendilerine kapitülasyondan

yararlanan Avrupalılarm sahip oldukları vergi ayrıcalıklarını ve -Osmanlı mahkemeleri karşısında dokunulmazlık da dahil olmak üzere- yararları sağlayan beratlar almıştı. Osmanlı devlet adamları kapitülasyon rejimini ve suiistimalleri kaldırmak için defalarca girişimde bulundular, fakat Avrupalılar karşı çıktığı için başaramadılar. Nihayet, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Alman müttefiklerinin itirazlarına karşın, Jön Türk liderleri kapitülasyonları tek taraflı olarak askıya aldılar. Nihayet Türkiye'de kapitülasyonlar 1923'te kaldırıldı, fakat Mısır'da 1930'ların sonlarına kadar devam etti.

Rönesans döneminin sonlarına doğru, İtalya Yarımadası'ndaki çok sayıda devletin hiç aralıksız süren savaşlarıyla başa çıkmanın bir yolu olarak devletler arasında ilişkileri düzene bağlamanın ve diplomasinin farklı bir biçimi ortaya çıkmıştı. 1648 Vestfalya (Westphalia) Barışı yapılırken, bu yeni diplomasi yöntemi buradan Batı ve Orta Avrupa'ya, sonra da dünyanın geri kalan kısmına yayıldı. "Modern" denen bu devletlerarası ilişkiler ve diplomasi tarzı, sürekli ve karşılıklıdır; karşılıklılık, diplomatik dokunulmazlık ve eşit egemenlik ilkelerine dayanır. Yani, ne kadar zayıf ya da güçlü olduğuna bakılmaksızın, uluslararası ilişkilerle ilgili konularda biraraya gelindiğinde, bütün devletler birbiriyle eşittir. Osmanlı askerî gücü zayıfladıkça, bu fikirler daha fazla benimsendi ve diplomasi, Osmanhların ayakta kalma mücadelesinin önemli araçlarından biri haline geldi.

Osmanlılar, 1699'da Karlofça Antlaşması müzakerelerinde ve 1730'da Fransızların kendileri adına arabuluculuk yapmasını kabul ettiler. 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Osmanlı devlet adamları arabuluculuğu sadece kabul etmekle kalmıyor, arabulucular bulmak ve savunma işbirliği anlaşmaları yapmak için aktif çaba gösteriyordu. Bunun örnekleri arasında Bonapart'a karşı yapılan 1798 Rus-İngiliz-Osmanlı ittifakı ve İngiltere ve Fransa'yla yapılan 1799 üçlü savunma ittifakı vardır. Ancak Batı, Orta ve Doğu Avrupa devletleri Osmanlı ülkesine daimî elçilik heyetleri gönderirken, Osmanlılar bunu yapmadığı için, 19. yüzyıla kadar sürekli diplomasi tek taraflı kaldı.

Osmanlı Devleti, fiilen daimî elçilikler Avrupa'da ilk çıktığı andan itibaren Avrupalı diplomatları kabul etti (bu diplomatların ülkelerine gönderdikleri raporlar Osmanlı tarihi üzerine muhteşem kaynaklardır). Daimî elçiler göndermenin bu şekilde reddilmesi, daimî elçilikler öncesindeki eski anlayışı, güçlü devletlerin hükümdarlarının değil, zayıf prenslerin daimî temsilciler göndermesi gerektiği düşüncesini yansıtmış olabilir. Her ne olursa olsun, Osmanlılar uzun süre, yurtdışında daimî temsilcilik kurma gereği duymadılar. Tek tek olaylar temelinde bir karşılıklılık kuşkusuz vardı: Örneğin, Osmanlı tebaasından biri, kapitülasyon ayrıcalığı tanınmış bir devlette kötü muamele gördüğü zaman, bunun birtakım bedelleri olmuş olabilir. Daha doğrusu, 19. yüzyıl öncesinde de karşılıklı diplomasi örneklerine rastlanmaktaydı. Örneğin, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, iki tarafın da elçileri birbirlerinin başkentlerine antlaşmayı onaylayan mektuplar götürmüşlerdi.

18. yüzyılda Osmanlı sarayı, yabancı elçileri konuk kabul edip masraflarını karşıladı, refakatçi subaylar tahsis etti. Bu davranış biçimi, yeni devlet sisteminin bazı yönlerini tanımaya yanaşmayarak, bu konukların ülkede hakları olduğu için değil de, davet üzerine ve hoşgörü temelinde bulunduğunu ifade etmek şeklinde yorumlanmıştır. Eğer böyleyse, o zaman aynı isteksizlik gösterme suçunu 18. yüzyıl başı Fransız hükümeti de işlemişti, çünkü 1720'de Paris'e gelen Yirmisekiz Çelebi adlı Osmanlı elçisinin ulaşım masrafları ve altı ay boyunca bütün masrafları Fransız sarayı tarafından karşılanmıştı.

Karşılıklı ve sürekli ilişkileri başlatma adımı III. Selim'e atfedilir. III. Selim 1793'te Londra'da daimî elçilik kurdu, birkaç yıl içinde de Paris, Viyana ve Berlin elçilikleri bunu izledi. Ayrıca, ticarî çıkarları gözetecek konsoloslar atadı (1725'ten beri çeşitli yerlerde böyle konsolosluklar zaten vardı). III. Selim'in çabaları çeşitli nedenlerle başarısızlıkla sonuçlandı ve büyükelçilik düzeyindeki diplomatik hizmetler 1820'lerde askıya alındı (konsolosluk düzeyindekiler alınmamış olabilir).

"Modern" Osmanlı diplomatik servisi 1821'de kesin şeklini

almaya başladı. Osmanlı hükümdarları yabancılarla ilişkilerinde *dragoman* denen çevirmenlere bağımlıydı. Bu dragomanlar esas olarak Osmanlı Rum cemaatinden alınırdı, zira ticaretle uğraşan önemli bir kesiminin Akdeniz, Karadeniz, Atlantik ve Hint Okyanusu diyarlarında iş yapması Rum cemaatine dikkate değer dil becerileri kazandırmıştı. Uluslararası ticaret bağlantıları olan yeryüzüne dağılmış diğer cemaatler, özellikle Ermeniler aynı seviyede olmasa da, benzer dil yeteneklerine sahiptiler ve dragoman çıkarırlardı. Yunan bağımsızlık savaşıyla birlikte, Osmanlı Rumlarının sadakatinden genel bir kuşku duyuldu. İstanbul Rum Patriği asıldı, güçlü ve hassas mevkilerde bulunan Rum dragomanların ihanet potansiyeli taşıdığı düşünüldü. Dolayısıyla, 1821'de Osmanlı Devleti'nin dragomanlara bağımlılığını sona erdirmek ve yeni bir çevirmen kaynağı oluşturmak için Tercüme Odası kuruldu. 1833'e kadar çok küçük boyutta kalan bu Tercüme Odası, Avrupa dillerinden çevirilerin sorumluluğunu üstlendi. Önemsiz bir makam gibi görünen bu daire, hızla, Osmanlı bürokrasisi içinde en fazla siyasî itibar kazanma ve yükselme imkânı sağlayan yer haline geldi. Tercüme Odası elemanları yükselerek, daimî diplomasi şeklindeki uluslararası devlet sistemiyle giderek bütünleşen 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli bürokratları arasında yer aldılar. Avrupa dillerini, özellikle Fransızca'yı bilmek Osmanlı devlet hizmetinde yükselmek için mutlaka gerekli bir nitelik haline geldi ve bunu öğrenmek için de en iyi yer Tercüme Odası'ydı. Seçkinlerin hepsi değil ama pek çoğu için, Fransızca'da yetkinlik kültürel modernliğin sadece bir simgesi olmakla kalmayıp, fiilen içeriği halini aldı. Böyle kişiler için modernlik Avrupa dillerini bilmek anlamına geliyordu; bu tür bilgi araçlarına sahip olmamak, onların gözünde (yanlış olarak) gerilik ve gericilikle eşanlamlıydı.

II. Mahmut (1808-1839) Hariciye Nezareti'ni resmen kurdu ve yurtdışında daimî misyonlar bulundurmaya olanak sağlayacak diplomatik aygıtı 1834'te oluşturdu. Burada zamanlama büyük önem taşımaktadır, zira başkent 1829'da Rusların, 1833'te de Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin işgali altına girmek-

ten kılpayı kurtulmuştu. Bu krizde ordular görevlerini yerine getirememiş, devleti kurtarmak tek başına diplomasiye kalmıştı. Dolayısıyla, tam gün çalışan -ve sadece yabancı ülkelerde Osmanlı Devleti adına diplomatik faaliyet yürütmekle uğraşan- maaşlı kişiler grubu, ortaya çıkışını hem uzun vadede evrilerek oluşan örüntülere, hem de 1830'ların başındaki anî krize borçluydu.

1870'lerin başına gelindiğinde Osmanlıların, Paris, Londra, Viyana ve Sen Petersburg'da büyükelçilikleri, Berlin, Washington ve Floransa/Roma'da temsilcilikleri, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Asya'daki bir dizi devlette de konsoloslukları vardı. 1914'te Hariciye Nezareti'nin İstanbul'daki merkez bürolarında 150 kadar görevli bulunuyordu. O sırada sekiz büyükelçilik vardı: Berlin, Paris, Roma, Sen Petersburg, Tahran, Londra, Washington ve Viyana. Ayrıca, sekiz temsilcilikte -Atina, Stockholm, Brüksel, Bükreş, Belgrad, Sofya, Madrit ve Lahey- daha alt düzeyde diplomatlar hizmet etmekteydi ve Osmanlı konsolosluk kadrolarında, ticarî temsilciler hariç, 100'den fazla diplomat görevliydi.

Osmanlı diplomatlarının çoğu seçkin zümre kökenliydi. 1868'de kurulan Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî), Hariciye Nezareti görevlilerinin yetiştiği en önemli kurum haline geldi. Öğretmenlerin, Fransız liselerinin müfredat programına dayalı bir programa göre verdikleri derslerin çoğu Fransızca'ydı. Öğrenciler zengin Müslüman ve gayri Müslim ailelerin çocuklarıydılar; bu okula gitmek, Osmanlı seçkin zümresinin yaşamına girmenin en önemli araçlarındandı.

Ayrıcalıklı geçmişleri ve eğitimleri sayesinde Hariciye Nezareti görevlilerinin üçte ikisinden fazlası iki veya daha fazla yabancı dili çok iyi bilirdi. Yüzyıl ilerledikçe Fransızca bilmenin önemi artarken Farsça'nınki azaldı, Arapça becerisinin önemi ise değişmedi. Dolayısıyla, seçkinlerin eğitiminin içeriğinde önemli değişiklikler oldu ve Arap-Fars İslâm kültürüne hâkimiyet, yerini giderek Batı Avrupa kültürüyle tanışıklığa bıraktı.

Hariciye Nezareti'nde hizmet, itibarlı ve çok revaçta olan bir kariyerdi; bu durum, diplomasinin imparatorluğun yaşamında-

ki önemini yansıtmaktaydı. Devlet hizmetine girenlerin en iyileri ve en parlakları Hariciye Nezareti'ni seçerlerdi. Tanzimat'ın döneme egemen olmuş, önde gelen üç sadrâzamının -Mustafa Reşit, Fuat ve Âli Paşaların- hepsinin de hariciye nazırları olması raslantı değildi. Hariciye'de ise en itibarlı görevler, Batı Avrupa görevleriydi - özellikle Paris ve Londra. Bunlar İran, Karadeniz kıyı bölgesi, Balkanlar ve Orta Asya'dakilerden daha üst seviyede görevlerdi. Bu hiyerarşi, zamanın değerleriyle, kültürel ve siyasal gücün nerede olduğu konusunda çok şey anlatır.

Yunan İhtilali sırasındaki dragoman krizine karşın, Osmanlı Rumları ve Ermenileri Hariciye Nezareti'ndeki önemlerini korudular. Onları dragomanlar teşkilâtına yükselten faktörler -dünyaya yayılmış Ermeni ve Rum cemaatlerinin İran'da, Akdeniz ve Karadeniz dünyalarında, Avrupa, Güney ve Kuzey Amerika'da yoğun bir şekilde ticaretle uğraşıyor olması- hâlâ geçerliliğini korumaktaydı. Dolayısıyla, Ermeniler ve Rumlar hariciyeciler içinde ağırlıklı bir azınlık (yaklaşık yüzde 29) oluşturmaktaydılar. Bu oran, gayri Müslimlerin o sırada toplam Osmanlı nüfusu içindeki oranının üstündeydi. Hariciye Nezareti'nin geneli içindeki temsil oranları normalin biraz üstünde olan Osmanlı Hıristiyanları, iyi mevkilere gelme bakımından sayılarına oranla başarısızdılar. Aralarında önemli büyükelçiliklerin başında bulunanlar olmakla birlikte, en iyi eğitim görmüş grup olmalarına karşın, çoğu, daha alt seviyedeki konsolosluk görevlerine atandı. Sonuç olarak, Hariciye Nezareti'ne rahatlıkla girdiler, fakat yükselme konusunda eşit fırsatlara sahip değillerdi.

Osmanlı diplomasisinin özel bir aracı olarak halifelik

Osmanlıların elinde diplomaside kullanılacak sıra dışı bir araç -halifelik- vardı. Halifelik makamı İS 7. yüzyılda, Muhammed Peygamber'in ölümünden sonra bu unvanın yeni İslâm devletlerinin siyasal liderlerine, önceleri seçimle, sonra irsî olarak verilmesiyle ortaya çıktı. İS 1000'e gelindiğinde, halifeler siyasal güçlerini kaybetmişlerdi, fakat makam devam ediyordu.

1000-1258 yılları arasında, halifeler, Müslüman ümmetini, farklı bölgelerde gerçek siyasal iktidarın kimin elinde olduğuna bakmaksızın, birbirine bağlayan çok itibarlı, fakat esas olarak simgesel bir rol oynamaktaydılar. Müslüman fıkıh âlimlerinin çoğunun gözünde halifelik 1258'de Moğolların Bağdat'ı yağmalaması ve son halifenin öldürülmesiyle sona ermişti. Osmanlı devrinde padişahlar zaman zaman halife unvanını kullandılar, ancak bu unvanın artık gerçek bir anlamı ve önemi kalmamıştı.

Ancak 18. yüzyılda değişik türde bir halifelik makamı, Osmanlı diplomasi araçları arasında küçük de olsa bir yer almaya başladı. Yeni dönemin halifeliği, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın müzakereleri sırasında kendini göstermeye başladı. O müzakerelerde Rusya, Osmanlı padişahını Kırım Tatarlarının halifesi olarak tanıdı. Belirsiz bir tür Osmanlı dinî süzerenliğini kabul etme anlamına gelen bu sembolik jestin asıl amacı, padişahlarla Kırım Hanları arasındaki yüzlerce yıllık bağın fiilen koparılışını örtbas etmekti. Yani, Osmanlı-Kırım ilişkisi kopmuş, ama her ne kadar belirsiz de olsa, halifelik unvanı sürdüğü için de tamamen yok olmamıştı. Buna karşılık, Ruslar kendi dinî taleplerini, İstanbul'da bir kilise inşa edip himayeleri altına alma hakkını elde ettiler. Bu hakkı, daha sonra Osmanlıların içişlerine ağır müdahalelerde bulunmak için bir köprübaşı olarak kullandılar (bkz. bölüm 3). Osmanlıları, yeni halifelik aracını kullanmaya yönelten başka faktörler de söz konusuydu. Genel olarak bakıldığında, Osmanlılarm askerî ve politik gücü, Osmanlı tarihinin en ağır yenilgilerinden biri olan 1768-1774 savaşında birdenbire ve gözle görülür bir şekilde çöktü. Daha özel olarak, Arabistan'da büyüyen Vahhabî devleti, Osmanlıların bu uzak eyaletlerdeki yönetimini tehlikeye sokan, askerî olduğu kadar manevî bir tehdit de oluşturmaktaydı. Hem Vahhabî reformcuların dile getirdiği, gerçek İslâmiyet'in mirasçıları olma iddiası, hem de 19. yüzyıl başında Mekke ve Medine'yi ele geçirmiş olmaları, Osmanlı meşruiyetini zayıflatmış görünüyordu. Dolayısıyla 1774 Antlaşması, Osmanlı askerî gücünün sürekli bir gerileme içinde olması ve Vahhabî tehdidi bira-

raya gelerek, halifelik makamını bir müzakere aracı ve padişahın prestijini güçlendirme vasıtası haline getirdi. İşin özünde, Osmanlıların halifelik iddiasında bulunabilmelerinin nedeni, geçmiş yüzyıllarda askerî alanda kazandıkları olağanüstü başarılar, hanedan olarak uzun ömürlü olmaları, Müslümanların kutsal Mekke ve Medine kentlerini ellerinde bulundurmaları ve Avrupa emperyalizmi çağında hayatta kalmış en güçlü İslâm devleti olmalarıydı. 19. yüzyıla gelindiğinde Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika'da çok büyük bir Müslüman nüfus, İngiliz, Rus ve Fransız egemenliği altına girmişti. Padişah onlara ve kendi tebaasına, halife olarak, ortak bir direniş ve sadakat merkezi olarak seslenmeye başladı. Halifelik fikri -bütün tarihsel itibarı ve şerefiyle ve İslâmiyet'in eski ve daha güzel devirlerini çağrıştırmasıyla- gerçekten de, hem İngiltere'nin hem de Rusya'nın saldırısı altındaki Orta Asya ve Hindistan Müslüman cemaatleri arasında çok yandaş bulmuştu. Abdülaziz (1861-1876) diğer Müslüman ülkelerle ilişkilerinde Panislâmist yaklaşımı benimsemişti bile. Halife sıfatıyla kendi önderliği altında girişilecek toplu hareketin temeli olarak İslâm dinini göstermekteydi. Fakat halifeliği en fazla vurgulayan, Müslüman nüfusu 1878'den itibaren Hıristiyanları geçmiş bir imparatorluğa hükümdarlık eden II. Abdülhamit oldu.

II. Abdülhamit halifelik aracını ilk kez 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kullandı. Ruslar daha önce Orta Asya'nın Müslüman Buhara, Hive ve Hokand devletlerini ortadan kaldırmış, İngilizlerle aralarında tampon olarak Afganları bırakmışlardı. Osmanlı-Rus Savaşı başladıktan sonra, padişah, ortak düşmanları Rusya'ya karşı yardım sağlamak için Afganistan'a üst düzey bir heyet gönderdi. Aynı zamanda İngiliz Hindistanı'nı da ziyaret eden elçi, Bombay'da Müslümanlar tarafından coşkuyla karşılandı. II. Abdülhamit saltanatının geriye kalan kısmında, buraya, Müslüman cemaatler içinde çalışarak, Büyük Devletler arası siyasetin bu arenasında kendi konumunu güçlendirecek elçiler gönderdi.

Özbek hanları, Kırım hanları, Doğu Hint Adalarında Sumatra sultanları gibi pek çok Müslüman devlet reisi, Osmanlı pa-

dişahını halife olarak kabul etti. Zaman zaman, Osmanlıları kendi dünyevî önderleri olarak da tanıdılar. Örneğin, Orta Asya'da Kaşgar hükümdarının 19. yüzyılda Osmanlı padişahı adına sikke bastırdığı, padişahı gerçek halifelerin ardılı olarak tanıyan Afgan emirlerinin ise, adına cuma hutbesi okutmayı kabul ettiği söylenir.

Halifeliğin, padişahın kendi tebaası üzerindeki hâkimiyetini güçlendirme konusunda ne kadar etkili olduğunu bilemeyiz, ama halifenin seslenişinin, İngiliz, Fransız ve Rus egemenliği altındaki Müslümanların sadakati üzerinde, sonuç olarak çok önemli bir etkide bulunmadığı bellidir. 1914'te Osmanlı halifesi/padişahı Fransız, İngiliz ve Rus düşmanlarına karşı cihat çağrısı yaparak, bu devletlerin Müslüman tebaasını ayaklanmaya çağırdı. Otuz yıl boyunca yapılan onca propagandaya karşın, sonunda ayaklanmadılar. Hatta pek çoğu, bazen istemeden de olsa, halifenin düşmanlarının ordularında hizmet etti.

Osmanlıların Avrupa, İran, Orta Asya, Hindistan ve Kuzey Afrika'daki devletlerle ilişkileri: Avrupa'yla ilişkiler

Osmanlıların Avrupa'yla ilişkisi zaman içinde büyük değişiklikler geçirdi. Bu ilişkiyi belirleyen, hiç kuşkusuz savaştı. Yaklaşık olarak 1863-1918 yılları arasında, Osmanlılar en az 43 savaş yaptı, bu savaşların 31'i, çeşitli Avrupa devletleriyle idi. Yine de, bu savaşlar döneminde, genellikle çağın idcolojik bölünmeleri tarafından gizlenmiş, işbirliğine dayalı başka ilişkiler de vardı. 16. yüzyılda papa ve diğer Hıristiyan din âlimleri hâlâ, geniş Avrupa dünyasının, Osmanlıların hâkimiyetindeki İslâm toprakları ile *respublica Christiana* denen Hıristiyan dünyasına bölünmüş olduğu fikrindeydiler. *Respublica Christiana* teriini, farklı diller konuşmalarına ve farklı monarkların idaresi altında olmalarına karşın, Ortodokslar hariç, bütün Hıristiyan Latin devletlerinin, kuramsal olarak, birleşik tek bir topluluğun parçası oldukları anlamına geliyordu. 16. yüzyılda artık ortadan kalkmakta olan bu *respublica Christiana* fikri, sadece teologların ve çok az sayıda insanın kafasında yaşıyordu; onun yerini

ulus-devletler kavramı almaktaydı. Bu ulus-devletlere bağlılık, muğlak bir Hıristiyan birliği düşüncesinden daha büyük önem kazanmıştı. Örneğin, 16. yüzyılda Fransız kralı, Hıristiyan dünyasının diğer ülkeleri zararına, kendi devletinin gücünü artıracak politikalar izledi. I. François, Fransız dış politikasını Osmanlı dış politikasıyla eşzamanlılaştırdı, fakat resmî bir ittifak kurmaktan özenle kaçındı. Bir mevsim, Osmanlılar kendisinin de düşmanı olan Habsburglarla savaşırken, Osmanlı donanmasının kışı Fransa'nın güney kıyılarında, yani günümüz Rivierası'nda geçirmesine izin verdi. Bu nedenle, sert, fakat etkisiz bir şekilde kötülendi. (Kanunî'nin Kral I. François'ya ilk kapitülasyonları verdiği hatırlansın.) Bu olayları, bir buçuk yüzyıl sonrasının olaylarıyla karşılaştırın. 1688'de bir başka Fransız kralı, XIV. Louis, Avrupalı Hıristiyan devletlerden Habsburglara, tam da onlar Osmanlılarla savaşırken saldırmakta bir sakınca görmedi. Louis bu yüzden hafif bir şekilde kınandıysa da, davranışları genelde devlet işlerinin bir parçası olarak kabul edildi. Fakat Louis'nin kararı, Osmanlı-Batı Avrupa ilişkilerinde devletlerarası sistemin evriminde bir dönüm noktasına ve *respublica Christiana* idealinin nihaî iflasına işaret eder. Louis politikasını birdenbire değiştirmişti. Daha birkaç yıl önce St. Gotthard (1664) çarpışmasında Habsburglara, Osmanlı kuvvetlerine karşı yardımcı olmak için asker yollamış, aynı şekilde Girit'te Osmanlılara karşı savaşan Venedik'e yardım etmişti. Onun için, 1688 yılı, *raison d'etat* [hikmet-i hükümet] denen, devleti korumak için her şeyin yapılabileceği ilkesinin varlığının yanı sıra, Osmanlıların Avrupa güçler dengesinde daha görünür bir role sahip oluşunun ve *respublica Christiana*'nın ortadan kalkışının çok açık bir işaretidir.

Dolayısıyla, 1699 Karlofça müzakerelerinde ve 1730 Belgrad Barışı'nda Fransızlar, Habsburgların fazlaca başarı kazanarak Avrupa güç dengelerini bozmasını engellemek için, Osmanlılar namına aktif bir biçimde arabulucuk yaptılar. 18. yüzyıl ilerledikçe Batı Avrupa-Osmanlı ilişkileri daha da gelişti. Osmanlılar, Mısır'da bir Batı Avrupa devletiyle, yani İngilizlerle resmî ittifaklar imzalayıp, bir diğerine, yani Fransa'ya karşı sa-

vaştılar. 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde, aktif askerî işbirliğinin garipsenen hiçbir yanı kalmamıştı; 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında Osmanlılar, İngilizler ve Fransızlar hep birlikte Ruslara karşı savaştılar. 1856'da Osmanlı İmparatorluğu "Avrupa Milletler Camiası"na [*Concert of Nations*] girdi; böylelikle, Osmanlıların Avrupa devletler sisteminin düşmanından katılımcısına dönüştüğü resmen tanınmış oldu.

Son bir nokta: Osmanlılar Avrupa siyaset arenasında diplomasi ve savaşı kullanarak âdeta sıradan bir devlet gibi faaliyet göstermekle birlikte, yine de özgünlüğünü korudu. Kıtanın diğer devletleri, kendilerini tanımlama noktasına geldiklerinde, Osmanlı Devleti'ni yabancı bir varlık, "Avrupa toprağında bir ordugâh" olarak görme eğilimleri artmaktaydı. Oysa, tam da aynı anda, bu devletlerin bazıları bir savaşta Osmanlılarla ittifak yapmış oluyordu. Bu miras, bugün de varlığını sürdürmektedir. Avrupa Birliği'nin Osmanlıların ardılı Türkiye Cumhuriyeti'nin tam üyelik başvurusu konusunda bocalamasının kısmen bundan kaynaklandığı kanısındayım (bkz. bölüm 10).

İran ve Orta Asya'yla İlişkiler

Batı, Orta ve Doğu Avrupa Osmanlı diplomatik faaliyetinin kuşkusuz önemli ve yoğun bir alanı olmakla birlikte, Osmanlı diplomatlarının çalışma yürüttüğü tek bölge burası değildi. Orta Asya, İran, Hindistan ve daha batıda Kuzey Afrika'daki devletlerle yüzyıllar boyunca aktif diplomatik ilişkiler yürütüldü. Örneğin, 1700-1774 yılları arasında İran hükümdarları Osmanlı Devleti'ne 18 ayrı vesileyle elçi gönderdiler. Sıklık ve önemlerine karşın, bu ilişkiler Osmanlı tarihi üzerine yapılmış akademik yayınlarda büyük ölçüde göz ardı edilmiştir.

Osmanlı padişahları eskiden olduğu gibi 18. yüzyılda da, İran ve Orta Asya arasındaki sınır bölgelerinde bulunan Semerkant, Buhara, Belh ve Hive hükümdarlarıyla zaman zaman diplomatik ilişkiler kurdular. Genellikle aralarından biri ya da diğeri bir tahta çıkış vesilesiyle ya da ortak düşmanlara -önceleri İranlılara, sonraki yüzyıllarda ise Ruslara- karşı yapılacak

saldırılar konusunu görüşmek üzere elçiler gönderirdi. Müslüman devletlerden Osmanlı sarayına gelen elçiler, genellikle yolculuk programlarına hacca gitmeyi de dahil ederlerdi. Örneğin bir Özbek hanı, II. Mustafa'ya bir elçi göndermiş, ancak padişah bu sırada tahttan indirilmişti. Dolayısıyla elçi, tavsiye mektubunu ve getirdiği hediyeleri, 1703'te III. Ahmet'e takdim etti, sonra hacca gitti ve ülkesine 1706'da döndü. Onun hemen peşinden, bu kez yeni han tarafından, kendi tahta çıkışını bildirmek ve III. Ahmet'i tebrik etmek için bir başka elçi yollandı. Bu elçi de, hacca gidip ülkesine öyle döndü. 1720'lerin başında iki Özbek elçisi daha geldi, ama sonra 1777'ye kadar hiçbir Özbek elçisi gelmedi. Aral Gölü'nün Özbek Hive hanlarıyla diplomatik ilişkilerin tarihi, 16. yüzyılın ikinci yarısına dek uzanır. Viyana'daki 1683 bozgunu, yardım olanaklarını görüşmek üzere bir elçinin gelmesine yol açtı. 1732, 1736 ve 1738'de başka elçiler geldi. 1774'teki Küçük Kaynarca felaketi de, Rusların yayılmaya devam etmesinden çekinen Orta Asya hükümdarları ile Osmanlılar arasında hızlı bir diplomasi trafiği yarattı. Buhara'daki Özbek hanı 1780'de Osmanlı sarayına iki elçi gönderdi. Elçilerden biri hacca gittikten sonra Konya'da öldü, diğeri ise sağ salim ülkesine döndü. I. Abdülhamit Buhara hükümdarına (Farsça) bir mektupla birlikte pahalı hediyeler yolladı. Bu heyet ve Kazak hanlarıyla Kırgızlara giden çeşitli heyetler, I. Abdülhamit'in Kırım'ı geri almak için destek sağlamak amacıyla giriştiği büyük diplomatik taarruzun parçalarıydı. Padişahın 1787'de Buhara'ya yolladığı elçilerden biri, daha sonra Afganistan'a gitti ve 1790'da Osmanlı ve Afgan hükümdarları arasında yeniden ilişki kurulmasını sağladı.

Hindistan'daki hükümdarlarla ilişkiler

15. ve 17. yüzyıllar arasında, Hindistan alt-kıtasmda bulunan çeşitli devletlerin hükümdarları, genellikle tahta çıkışları vesilesiyle olmak üzere, İstanbul'a muntazaman elçiler gönderirlerdi. Büyük Moğol hükümdarı Hümayûn'un 1548'te Kanunî Sultan Süleyman'a yolladığı bir mektupla ilgili ünlü, belki de

sonradan uydurulmuş bir öykü vardır. Hindistan'daki Moğol devleti ve diğer birçok devlet, genellikle Iran'la yaptıkları savaşlarda Osmanlılardan yardım almak için, 18. yüzyılda, örneğin 1716, 1722 ve 1747'de, Osmanlı sarayına elçiler yolladılar. Malabar kıyısındaki bir hükümdar, 1777'de İstanbul'a bir elçi yollayarak yerel Zerdüştî düşmanlarına karşı yardım istedi. Hediye olarak da, Süveyş üzerinden iki fil gönderdi. Fillerden biri yolda öldü, fakat diğeri padişaha takdim edildi ve ömrünün kalan kısmını Osmanli payitahtında geçirdi. 1780'de bir Güney Hindistan hükümdarının kızkardeşi gelerek, Portekizliler ile Ingilizlere karşı Osmanlıların yardımını istedi. Hem I. Abdülhamit hem de III. Selim, Fransızlar ile Ingilizlerin Hindistan alt-kıtası için girişikleri kapışmanın tam ortasında kalan Güney Hindistan'ın Maysor Sultanlığı ile sık sık siyasî ve ticarî anlaşmalar imzaladılar. Bir keresinde Maysor hükümdarı Tipu Sultan, o sırada Mısır'da Bonaparl'a karşı Ingilizlerin müttefiki olan Osmanlıların arabuluculuk yapmasını istedi. Dolayısıyla, 18. yüzyılın sonunda bir noktada, Osmanlı-Ingiliz diplomasisi hem Doğu Akdeniz'de hem de Hindistan alt-kıtasında faaliyetteydi.

Kuzey Afrika devletleriyle ilişkiler

İstanbul ile Kuzey Afrika'nın batı bölgesindeki devletler arasındaki siyasal ilişkiler zaman içinde önemli ölçüde değişti. 16. yüzyılda Fas'ın hemen doğusundaki eyaletler doğrudan Osmanlı denetimi altındaydı, fakat 17. yüzyılda yerel komutanlar iktidarı ele geçirdikten sonra, buralar farklı farklı türlerde vasal devletler haline geldiler. Genel olarak bakıldığında, Osmanlı diplomasisi bölgede, ya itibarî vasal statüsünde olan devletlerin davranışlarını bir düzene bağlamak, ya da vasalların kendi aralarındaki veya vasallardan biriyle komşu Fas Sultanlığı arasındaki mücadelelerde arabuluculuk yapmak çabası içindeydi. Kuzey Afrika devletleri için korsanlık önemli bir gelir kaynağıydı. Geçimlerini gemilere saldırarak sağlıyorlardı. Ancak, 1699 Karlofça Antlaşması, İstanbul'un, antlaşmaya taraf olan

devletlerin gemilerini Kuzey Afrikalı korsanların saldırılarından korumak için daha çok çaba harcamasını şart koşmaktaydı. Böylelikle, kendi vasallarına karşı harekete geçmek zorunda bırakılan III. Ahmet, 1718'de Cezayir dayısını Avusturya gemilerine karşı yaptığı saldırıları durdurmaya mecbur etti. Osmanlılar arabulucu olarak Faslılar ile Cezayirliler arasındaki anlaşmazlıklara sık sık müdahale ederlerdi, örneğin 1699'da olduğu gibi. Fas sultanı askerî malzeme ve siyasal yardım sağlamak için 1761, 1766 ve 1786'da İstanbul'a hediyeler gönderdi. 1766'da Fransız saldırılarına karşı destek istiyordu. Fakat 1783'te, Ruslara karşı mücadele eden Osmanlılara ne gibi bir yardımda bulunabileceğini sormaktaydı. Aynı sırada, Cezayirli hasımları da I. Abdülhamit'e hediyeler yollamaktaydılar.

Batı Akdeniz'deki Osmanlı diplomasisinin büyüleyici bir örneği 18. yüzyıl sonlarında gerçekleşti. 1768-1774 savaşında Rusların, Baltık Denizi'nden Akdeniz'e ve Ege Denizi'ne gelerek Çeşme'deki Osmanlı donanmasını yok ettiklerini hatırlayalım. (Beyrut'u yakıp yıkmışlardı.) Çariçe Yekaterina'yla ikinci savaş patlak verince, padişah, Fas hükümdarından Cebelitarık'ı kapatıp Rusları Akdeniz'e sokmamasını istedi, bu arada 1787-1788'de de bir Osmanlı heyeti aynı amaçla İspanya'yla görüştü.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır:

*Aksan, Virginia. "Ottoman political writing, 1768-1808," *International Journal of Middle East Studies*, 25 (1993), 53-69.

Anderson, M. S. *The Eastern Question* (New York, 1966).

Cassels, Lavender. *The struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740* (New York, 1967).

*Deringil, Selim. *The well protected domains* (Londra, 1998). [Türkçesi: Deringil, Selim. *İhtidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)* çev.: Gül Çağalı Güven (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).]

Farooqhi, Naimur Rahman. *Mughal-Ottoman relations* (Delhi, 1989).

Findley, Carter, *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton, 1980).

Ottoman civil officialdom (Princeton, 1992). [Türkçesi: Findley, Carter. *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* çev.: Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996).]

Göçek, Fatma Müge. *East encounters West: France and the Ottoman Empire in the eighteenth century* (Oxford ve New York, 1987).

Heller, Joseph, *British policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (Londra, 1983).

Hurewitz, J. C. *The Middle East and North Africa, a documentary record. I: European Expansion, 1535-1914*, 2. baskı (New Haven ve Londra, 1975).

Itzkowitz, Norman ve Max Mote. *Mubadele: An Ottoman-Russian exchange of ambassadors* (Chicago, 1970).

Langer, William. *The diplomacy of imperialism* (New York, 2. baskı, 1951).

Marriott, J. A. R. *The Eastern Question* (Oxford, 1940).

*McNeill, William. *Europe's steppe frontier* (Chicago, 1964).

Parvev, Ivan. *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade* (New York, 1995).

Puryear, Vernon John. *International economics and diplomacy in the Near East: A study of British commercial policy in the Levant, 1834-1853* (Londra, 1935).

Vaughan, Dorothy M. *Europe and the Turk: A pattern of alliances, 1350-1700* (Liverpool, 1951).

Wasit, S. Tanvir. "1877 Ottoman mission to Afghanistan," *Middle Eastern Studies* 30, 1 (1994), 956-962.

ALTINCI BÖLÜM

Osmanlı yönetim yöntemler

Giriş

Dünyanın başka yerlerindeki devletler gibi, Osmanlı Devleti de kendi varlığını güvence altına almak için çeşitli stratejiler uyguladı. Doğrudan zor kullanımı, adaletin sağlanması, potansiyel muhaliflerin devlet içinde görevlendirilmesi ve başka güç kaynaklarıyla sürekli müzakere yöntemlerini birleştirdi. Bu bölümde, devletin ülke içinde iktidarını yüzyıllarca sürdürmek için kullandığı bazıları aşikâr, bazıları daha incelikli olan yönetim teknikleri incelenmektedir. Bu bölümün önemli noktalarından biri, merkezî yönetimin taşradaki gerçek gücünün araştırılması ve idarî merkezîleştirme hakkındaki eski anlatıların abartılı olduğunun ileri sürülmesidir.

Osmanlı Hanedanı: Tahta kimin çıkacağını belirleyen ilkeler

Hiç kuşkusuz, Osmanlıların başarısının anahtarlarından biri, hanedanın, iktidarın zirvesini, altı yüzyılı aşkın bir süre, devlet yapısı çeşitli değişim ve dönüşümler geçirirken elinde tutmuş olmasıdır. Dolayısıyla, öncelikle tahtı devralma biçimleri-

ne ve Osmanlı hanedanının kendi meşruiyetini nasıl oluşturduğuna, sürdürdüğüne ve güçlendirdiğine bakacağız.

Bütün dünyada, hanedanlar ya hem kadınların hem de erkeklerin ya da sadece erkeklerin tahta geçmesi ilkesini benimsemiştir. Osmanlı hanedanı, sadece erkekleri tahta vâris saymıştır, (kadınların tahta çıkmasının yasayla yasaklandığı) erken modern ve modern dönemler monarşik Fransası'nda da geçerli olan aynı ilke, modern Rusya ve İngiliz devletlerinde geçerli değildi. Birçok hanedan, ekberiyet diye adlandırılan ikinci bir veraset ilkesini, yani tahta, hükümdarın en büyük oğlunun geçmesi ilkesini benimsemekteydi. Osmanlı hanedanı, hemen hemen bütün tarihi boyunca, olağan veraset uygulamalarından keskin bir biçimde ayrıldı. Hanedan, 14. yüzyıldan 16. yüzyıl sonlarına kadar, verasette acımasız, fakat etkili bir yöntem kullandı -en büyük oğlun değil, en güçlü oğlun tahta geçmesi. Orta Asya gelenekleri uyarınca, erken tarihlerden itibaren padişahlar, oğullarını idarecilik deneyimi kazanmaları için taşraya yolladılar. Sancakbeyliği yaparken kendilerine maiyetleri ve lalaları eşlik ederdi. (1537'ye kadar bazı Osmanlı şehzadeleri ordulara komutanlık da yaptı). Bu sistemde, bütün oğullar kuramsal olarak taht üzerinde eşit haklara sahipti. Bir padişah öldüğü zaman, genellikle onun ölümüyle yeni padişahın tahta çıkışı arasında, şehzadelerin çeşitli manevralarla üstünlüğü ele geçirmeye çalıştıkları bir dönem geçerdi. İktidarı ele geçirme mücadelesinde, başkente ilk ulaşan, saraya ve kapıkulu askerlerine kendini kabul ettiren şehzade, yeni hükümdar olurdu. Bu, tahta geçmek için pek soylu sayılamayacak bir yöntemdi, yine de, deneyimli, iyi ilişkilere sahip ve yetkin kişilerin, sistemdeki güç odaklarının desteğini kazanmayı başarabilmiş kişilerin tahta çıkmasını sağlıyordu.

Bu tahta geçme yöntemi, II. Selim (1566-1574) sadece en büyük oğlunu (gelecceğin III. Murat'ı, 1579-1595) taşra idarî görevine -Manisa'ya- gönderince ansızın değişti. III. Murat da sadece en büyük oğlunu (gelecceğin III. Mehmet'i, 1595-1603) sancakbeyi olarak yine Manisa'ya yolladı. Aslında, III. Mehmet sancakbeyi olarak görev yapan son padişah oldu (en büyük

şehzadeler 50 yıl daha Manisa sancakbeyliğine getirildiler, fakat hiçbiri fiilen görev başında bulunmadı). Dolayısıyla, bu hükümdarlar döneminde, Osmanlı uygulaması ekberiyet ilkesiyle fiilen uyum göstermekteydi.

Tahta kimin geçeceğinin, "en güçlü olan kazansın" ilkesine göre belirlendiği sürenin bir bölümünde, kanlı "kardeş katli" yöntemine başvuruldu. Bu yöntemi ilk kullanan Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) oldu, bütün erkek kardeşlerinin idamını emretti. Osmanlı toplumu ve genel olarak Islâm toplumu, (tıpkı dönemin Hıristiyan Avrupası gibi) insan öldürmeyi şiddetle lanetlediği için, bu durum biraz açıklama gerektirmektedir. Ancak, hem Avrupa'da hem de Ortadoğu'da sıradan kişiler tarafından yapıldığında ahlâk dışı sayılabilecek davranışları hükümdarların yapması caiz görülmekteydi. Sıradan kişiler insan öldüremezdi, ama hükümdar öldürebilirdi. Burada *raison d'etat* [hikmet-i hükümet] açık seçik kendini gösteriyor. II. Mehmet'in davranışına haklılık kazandırmak için çıkarttığı ve aşağıda aktarılan kanunnâmede Machiavelli kendini görebilirdi: "Ger her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münasibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir. Anınla âmil olalar."[1] Demek, sıradan kişiler öldüremez, ama hükümdar nizam ve istikrar uğruna, kendi erkek kardeşlerini bile katledebilirdi. Kardeş katli bir yüzyılı aşkın bir süre devam etti, 1595'te tahta çıkan kazanan III. Mehmet, 19 erkek kardeşinin idamını emretti. Kardeş katli âdeti gerçekte 1648'de sona erdi, bundan sonra sadece bir kez daha görüldü. 1808'de II. Mahmut, kendi iktidarını korumak için, kendisi dışındaki hanedan mensubu tek erkek olan kardeşi IV. Mustafa'yı idam ettirdi.

Hanedan, kardeş katli âdetini terk ederken, aynı zamanda tahtın en güçlü olana intikalinden, ailenin en yaşlı erkeğine intikali usulüne geçti. Ekberiyet denen bu ilke 1617'de uygulanmaya başladı ve imparatorluğun sonuna kadar sürdü. Buna göre, padişah ölünce hanedanın en büyük erkeği -genellikle

1 A.D. Alderson, *The structure of the Ottoman dynasty* (Londra, 1956), s. 25.

ölen padişahın bir amcası veya kardeşi- tahta geçmekteydi. Bu uygulamanın gelişmesiyle birlikte, 1622'de kafes sistemi başladı. En büyük erkek padişah olduğu zaman, hanedan soyunun devamı için diğer erkeklerin yaşamasına izin verilmekteydi. Bu sistemde, şehzadelerin cam bağışlanıyor, gerçekten bir kafes içinde değil, ama saray arazisinde, özellikle haremde, halkın gözünden uzakta, padişahın gözünün önünde ve denetimi altında yaşıyorlardı. Ancak, şehzadeler hemen hemen hiç idarî eğitim görmez, deneyim kazanmazdı, kafesteki günler genellikle ilerde hükümdarlık etmeye hazırlanmak için kullanılmazdı. Sadece padişahın çocuk sahibi olmasına izin vardı. Şehzadeyken çocuk sahibi olan son hükümdar III. Mehmet'tir. Yaşça en büyük erkeğin hükümdar olması, müstakbel hükümdarın padişah olana kadar kafeste uzun bir süre bekleyebileceği anlamına geliyordu. Rekor 39 yıldır. 19. yüzyılda hükümdarlık edenler genellikle 15 yıl ya da daha fazla beklediler.

Tahta kimin geçeceğini belirleyen kurallardaki bu değişiklikler -güçlü olanın tahta çıkması, kardeş katli, ekberiyet- ile, daha önce üzerinde durduğumuz, iktidarın Osmanlı tarihinin belirli anlarında fiilen nerelerde bulunduğu konusu arasında bağlantı kurmak çok önemlidir. Kardeş katli gibi bir değişiklik, tam da Türkmen ileri gelenlerine ve uç beylerine karşı verdikleri uzun iktidar mücadelesini kazanan padişahların, *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] olma statüsünü bir kenara bıraktıkları sırada yaşandı. 16. yüzyıl sonlarında, bütün şehzadeleri idarî tecrübe edinmek üzere taşraya çıkarmak usulünden, bir tek en büyük şehzadeyi göndermek usulüne geçilmesiyle meydana gelen politika değişikliği, iktidar kişi olarak padişahın elinden çıkıp sarayının eline geçmekteyken gerçekleşti. Ekberiyet ilkesinin ve kafes sisteminin benimsenmesi ise, iktidarın saraydan, vezir ve paşa hanehalklarına geçmesiyle aynı döneme denk düştü. Demek ki, iktidarın merkezi, soylulardan padişaha, padişahtan kendisinin hanehalkına, ardından da vezir ve paşa hanehalklarına kayarken, Osmanlıların tahta geçişe ilişkin ilkeleri de değişti. Savaşçı ve idareci olarak padişahlara duyulan ihtiyaç giderek azalmıştı. Ama pa-

dişahlar, yönetim sürecinin simgesi olma ve bu süreci meşrulaştırma bakımmdan önemlerini korudular. Bu süreçte, vazgeçilmez bir rol oynayan hanedan kadınları, Osmanlı seçkinlerinin oluşturduğu yapılanmalarla ittifaklar kurdular. Bu kadar çok padişahın tahttan indirilmiş olmasının -toplam sayının hemen hemen yarısı- bir bakıma önemi de yoktu, zira sistemin işleyişinin vazgeçilmez bileşeni, artık padişahların şahısları değil, padişahlık makamıydı. Bir başka deyişle, onlara saltanat makamı olarak ihtiyaç vardı, yönetme yetkisi ve ayrıcalığı başkalarına geçmişti.

Hanedanın meşruiyet araçları

Padişahlar, Osmanlı Devleti'nin fiilî ve simgesel önderleri olarak, Osmanlı toplumu ve siyasal yapısı üzerindeki hâkimiyetlerini korumak için irili ufaklı bir dizi önlem aldılar. Varlıklarını gündelik olarak hatırlatmak için titizlikle ve sürekli kullandıkları pek çok araç, iktidarlarının, sadece emirlerindeki asker ve bürokratlardan değil, hanedan, tebaası ve hem merkezde hem de taşrada bulunan diğer güç sahipleri arasında hiç aralıksız süren bir pazarlık sürecinden kaynaklandığı izlenimini uyandırmaktadır.

Hükümdarlar, kendi konumlarını güçlendirmek için, hanedanın yaşam döngüsündeki belirli aşamaları kutlama şenliklerinden hayır işlerine kadar pek çok meşrulaştırma aracı kullandılar. Yeni padişah tahta çıktığı an, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı padişahlarının çoğunun yaşadığı Topkapı Sarayı'nda bir biat töreni yapılırdı. Yeni hükümdar daha sonra divanı toplar, divan üyelerine hediye dağıtır ve yeni sikkelerin darbına emir verirdi. Kendi adına sikke döktürmek sadece hükümdarların hakkıydı. İki hafta içinde hayatî önem taşıyan bir tören -hanedanın kurucusu Osman'ın kılıcını kuşanma töreni- Eyüp Camii avlusunda yapılırdı. Padişah büyük bir debdebe ve tantanayla saraydan çıkıp, Haliç'te yapacağı kısa yolculuk için saltanat kayığına binerdi. Eyüpsultan Türbesi, Müslümanların Konstantinopolis'i 674-678 yıllarındaki ilk kuşatması sı-

rasında, kentin surları önünde şehit düşen, sahabeden Eyüp el-Ensârî için yapılmıştı. Rivayete göre, 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in askerleri Eyüp'ün kabrini mucizevî bir şekilde bulmuşlar ve padişah oraya türbe, cami ve diğer binalarıyla bir külliye yaptırmıştı. Kılıç kuşanma, yani Osmanlıların taç giyme merasimi, hükümdarı, hem 13. yüzyıldaki atalarına hem de bizzat Peygamber'in şahsına bağlayan bu kutsal mekânda yapılırdı.

Hanedanın yeni kuşağının reşit olduğunu gösteren şehzade sünnetleri, hanedanın yaşam döngüsünün kilometre taşlarından biriydi. Padişahlar yüzyıllar boyunca bu olayları havaî fişekler, alaylar ve bazen de çok masraflı gösterilerle kutladılar. Kendi oğullarıyla halktan insanların oğulları arasında bağlantı kurmak için, 18. yüzyıl başında III. Ahmet ve 19. yüzyıl sonunda Abdülhamit de dahil olmak üzere, hükümdarlar sık sık yoksulların ve başkentin diğer ahalisinin oğullarının sünnet masraflarını karşıladılar. 1720'de III. Ahmet, şehzadelerinin sünneti vesilesiyle İstanbul'da ve imparatorluğun çeşitli kentlerinde 16 gün süren ünlü bir şenlik düzenledi. İstanbul'daki şenlikte 5000 yoksul çocuk da sünnet edildi, alaylar, aydınlatmalar, havaî fişekler, binicilik oyunları, avlar, raks, musiki, şiir ve hokkabaz ve hünerbazların gösterilerini içeren törenler yapıldı.

Aynı padişah 1704'te ilk kızının doğumunu büyük şenliklerle kutladı. Bu da hanedan siyasetinde kadınların oynadığı önderlik rolüne işaret eden bir olaydı.[2] Hanedan, bazı törenlerde de, kendisi ile devletin dinî ve entelektüel seçkinleri arasında bağ kurardı. Örneğin, 17. yüzyıl sonlarında küçük II. Mustafa'nın ulema gözetiminde resmî eğitime başlaması, elifbanın ilk harflerini ve Kuran'ın bazı ayetlerini ezberlemesi bir törenle kutlanmıştı. Padişahların himayesinde, önde gelen ulema arasında düzenlenen hafızlık yarışmaları, padişahın kendisini ulemanın entelektüel yaşamıyla ilişkilendirmesinin bir başka vesilesiydi.

2 Tülay Artan, "Architecture as a theatre of life: profile of the eighteenth-century Bosphorus," yayınlanmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1989, s. 74.

Tebaaya, hükümdarlarını her gün ve her hafta hatırlatan başka araçlar da vardı. Her cuma namazında, imparatorluğun, ister Belgrad'da olsun, ister Sofya, Bosna veya Kahire'de, bütün camilerinde padişah adına hutbe okunurdu. Böylelikle her yerdeki tebaa, dualarında onun hükümdarlığını tanımış olurdu. Payitahtta, II. Abdülhamit (1876-1909) namaz için Yıldız Sarayı'ndan hemen yanındaki cuma camiine alayla gider, bu sırada bir görevli yol boyunca birikmiş tebaadan dilekçelerini toplardı. Osmanlı sikkeleri hükümdarları yüceltir, üzerlerinde padişahın tuğrası, tahta çıkış tarihini ve genellikle saltanatının kaçıncı yılı olduğunu gösteren işaretler bulunurdu. 19. yüzyılda basılan posta pullarının üzerinde hükümdarın adı ve tuğrası vardı, hatta 20. yüzyıl başında V. Mehmet Reşat'ın (1909-1918) portresinin basılı olduğu posta pulları çıktı.

Daha eski tarihlerde minyatürcüler, eserlerinde padişahın zaferlerini veya bir avdaki cesaretini veya bir okçuluk gösterisini tasvir ederek kahramanlığını yüceltmişlerdi. 17. yüzyılda epey yol alınıncaya kadar bu tür motiflere sık sık rastlanmakla birlikte, belki de padişahlar o kadar kahramanlık göstermecliği ve vakitlerinin çoğunu sarayda geçirdiği için, bunları üreten nakkaşhaneler zamanla ortadan kayboldu. Genellikle yazma eserlere konan bu tür minyatürlerin amacı ve etkisi pek belli değildir, zira eninde sonunda saray duvarları içinde kalan bu eserleri sadece saray halkı görmekteydi.

Hanedan mensupları kişisel kaynaklarını kullanarak, tebaaya lütufkârlıklarını hatırlatan binlerce kamu binası yaptırdı. Bu noktada, 19. yüzyıl sonlarında dönüşüm geçiren Osmanlı Devleti bu sorumluluğu üstlenene kadar, sağlık, eğitim ve hayır kurumlarının masraflarının devlet değil, zengin ve güçlü kişiler tarafından karşılandığını hatırlamak gerek. Padişahlar ve hanedan mensupları, özellikle payitahtta, ama imparatorluğun başka yerlerinde de yüzyıllar boyunca cami, imaret, çeşmelerin yapım ve bakımını finanse ettiler. Bunların parasını da devletin hazinesinden değil, kendi özel keselerinden ödediler (ancak, 19. yüzyıla kadar padişahın hazinesi ile devlet hazinesini birbirinden gerçekten ayırmak mümkün değildi). Bunları

Resim 1. *III. Ahmed (1703-1730) Çeşmesi, İstanbul.*

hem dindarlık gereği hem de hüküm sürme haklarını bir kez daha teyit etmek, tâbi ahalinin onayını, şükran duymasını ve nihaî olarak da itaat etmesini sağlamak için yaptılar. 1728'te III. Ahmet Topkapı Sarayı'nın birinci kapısı dışında büyük bir çeşme yaptırdı (resim 1). II. Abdülhamit Kuzey Filistin'in ücra Akka kentinin yerli ahalisi için bir saat kulesi yaptırarak, hayırseverliğini hatırlatmak amacıyla üzerine adını koydurdu. Padişahlar, İstanbul'un ve diğer eski Osmanlı kentlerinin siluetine hâlâ egemen olan olağanüstü selâtin camilerini de finanse ettiler, örneğin, Kanunî Sultan Süleyman'ın ve I. Ahmet'in 16.-17. yüzyıl İstanbul camileri ve II. Selim'in Edirne camii bunlar arasındadır. Padişahlar bu camilere kendi adlarını vermeye özen gösterdiler. Dolayısıyla, hanedan, Osmanlı Müslüman dünyasının en büyük ibadethanelerine ayrılmaz bağlarla

bağlıydı. 19. yüzyılda II. Mahmut bu geleneği devam ettirerek, yeni yaptırdığı camiye (1826), Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırışının anısına Nusretiye ["zafer"] adım verdi (resim 2). Hükümdarların enerji ve paraları, imparatorluğun dört bir köşesine köprüler, çeşmeler, hanlar yaptırmak ve bu yapıları idame ettirmek gibi başka pek çok amaç için de harcandı.

Şiî tebaanın ihtiyaçlarını da karşılamaya özen gösteren padişahlar, (Şiî tarihinde önemli olaylar anısına yapılmış) Kerbela ve Necef türbelerinin tezyini konusunda 16. yüzyıl sonlarında Safavîlerle yarış halindeydiler, bu desteği daha sonraki yüzyıllarda da sürdürdüler. Ayrıca hanedan, kutsal Mekke ve Medine kentlerindeki fiziksel varlığını enerjik bir şekilde vurgulayarak, hanedan ile Haremeyn arasındaki bağı herkese hatırlatmaktaydı. Osmanlıların neredeyse bin yıllık yapıların onarımında gösterdiği cömertlik göze çarpan kitabelerle ilan edilmekte, böylelikle hanedana, kıskançlıkla koruduğu bu kutsal yerlerin hayatında önemli bir yer verilmekteydi. Örneğin 19. yüzyıl sonunda II. Abdülhamit, tıpkı 16. yüzyılda Moğol imparatorlarıyla rekabete giren ataları gibi, diğer Müslüman ülke hükümdarlarının Haremeyn'i tezyinini engelledi. Osmanlılar Mekke'nin yerli ahalisinin iaşesini de aynı şekilde tekellerine almaya çalıştılar. Padişahlar, kutsal görevlerini yerine getirmek üzere Mekke ve Medine'ye giden hacıların güvenliğini garanti altına almak için de büyük gayret gösterdiler. Askerî bakımdan zayıflamaya devam ettikçe, Osmanlı yönetimi Müslüman devlet kimliğini daha önce görülmemiş derecede öne çıkartmaya başladı. Yukarda görüldüğü gibi (bkz. bölüm 5), halifelik unvanı ve rolü, 18. yüzyıl sonlarında bir uluslararası politika aracı olarak gündeme gelmeye başladı. 18. yüzyılın ilk yarısında, padişahlar Şam'dan Haremeyn'e (Mekke ve Medine) giden hac yolunu korumak ve tahkim etmek için büyük bir titizlikle önlem almaya başladılar; kaleler inşa ettiler, garnizonları takviye ettiler. Osmanlı meşruiyetini yıpratmak için bilinçli çaba gösteren Arabistan'daki Vahhabî isyancıları, 18. yüzyılda haccı engellediler ve 1803'te Mekke'yi ele geçirdiler. O zaman II. Mahmut Mısır'daki Mehmet Ali Paşa'nın oraya asker göndermesini

Resim 2. *II. Mahmud'un (1808-1839) yaptırdığı Nusretiye Camii'nin iç görünüşü.*

istedi. Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri Vahhabî hâkimiyetine geçici olarak son verdi. II. Abdülhamit, halifelik unvanını pekiştirmek, hac yolculuğunu kolaylaştırmak ve Suriye-Arabistan eyaletlerini İstanbul'a bağlamak için 19. yüzyıl sonunda Hicaz demiryolunu yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Mekke ve Medine'yi ele geçirme ve demiryolu ulaşımını kesintiye uğratma çabaları, bir yüzyılı aşkın bir süre öncesinin Vahhabî saldırıları gibi, Osmanlıların İslâm âlemi içindeki itibarını azaltmayı hedeflemekteydi (bkz. bölüm 5).

Ancak, hiçbir Osmanlı padişahı saltanatı sırasında hacca gitmedi, Haremeyn'i ziyaret etmedi. Aslında hacca giden hanedan mensuplarının sayısı yarım düzineyi bulmaz.[3] Bunların dördü hanedan mensubu kadınlar, geri kalanı da padişah eşleriydi. Yavuz Sultan Selim 1517'de Kahire'deyken Haremeyn'in anahtarlarını Mekke Şerifi'nden teslim aldı, fakat çok yakınında olmasına karşın, kutsal yerleri ziyaret etmedi. 17. yüzyıl başlarında II. Osman hacca gideceğini ilan etti, fakat kısa bir süre sonra öldürüldü. 1922'de tahttan indirildikten kısa bir süre sonra Mekke'yi ziyaret eden VI. Mehmet Vahdeddin, belki de Osmanlı sülâlesinin buraya giden tek erkek mensubu olduysa da, haccın gereklerini yerine getirmeden döndü. Sağlığı ve mali durumu elveren bütün Müslümanların yerine getirmekle yükümlü olduğu böyle temel bir görevin hanedan mensupları tarafından ihmal edilmesi nasıl yorumlanmalıdır? II. Osman zamanında, ulema padişahların hacca gitmek için payitahttan ayrılmak yerine, İstanbul'da kalıp adalet dağıtmasının uygun olduğuna dair fetva vermişti.[4] O sırada II. Osman'ın yönetimine muhalefet etmekte olan ulema, hacca gitme planının gizli bir amacı olmasından endişeleniyordu. Dolayısıyla, padişahın hacca gitmemesinden yana belirtilmiş bu görüş, çok özel bir durumu yansıtıyor olabilir. Kısacası, hiçbir Osmanlı padişahının saltanat döneminde hac farizasını yerine getirmemesi çarpıcı görünmektedir.

---

3 Alderson, Structure, s. 125

4 Bu konuyla ilgili gözlemleri için Hakan Karateke'ye teşekkür ederim.

Topkapı Sarayı -15. yüzyıldan 19. yüzyıl ortasına kadar padişahların ikametgâhı oldu- hanedanın vermeye çalıştığı o ürkütücü ihtişam hissini yaratan, dışarıya kapalı, esrarengiz bir iktidar alanı olarak kaldı. Burası bir yasak kentti; Pekin'dekinden çok da farklı olmayan, ama daha küçük ölçekte bir yasak kent. İç içe bir dizi eşmerkezli çember halinde inşa edilmişti. Dış çemberlerden iç çemberlere giden kapılardan geçildikçe, giriş izni sınırlanıyordu. Halk, sarayın ana kapısından birinci avluya girer, ama daha ileriye geçemezdi. Resmî işleri olanlar, konuyu Dîvan'a arz etmek için ikinci avluya girerler, ama daha ileriye geçemezlerdi. Üçüncü avluya sadece görevliler girebilirdi. Diğer bölümler ise sadece padişaha, ailesine ve ihtiyaç duydukları şahsî hizmetkârlar ile maiyetlerine ayrılmıştı. Devlet yapısı değiştikçe, saraylar da değişti. Abdülmecit, 1856'da Topkapı'yı terk ederek Boğaz kıyısındaki, gösterişli bir biçimde dışarıya açılan Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. II. Abdülhamit'in Boğaz kıyısının yukarısındaki Yıldız Sarayı ise, bu padişahın mahremiyete daha düşkün ve münzevi karakterini yansıtır.

Topkapı Sarayı'nda (bugüne kadar) muhafaza edilen kutsal emanetlere sahip olmak, Osmanlı hanedanına önemli itibar ve şeref kazandırmıştır. 1517'de I. Selim tarafından Kahire'den getirtilen bu emanetler arasında peygamberin hırkası, sakalının kılları, ayak izi, yayı ve diğer kutsal nesneler vardır. Ayrıca, ilk dört halifenin kılıçları da buradadır. Bu emanetlerin, siyasal iktidar mekânı olan sarayın içinde bulunması anlamlıdır. Karşı karşıya bulunduğumuz şey, Avrupalı bir hükümdarın Vaftizci Yahya'nın bedeninin bir parçasına veya Bizans imparatoru tarafından bulunup Konstantinopolis'e getirilen Gerçek Haç'a sahip olmaktan duyduğu gurura denk bir durumdur.

Osmanlı idaresinin çeşitli yönleri

İdareci ve asker toplamak için kullanılan devşirme yöntemi, 1700'lere gelindiğinde çoktan ortadan kalkmıştı, ancak, konu, Osmanlı tarihyazımına hâlâ fazlaca egemen olan stereotiplere ışık tutacağı için, burada üzerinde durmakta yarar var. Stere-

olup yaklaşıma göre, Osmanlılar büyüklüklerini Hıristiyanlık'tan Müslümanlık'a dönenlere borçludur. Abartılmış genellemelerin çoğu gibi, bu stereotipleştirme de bir kısım gerçeklere dayanmaktadır. 15. ve 16. yüzyıllarda, devşirme yazılanlar gerçekten de önemli bir kapıkulu kaynağı idiler; aralarından pek çoğu sadrâzamlık yaptı, idarede yüksek makamlara geldi. Ancak, zamanla devşirme usulü terk edildi. II. Osman, devrinin geçtiğini ve işlevsizleştiğini söylediği devşirme sistemini 1622'de kaldırmaya çalıştı. Yerine geçen IV. Murat devşirme usulünü askıya aldı; 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, sistem Osmanlı yaşamından tümüyle silinmişti. Bu stereotipleştirme, Osmanlı yaşamının bu gerçeğinin, bir başka gerçekle, yani imparatorluğun siyasal ve askerî olarak güç kaybetmekte olduğu gerçeğiyle, aynı yıllara rastlamış olmasından kaynaklanır.

Esasen, burada birtakım yanlış varsayımlar söz konusudur. Bunların ilki, iç siyasal yapılarda meydana gelen değişikliklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 1600 sonrasında gözle görülür bir şekilde zayıflamasında oynadığı rolle ilgilidir. Gözlemciler, uzun yıllar boyunca, Osmanlı kurumlarındaki evrimin, yani padişahın iktidar odağı olmaktan çıkmasının, imparatorluğun uluslararası güç mücadelesinde zayıf duruma düşmesine neden olduğu şeklinde yanlış bir sonuç çıkardılar. Ancak, tarihçiler, artık Osmanlı İmparatorluğu siyasal yapılarındaki değişimin 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında meydana geldiğini ve bu sürecin Osmanlı kurumlarının yeni biçimlere evrilmesi şeklinde tarif edilmesinin daha doğru olduğunu söylemektedirler. Bu yeni biçimlere sahip kurumlar, kuşkusuz eski kurumlardan farklıydı: Artık padişahlar sadece tahtta otururken, devleti fiilen idare eden vezirler ve paşalardı. Fakat iç kurumlardaki bu farklılık 16. ve 18. yüzyıllar arasında meydana gelmiş bir dönüşümdü, zayıflama değil. Bu zayıflık ve gerileme iddiaları, Osmanlıların gerçekten de savaşlar ve topraklar kaybetmekte olduğu uluslararası cephedeki durumdan kaynaklanır. Uluslararası alanda, 1750'nin Osmanlı sistemi, hiç kuşkusuz, 1600'dekinden geride bir yerlerdeydi; imparatorluğun görece uluslararası konumu enikonu zayıflamıştı. Gerile-

menin gerçek öyküsü bu alandaydı. Avrupa'nın giderek daha fazla gerisine düşen Osmanlılar, Japonya dışında bütün dünyayla aynı kaderi paylaştılar. Batı (ve bazı Doğu ve Orta) Avrupa devletleri kıyas kabul etmez ölçüde güçlenmişlerdi; 1500 dolaylarında en güçlüler arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda ikinci sınıf ülke statüsüne düştü. İktidarın padişahın elinden başka yerlere aktarılması, uluslararası alandaki bu gerilemeyi yansıtıyordu, fakat onun nedeni değildi.

İkinci yanlış varsayım, Osmanlı Devleti'nin gücünün kaynağının devleti yöneten (İslâm'ı kabul etmiş) Hıristiyanlar olduğu şeklindeki artık terk edilmiş düşünceye dayanır. Bu varsayıma göre, devşirme usulü zayıfladıkça, devletin gücü de azalmıştı, çünkü artık işlerin başında eski Hıristiyanlar değil, Müslümanlar vardı. Bu yaklaşımda, söz konusu olaylardan birinin diğerinin nedeni olduğu -Osmanlıların büyüklüğünün devşirme sisteminden kaynaklandığı ve bu sistemin terk edilmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine yol açtığı- gibi çok yanlış bir sonuç çıkarılmaktadır. Kültürel önyargının bu apaçık örneğinde, Hıristiyanların, doğaları gereği, Müslümanlardan üstün olduğu kabul edilmekte; Müslümanlar ise, yanlış bir şekilde, devlet yönetme becerisine sahip olmayan bir topluluk olarak görülmektedir.

Devşirme düzeninin gerilemesini ve Osmanlı Devleti'nin dönüşümünü -her ikisi de yaklaşık 1450 ile 1650 yılları arasında meydana geldi- Osmanlı siyasal sisteminin dinamiklerinin sonucu olan, ayrı, fakat ilişkili süreçler olarak görmek daha yerinde olacaktır. Birincisi, ilk dönem Osmanlı Devleti'nde aşırı bir toplumsal hareketlilik vardı, erkeklerin devlet görevlerine alınması ve yükselmesi önünde çok az engel söz konusuydu. Hızla büyüyen devletin askerî ve idarî aygıtlarında müthiş insan ihtiyacı bulunuyordu ve esas itibariyle, sisteme katılan herkese zenginlik ve güç olanağı sunulmaktaydı. İşte bu akışkan sürecin bir parçası olan devşirme sistemiyle gelenler, hiç değilse ilk birkaç kuşak boyunca, her bakımdan (kuramsal olarak) hükümdara bağımlıydı. Osmanlı kapıkullarının zamanla büyüyen safları içinde, ilk kuşak devşirmeler, Os-

manlı hizmetinde yaşlanıp, çoluk çocuk sahibi olmuş ve oğullarının orduya veya bürokrasiye girmesini ayarlamış daha eski kuşak devşirmelerin çocukları ve başka kanallardan giren asker ve bürokratlar yer almaktaydı. Zaman içinde, eski kuşak devşirmelerin soyundan olanlarla, başka kanallardan gelenlerin önemi sayıca arttı; yani, siyasal sistem olgunlaştıkça, eskilerin yerini alacak kendi insan kaynağını yaratarak devşirme sistemini gereksiz kıldı.

İkincisi, devşirme sisteminin yavaş yavaş terk edilişini, iktidarın padişahın şahsından sarayına, sonra da İstanbul'un vezir ve paşa hanehalklarına geçtiği, yaklaşık olarak sırasıyla, 1453-1550, 1550-1650 ve 1650 sonrası şeklinde dönemlere ayrılabilecek sürecin bir parçası olarak düşünün. Devşirme sistemiyle gelenler sadece padişaha tâbi olduklarına göre, bu sistemin gerilemesi padişahların sistem içindeki güç kaybının bir parçası olarak görülebilir. Devşirme usulünden ve devşirme yazılanların padişah sarayında yetiştirilmesi sisteminden bu uzaklaşma, daha 16. yüzyıl ortasında, padişahın kişisel iktidarının en güçlü olduğu bir zamanda gözle görülür hal almıştı. O sırada, birtakım kapıkulları, saray içoğlanlarını kendi hanehalklarında eğitmeye başlamışlardı. Bunlar daha sonra padişahın hanehalkına girdiler ve ardından da taşra yönetiminde yüksek makamlara (sancakbeyliğine veya beylerbeyliğine) getirildiler. 17. yüzyılda, delikanlılar saray hizmetine, genellikle kendilerini himaye eden, askerî veya sivil hizmette mevki sahibi kişiler vasıtasıyla girerlerdi. Böylelikle, devşirme ve saray sistemi zayıfladı ve padişahın hanehalkına çok benzeyen örgütlenme yapısına sahip vezir, paşa ve üst düzey ulema haneleri ortaya çıktı. Bu vezir, paşa ve ulema hanelerine yetiştirmek üzere devşirmeler alınamıyordu -buna sadece padişahın yetkisi vardı- onun yerine genç köleleri, yandaşlarının veya müttefiklerinin çocuklarını veya başka isteyenleri alırlardı. Devlet görevleri için ihtiyaç duyulan, pek çok askerî, malî ve idarî sorumluluk alanında çeşitli deneyimlere sahip insan yetiştiren bu vezir, paşa ve üst düzey ulema hanehalklarının önemi yavaş yavaş arttı. Devşirmelerden daha çeşitli ve esnek geçmişlere sa-

hip yeni görevlilerin yetişmesini sağlayan bu kapılar, sarayla başarılı bir şekilde rekabet ettiler. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, vezir-paşa kapılarında yetişenler, merkez ve taşra idarelerindeki kilit görevlerin hemen hemen yarısını ellerinde tutmaktaydılar.

18., 19. ve 20. yüzyıllarda padişahların kendi iktidarlarını desteklemek için, kızlarını, kızkardeşlerini ve yeğenlerini devlet hizmetindeki önemli görevlilerle evlendirmesi alışılmış bir durumdu. Bu şekilde, ittifaklar kurarak rakip ailelerin ortaya çıkması ihtimalini azaltıyorlardı. Kızlar bazen yetişkin, bazen de bebek ya da küçük çocuklardı. Sultan ailesi kadınları kocaları ölünce genellikle hızla yeniden evlenir, yüksek mevki sahibi bir başka görevliyle ittifak kurarak hanedana yardım etmeyi sürdürürdü. Evlilik yoluyla ittifaklar kurmak, imparatorluğun sonuna kadar hanedanın standart uygulamalarından biri olmaya devam etti. Örneğin 1914'te, tahttaki padişahın bir yeğeni, nüfuzlu Jön Türk önderi Enver Paşa'yla evlendi.[5]

Merkez-taşra ilişkileri

Bu bölümde 18. ve 19. yüzyıl başkent-taşra ilişkilerine iki farklı coğrafyadan örnek verilmektedir. Birinci örnek, 1708-1758 arasında Şam'dan, ikincisi de yaklaşık 1798-1804 arasında Filistin'in kuzeyindeki Nablus kentindendir. Her iki örnek de Arap eyaletlerinden seçilmiş olmakla birlikte, merkezî devlet görevlileri ile yerel görevliler arasında aralıksız süren karmaşık pazarlık süreçleri hakkında bir fikir verecek, imparatorluğun bütünü için geçerli örnekler olarak düşünülmüşlerdir.

Şam örneğinin arka planı olarak, önce 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başında olayların genel akışını hatırlayalım. 1750 yılı dolaylarına kadar, merkezî devlet savaş alanlarında başarılar kazanmış, Mora'yı geri almış, önce Büyük Petro'yu, sonra Venediklileri yenilgiye uğratmış, Belgrad'ı yeniden ele geçirmişti. Bunları felâketler izledi, özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Sa-

5 Artan, "Architecture," n. 75.

vaşı ve 1820'lerde ve 1830'larda Rusya ve Mehmet Ali Paşa önünde uğranan bozgunlar. İç siyaset düzleminde, İstanbul, 18. yüzyıl başlarında taşrayı daha iyi kontrol altında tutmak için birtakım güçlü programlar yürürlüğe koyduysa da, yaklaşık 1750'den sonra yerel âyan büyük güç ve nüfuz kazandı. İstanbul, bu son dönemde taşra yöneticilerine daha fazla karar yetkisi verdi, ahaliyle ilişkilerinde âyana daha fazla dayanır oldu. III. Selim ve -ondan daha başarılı olan- II. Mahmut, iktidarı merkezde toplamayı ve taşranın gündelik yaşamı üzerindeki kontrolü artırmayı amaçlayan daha merkezî bir siyasal sistem inşa etmeye başladılar.

İmparatorluk topraklarının bölgelere ayrılması konusuna da değinmemiz gerekir. Osmanlı toprakları ilk yüzyıllarda çok basit bir şekilde iki büyük idarî bölgeye ayrılmıştı: Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri. Başlarında birer beylerbeyi bulunan bu bölgeler, sancaklara ayrılmıştı. 16. yüzyıla gelindiğinde, çok genel anlamda imparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan idarî sistem kurulmuştu. En büyük idarî birimleri eyaletler oluşturmaktaydı. Bunların her birinin kendilerine bağlı sancakları ve sancakların altında da kazaları vardı. Her birimde bulunan çeşitli görevliler, hiyerarşik bir zincir içinde, üstlerine ve nihaî olarak da piramidin en tepesindeki valiye karşı sorumluydular. Genel olarak bakıldığında, imparatorluğun sonuna kadar bu idarî örüntü hâkim oldu; idarî birimlerin adları aynı kaldı, ama zaman içinde küçüldüler (harita 6).

Merkez-taşra ilişkileri: Şam, 1708-1758[6]

Şam Osmanlı İmparatorluğu'nun kilit yerlerinden biriydi ve bu nedenle 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un ilgi odaklarından biri oldu. Öykü 1701'de, Osmanlıların Avrupa sınırında uğradığı büyük bozgunların ve Şam-Mekke hac yolundaki Bedevî saldırılarında 30.000 hacının öldüğü felâketin ardından başlar. Karlofça Antlaşması ve hac kervanlarına yapılan saldırı-

6 Karl K. Barbir, *Ottoman rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, 1980).

Harita 6. *Osmanlı eyaletleri, yakl. 1900. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, xxxix.)*

lar, hem yerel alandaki hem de merkezdeki değişim ihtiyacını çarpıcı bir açıklıkla ortaya koydu.

Bunun üzerine, İstanbul Şam idaresine çeşitli bakımlardan yeniden canlılık kazandırmak üzere harekete geçti. İlk olarak, daha önce eyaletin çeşitli idarecileri arasında bölüştürmüş olduğu birtakım yetkileri Şam valisinde topladı -vergileri toplama, güvenliği sağlama, ayaklanmaları önleme ve kent yaşamının normal seyrini sürdürmesini sağlama yetkilerini verdi. Vali eyaletin yeniden Osmanlı sistemiyle uyumlu hale gelmesini sağlayacak, tâbi ahaliyi daha iyi koruyacaktı ki, onlar da devleti ve ordusunu daha iyi finanse edebilsinler. O dönemin bütün devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin de temel görevi, ahaliyi koruyacak ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ahalinin refahını güvence altına almaktı.[7] İkinci olarak, payitaht, 1708'de Şam'a, el-Azm ailesinden güçlü yerel bağlara sahip, Şam kökenli yeni bir vali gönderdi (bu aile Şam ve Suriye siyasetinde halen etkili ve söz sahibidir). Bu vali, göreve atandığı sırada, hem İstanbul'da merkezî devlet seçkinleri arasında, hem de Şam'da yerel seçkinler arasında kabul edilmekteydi. İstanbul'la bağlantıları hayatî önem taşıyordu; başkent, atanan el-Azm ailesi mensubunu kendi aracı olarak görmekteydi. El-Azm ailesi ise bir yandan kendi yerel çıkarlarını gözetirken, bir yandan da Osmanlı çevresinin bir parçası olarak çalışmaktaydı, zira valiliği sürdürebilmek için İstanbul'un himayesine ve korumasına ihtiyacı vardı. Şam'daki bu olaylar, merkezî devletin artık eyaletleri yönetmek üzere kendi seçkinlerini çıkarmayıp, yerel seçkinlerle işbirliği yaptığı ve onları, merkezî devlet adına yönetmek üzere kendi bölgelerine geri gönderdiği daha genel bir örüntünün bir parçasını yansıtmaktaydı. İşte el-Azm ailesinden birinin valiliğe tayini, Osmanlı idaresinde süren değişimin ve yerel bağlantıların saray eğitimine kıyasla öneminin arttığının işaretiydi.

Üçüncü noktamıza gelecek olursak, bu tayin, başka idarî değişiklikleri de göstermektedir. 1708'den sonra Şam valisinin

7 Ibid., s. 19-20.

artık savaşta hizmet yapması ve komutası altındaki askerleri sınır bölgelerine getirmesi gerekmemekteydi. Sorumluluğun bu şekilde yeniden tanımlanması, 18. yüzyılın yeni gerçeklerini, artık genişlemeyen ve yeni gelir kaynakları ele geçiremeyen bir imparatorluk gerçeğini yansıtmaktaydı. İmparatorluk karşı karşıya olduğu yeni ihtiyacı, mevcut kaynakları sağlamlaştırmak ve daha etkin bir şekilde kullanmak gereğini kabul etmekteydi. Askerî hizmet olmayınca, vali önemli bir terfi kanalını kaybetmiş oldu. Artık bir savaşçı değil de, idareci olarak sınıflandırılan vali, eyaletin her zamankinden büyük bir bölümü üzerinde daha doğrudan denetim ve otorite sahibiydi. Öncelikle yerel düzeyde kanun ve düzeni sağlamakla görevlendirilen ve sefere çıkmaması açıkça emredilen vali, hareket alanı son derece sınırlanmış bir şahsiyet haline geldi. Bunun doğal sonucu olarak, 18. yüzyılda imparatorluk genelinde valilerin yerlerinin değiştirilmesinde keskin bir düşüş görüldü, bu da, yerel görevlerini başarıyla yerine getirmelerine verilen önemin bir işaretiydi.

Dördüncü olarak, yerel koşulları bilen yeni vali, İstanbul'un eyaletlerde özerk yapıların gelişmesini engelleme çabası dahilinde, yerel âyan, yeniçeriler, Bedevîler ve aşiretler arasında daha etkili denetleme ve dengeleme mekanizmaları oluşturmaya çalıştı. Bunu, yerel yargıyı kendi amaçlarına uygun bir şekilde kullanmak da dahil, çeşitli yollardan başardı. Osmanh hukuku dört Sünnî mezhebini tanınaktaydı, fakat devlet resmî olarak Hanefîlik'i benimsemişti. Şam'da, bölgede ağırlığı daha ağırlıklı olan Şafiî mezhebine bağlı Şam dinî ileri gelenleri aleyhine, Hanefî mezhebinden ulema giderek daha fazla kayırıldı. Gerçekten de, yaklaşık 1650'ye kadar Şam uleması Şafiî, Hanefî ve Hanbelî fıkıh mezheplerine bağlıyken, 1785'e gelindiğinde hemen hemen hepsi Hanefî'ydi. Devlet, böylelikle, İstanbul'da uygulanan ilkelere daha uygun, daha homojen bir hukuk yönetimi oluşturmayı amaçlıyordu.

Beşinci olarak, yeni vali hacca gidenler için daha güvenli koşullar yaratmak üzere harekete geçti, bu işe geçmişte olduğundan çok daha büyük önem verilmekteydi. Bunun için daha fazla

garnizon kurdu, daha çok muhafız görevlendirdi ve Haremeyn'e giden yol üzerindeki müstahkem mevkilerin sayısını artırdı. Şam valisi, 1708'den itibaren 1918'e kadar resmen hac kervanının kumandanlığını yaptı. Bu da padişahın bölgedeki problemleri çözmenin yanı sıra, dinle ilgili konularda devletin daha aktif bir rol üstlenmesi şeklindeki genel taahhüdünün parçasıydı.

Şam eyaletinde daha sıkı merkezî denetim kurmaya yönelik bu programlar 1757'ye kadar az çok işe yaradı. 1757'de Bedeviler hacdan dönen kervanı yağmaladılar, 20.000 hacı sıcak, susuzluk ve saldırılar neticesinde öldü. Bu, Şam bölgesindeki merkezîleştirme çabalarını 19. yüzyıl reformlarına kadar sona erdirdi. Bundan sonra, yerel âyan bölgede daha büyük önem kazandı. Bu âyanın ünlülerinden Zahir ül-Ömer Kuzey Filistin ile Şam arasındaki bölgede küçük bir devlet kurdu, Cezzar Paşa da bu devleti biraz daha genişletti. (Akka'da, Cezzar Paşa'nın güzel camiini ve hemen yakınında, Filistin'de pamuk üretimini artırmak ve yöre pamuğunu Avrupa'ya satmak amacıyla yaptırdığı su kemerlerini görmek hâlâ mümkündür.) Benzer bir şekilde, 18. yüzyıl sonlarında hemen hemen her yerde güçlü taşra âyanı ortaya çıktı. Örneğin, Karaosmanoğlu hanedanı 18. yüzyılın büyük kısmında Batı Anadolu'ya hükmederken, günümüz Arnavutluk'unun yakınlarında Tepedelenli Ali Paşa 1,5 milyon Osmanlı uyruğunun kaderini belirledi.[8]

Merkez-taşra ilişkileri: Nablus, 1798-1840[9]

Şam'ın aksine, Nablus önemli bir merkez değil, yerel öneme sahip mütevazı bir dağ kasabasıydı. Nablus'un öyküsünün iki kısmı vardır: Birincisi 1800 dolaylarında, ikincisi de 1840'lardan sonra geçer. Öykünün birinci kısmında, pek çok bölgenin 18. yüzyıl sonları taşra yaşamının niteliği hakkında birçok şey öğreniyoruz. Bu, genel olarak bakıldığında, âyanın özerkliğinin yeni düzeylere ulaştığı ve çoğu zaman merkezî devlet ira-

8 Ayrıca bkz. bu kitabın 46-50 sayfaları.

9 Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, 1995).

desinin pek az hissedildiği bir dönemdi. Öykünün ikinci kısmında ise, Nablus örneği, 1840 dolaylarında başlayan 19. yüzyıl reformlarının taşra yaşamına müdahalesini yansıtır. Böylelikle, siyasal iktidarın 19. yüzyıl başlarındaki niteliğini, devletin o sıradaki işleyiş biçimini ortaya koyar. Nablus'ta (ve imparatorluğun her yerinde), merkezî devlet yerel âyanla yeni bir tarzda kaynaşmış, onların gücünü kendi iktidarının bir parçası haline getirmişti. Nablus'ta ve her yerde, İstanbul, yerel seçkinleri, merkezî olarak yaratılmış, yeni kurumların yerel düzeyde parçaları haline getirerek meşrulaştırmaktaydı. Bu, iki yönlü bir gelişmeydi. Merkezî yönetim de, merkezî olarak organize edilmiş kurumlara katılarak bunlara yerel ahalinin gözünde inandırıcılık kazandıran yerel seçkinlerin işbirliği sayesinde, yerel alanda meşruiyet kazanmaktaydı. İşte, Osmanlı idaresinin candamarında, başkent ile taşra arasındaki, her iki tarafa da yarar sağlayan bu düzenleme bulunur.

Nablus öykümüzün ilk kısmı, Mısır'ı istila eden Napolyon Bonapart'ın kuzeye doğru yürüyüp Suriye'ye girmesi ve 1799'da Akka'ya saldırmasıyla başlar. III. Selim topraklarını korumak için, arka arkaya fermanlar göndererek, yerel askerî kuvvetlerin toplanıp istilacılara saldırmasını emreder. Bu ortam içinde, Nablus yakınındaki Cenin'de bulunan bir yerel görevli, bölgedeki diğer önderleri Bonapart'a karşı direnmeye çağıran bir şiir yazar. Kentin ve kırsal alanın nüfuz sahibi hanehalklarını ve ailelerini tek tek sayarak cesaretlerine ve askerî güçlerine övgüler düzer. Ancak, yirmi dört kıtalık bu şiirin içinde bir kere bile padişahı veya Osmanlı idaresini anmadığı gibi, "imparatorluğu korumanın gereğinden veya padişaha hizmet etmenin şan ve şerefinden" söz bile etmez.[10] Onun yerine, yerel seçkinlerden ve İslâmiyet'in ve kadınların karşı karşıya olduğu tehlikeden söz eder. Bölgeye sel gibi akarak kendilerini harekete geçmeye çağıran fermanlara ise, ancak şöyle bir değinip "uzaklardan" geldiklerini söyler. Topkapı'nın ihtişamlı kuleleri ve surları çok uzakta kalmış gibidir.

10 Aynı yer, s. 17.

Devlet bu bölgede ne kadar denetim sahibiydi? Göründüğü kadarıyla çok az. Filistin bölgesinden vergi toplamakta o kadar zorluk çekerdi ki, devre çıkma sistemini kullanırdı. Bu yöntem, 1708'de Şam valiliğine atanan el-Azm ailesine mensup bir kişi tarafından bölgede yaygın biçimde uygulanmıştı. Her yıl, ramazan ayından birkaç hafta önce, vali, bir askerî birliğin başında Nablus bölgesinin belirli yerlerinde halkın önüne bizzat çıkarak, bölge sakinlerine, devlete karşı malî yükümlülüklerini hatırlatırdı. Buna rağmen, vergilerin tam olarak ya da zamanında ödendiği çok enderdi.

Filistin genelinde özerklik büyük farklılıklar göstermekteydi. İstanbul Napolyon'la savaşacak asker istediğinde, Kudüs civarındaki ahalinin önderi huzura çıkıp ya belirli sayıda asker çıkarmaya ya da para cezası ödemeye söz vermişti. Fakat daha uzaktaki Nablus'ta önderler ayak sürümekteydiler. Bakın, III. Selim uzaklardan nasıl öfkelenmekteydi:

> Bir müddet önce... (bir ferman)... göndererek Nablus ve Cenin sancaklarından... açtığımız cihada... muzaffer askerlerimizle katılacak 2.000 adam istemiştik... Sonra siz, tarla ekme ve sürme işleri yüzünden 2.000 adam göndermenin imkânsız olduğunu bildiren ve affınızı isteyen bir dilekçe imzaladınız. 1.000 adamı size bağışlamamız için yalvardınız ... ve biz de lütfettik, 1.000 adamınızı bağışladık. Fakat, şu ana kadar, diğer 1.000 adamdan bir kişi bile ortaya çıkmadı... (Dolayısıyla) bunların yerine 110.000 kuruş vermenizi kabul edeceğiz... Herhangi bir tereddüt gösterdiğiniz takdirde... çok ağır bir şekilde cezalandırılacaksınız.[11]

Sonunda merkezî devlet ne asker alabildi, ne de para. Fakat şunu belirtmekte yarar var, Nabluslu önderlerin yaptığı Osmanlı idaresine meydan okumak değildi, aslında Fransızlara karşı da savaştılar. Fakat özerkliklerinden vazgeçmeyeceklerdi, kendi iktisadî, toplumsal ve kültürel kimliklerini ve beraberliklerini payitahtın müdahalesi karşısında korumaya çalışı-

11 Aynı yer, s. 18.

yorlardı. Bu örneğin de gösterdiği gibi, 1800'de, İstanbul'un Nablus sancağının gündelik yaşamında etkili bir güç olmadığı açıktı.

1840'lardan itibaren merkezî politikaların Nablus yaşamı üzerindeki etkisini, yani öykünün ikinci kısmını daha iyi anlamak için, önce, imparatorluğun bütün kırsal alanlarını devlet denetimi altına almak amacıyla yürürlüğe konan önlemler üzerinde durmamız gerekli. Bu önlemler içinde devletin bölgelerdeki askerî varlığını artırmaya, ahaliyi silahsızlandırmaya, zorunlu askerlik hizmetini yeniden canlandırmaya ve cizyeyi sürdürmeye yönelik adımlar yer almaktaydı. 1840'ların ortalarında, imparatorluğun (en azından) Anadolu bölgelerinde, tahrir görevlileri her hanehalkının servetini, şaşırtıcı bir çeşitlilik gösteren hayvanları -koyun, keçi, at, sığır- da dahil olmak üzere, sayıp kayda geçirdiler. Daha genel anlamda, devlet, nüfus sayımı girişimlerine 1840'ların sonlarında başladı (ve mevcut arazi mevzuatını 1858'de bir kanun halinde [Arazi Kanunnâmesi] biraraya topladı). 1839'da II. Mahmut'un saltanatının sonuna gelindiğinde, yerel âyan artık genellikle merkezden bağımsız hareket etmemekteydi. Gerçekten de, İstanbul, eski dönemin özerk hanedanlarını, sık sık, imparatorluğun başka köşelerine tayin ederdi, örneğin, Batı Anadolu'nun güçlü Karaosmanoğlu ailesini sancakbeyliği yapmak üzere Kudüs ve Drama'ya göndermişti. Bu tür değişiklikler sayesinde merkezî devlet, imparatorluğun her yerinde yerel siyasetin daha önemli bir unsuru haline geldi.

Fakat âyanın çoğunun toplumsal, iktisadî ve siyasal gücü aynı seviyede kalmadıysa da, önemini korudu. 18. yüzyılda bölgesel siyasete egemen olan yerel hanedanlar, 20. yüzyıl başlarına yer yer daha geç tarihlere kadar işlerin başında kaldılar. Eski âyan ile çocukları ve torunları, genellikle devlet tarafından kurulan yeni mahallî meclislerde olmak üzere, bölgesel görevliler olarak hizmet etmeye devam ettiler. Daha ilerki tarihlerde, idarî değişiklikler neticesinde bu makamlarda hizmete ücret ödenmemeye başlayınca, yerel seçkinlerin egemenliğinin devamı güvence altına alınmış oldu, zira zenginler dışında

kimsenin para almadan çalışmaya mecali yoktu. Aynı zamanda, iltizam sisteminin imparatorluğun sonuna kadar devam ettiğini hatırlayın; bu da, yerel âyanın yerel ekonomide belirleyici role sahip olma gücünü devam ettirmekteydi. Âyan tarım sektöründe başka şekillerde hâkimiyet kurdu, örneğin hem resmî hem de gayri resmî krediler üzerinde, devlet tarafından finanse edilen Ziraat Bankası da dahil, tam bir kontrol sahibiydi. Yerel seçkinler ile merkezdeki seçkinler vergilerin toplanmasında, bu şekilde, hem rekabet hem de işbirliği içinde oldular. 19. yüzyılın daha ileri tarihlerinde, köylülerin vergileri eskiden olduğu gibi yerel seçkinleri beslerken, bir yandan da eskisinden daha önemli ölçüde merkezî devlet seçkinlerini de beslemekteydi. Dolayısıyla, merkez ve taşra seçkinleri arasında varılan bu uzlaşma, ortalama köylünün genel vergi yükünü artırmış olsa gerektir.

1840'ta İstanbul, yerel âyanı kendi yanına çekerek, onlarla birlikte ve onlar kanalıyla idare etmek için taşranın resmî idarî örgütlenmesinde bir dizi değişikliğe girişti. Fermanla her vilayet ve sancakta bir mahallî meclis kuruldu. Vilayet ve sancak meclisleri, yedisi merkezî yönetimi temsil eden, altısı da yerel âyan tarafından kendi aralarından seçilmiş, on üç üyeden oluşmaktaydı. Kaza meclisinde ise, gayri Müslimler de dahil olmak üzere yerel âyan arasından seçilmiş beş üyesi vardı. En alt nahiye seviyesinde seçme hakkına sahip olacaklar kurayla belirlenecekti. İstanbul her yerleşim merkezine başına denetleyici görevliler atamıştı. İstanbul bu hükümlerle, bir yandan yerel âyanın yeni merkezî idarî yapılara katılmasını resmen kabul ederken, bir yandan da onları daha fazla kontrol altına alma çabasındaydı. Böylelikle, 1840 değişiklikleriyle geçmişle kopuş olmadı, daha çok, âyanın yönetme faaliyetine dahil olmasının koşullarını yeniden tanımlandı.

Nablus'ta, mahallî meclislerle ilgili 1840 tarihli ferman, merkez ile yerel seçkinler arasında uzun bir süredir devam etmekte olan şiddetli rekabet çerçevesinde, merkezî denetim ve yerel özerklik konularıyla ilgili uzun ve yoğun bir dizi pazarlık başlattı. Bu örnekte, yerel seçkinler zümresi mensupları, ki

bunlar Nablus mahallî meclisini oluşturmaktaydılar, merkezî devletle geçmişte de yaptıkları gibi pazarlık ettiler. Fakat arada bir fark vardı: Merkezî devlet eskisinden daha saldırgan ve müdahaleci bir tavır içine girmişti. Kudüs sancakbeyi Nablus'a yazarak mevcut mahallî meclisin bir sonraki mecliste çalışacak kişileri belirlemesini isteyerek, bunların hem Müslüman hem de gayri Müslim cemaatlerinden seçilmesi gerektiğini vurguladı. Nablus'un, yerel işleri yürütmekte olan Müslüman âyanı, meclisin mevcut üyelerinin bölgenin doğal önderliğini oluşturduklarını, dolayısıyla bir değişiklik yapmadan göreve devam etmelerinde yarar olduğunu beyan ettiler. Ayrıca, devletin meclisin üyelerinin ve önderlerinin belirlenmesinde rol oynama hakkına sahip olmasına çok açık bir biçimde karşı çıktılar. Tartışmalar aylarca sürdü ve pazarlıklar sonucunda bir uzlaşmaya varıldı. Nablus âyanı özerkliklerinin büyük kısmını korudular, fakat aralarına bazı yeni üyeler katmayı kabul ettiler. Nablus örneğinde, meclis üyeleri, yeni meclislerin meşruiyetini sorgulamaya çalışmadılar, zira bu meclis, onlara, kentteki bu (yeni) tüccar ve zanaatkâr sınıfına siyasal süreçte resmî söz hakkı veren bir araç olmuştu. Dolayısıyla, merkezî devlet yerel yapılar içine eskisinden daha fazla sızmayı başarırken, yerel seçkinler de, merkezîleştirme programının etkilerinin büyük kısmını başarıyla savuşturmuşlardı.

1840'ta Nablus'ta sergilenen eğilimler, Osmanlı döneminin kalan kısmında imparatorluğun her yerinde hız kazandı. Yüzyıl süresince, gündelik yaşam üzerinde devlet denetimi ve müdahalesi arttı; büyük bir hızla büyüyen merkezî bürokrasi, II. Abdülhamit döneminde, gerçekten de, imparatorluğun çoğu yerine nüfuz etmişti. Ayrıca, İstanbul yönetimi ile yerel seçkinler arasındaki gergin, bazen çatışmacı, ama ortak yaşamaya (sembiyoz) dayalı ve iki tarafa da karşılıklı yarar sağlayan ilişki, yeni dönemi de tanımladı.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

*Abou-El-Haj, Rifaat. *The 1703 rebellion and the structure of Ottoman politics* (Istanbul, 1984).

*Alderson, A. D. *The structure of the Ottoman dynasty* (Londra, 1956).

Artan, Tülay. "Architecture as a theatre of life: profile of the eighteenth-century Bosphorus." Basılmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1989.

Barbir, Karl K. *Ottoman rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, 1980).

Barkey, Karen. *Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to centralization* (Ithaca, 1994). [Türkçesi: Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* çev.: Zeynep Altok (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).]

*Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, 1995).

*Faroqhi, Suraiya. *Pilgrims and sultans: The hajj under the Ottomans* (Londra, 1994). [Türkçesi: Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638* çev.: Gül Çağalı Güven (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).]

*Fattah, Hala. *The politics of regional trade in Iraq, Arabia and the Gulf, 1745-1900* (Albany, 1997).

*Gavin, Carney E. S. et al. "Imperial self-portrait: the Ottoman empire as revealed in the Sultan Abdul Hamid II's photographic albums." Özel sayı, *Journal of Turkish Studies*, 12 (1988).

*Hourani, Albert. "Ottoman reform and the politics of the notables," W. Polk ve R. Chambers, der. *The beginnings of modernization in the Middle East: The nineteenth century* (Chicago, 1968), 41-68.

*Khoury, Dina. *State and provincial society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834* (Cambridge, 1997).

*Peirce, Leslie. *The Imperial harem: Women and sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, 1993).

Penzer, N. M. *The harem* (Londra, ilk baskı 1936).

Zarinebaf-Shahr, Fariba. "Women, law, and imperial justice in Ottoman Istanbul in the late seventeenth century," Amira El Azhary Sonbol, *Women, the family and divorce laws in Islamic history* (Syracuse, 1996), 81-95.

YEDİNCİ BÖLÜM

Osmanlı ekonomisi: Nüfus, ulaşım, ticaret, tarım ve imalatçılık

Giriş

Buradaki Osmanlı ekonomisine genel bakış, mikro ve makro düzeylerde istatistiklerle dolu bir ekonomiye giriş dersi olmayacaktır. Bu genel bakış, Osmanlı İmparatorluğu'nda insanların hayatlarını nasıl kazandıklarını ve geçim sağlama örüntülerinin zaman içinde nasıl değiştiğini gösterecek şekilde hazırlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde, bu bölümde, nüfusun büyüklüğüne ve hareketliliğine ilişkin demografik bilgilerle, ekonominin önemli sektörlerindeki değişiklikler arasında bağ kuran karmaşık bir matris üzerinde durulmaktadır. Önceleri dünyanın her yerinde olduğu gibi, 1700'de Osmanlı İmparatorluğu'nda da, tarım hâkim ekonomik sektördü. Bölümde, bunun ardından insanların çalıştığı diğer bütün sektörler -imalat, ticaret, ulaşım ve madencilik- sayılan önem sırası içinde ele alınmaktadır. İleride açıkça ortaya çıkacağı gibi, ekonomi temelde tarım ağırlıklı kalmasına karşın, tarımın kendisi büyük bir değişim geçirdi. Ayrıca, Osmanlı imalat sektörü önce Asyalı, sonra Avrupalı rakiplerle boğuştu. Yine de, şaşırtıcı üretim düzeylerine ulaştı. Bu dönüşümler sanayi devrimine benzer bir gelişmeye yol açma-

dıysa bile, imparatorluğun sonuna kadar yaşam düzeylerinin iyileşme göstermesini sağladı.

Nüfus

19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti tebaasına ait servetin sayımını yapar, ama insanların kendilerini saymazdı. İnsan kaynaklarını hesaplarken, sadece vergi ödemekle yükümlü olanları (hanehalkı reislerini, genellikle erkekleri) ve askerî hizmete alınabilecek kişileri (genç erkekleri) sayardı. Dolayısıyla, ilk gerçek nüfus sayımlarının yaptığı 1880'lere kadar, belirli bir bölgedeki ya da bir bütün olarak imparatorluktaki nüfus hakkında ancak yaklaşık tahminlerde bulunulabilir. Ancak, insanların tam sayısını bilmek mümkün olmasa da, demografik değişimin genel örüntülerini bilmek mümkündür. Öyleyse işe buradan başlayalım.

18. yüzyıl başlarına dair kesin olarak söylenebilecek şey sadece, Osmanlı toplam nüfusunun 16. yüzyıl sonu nüfusundan daha az olduğuydu. Toplam nüfusun 17. yüzyılda Akdeniz nüfusunda yaşanan genel gerileme çerçevesinde azaldığı kesin görünmektedir. Ayrıca, daha önce de görüldüğü gibi, imparatorluğun dünyadaki demografik önemi de azalmaktaydı (bkz. bölüm 5). Dahası, 1800'e gelindiğinde Anadolu ve Balkan eyaletlerinin nüfusu hemen hemen aynıydı, oysa 17. yüzyılda Balkan eyaletlerinin nüfusu Anadolu'nunkinden daha fazlaydı. Son olarak da 18. yüzyılda Arap eyaletlerinin nüfusunun azalmakta olduğu ve 1775'ten sonra çok keskin düşüşler gösterdiği rahatlıkla söylenebilir. 19. yüzyılda ise tersine her üç bölgenin de, yani Balkanlar, Anadolu ve Arap eyaletlerinin de nüfusu yükselmiştir.

Bu noktada birkaç rakam vermekte yarar olabilir. 1800'de toplam nüfus 25-32 milyon kadar olabilir. Bir tahmine göre, Avrupa eyaletlerinde 10-11 milyon, Asya'daki topraklarda 11 milyon, Kuzey Afrika eyaletlerinde de 3 milyon kişi yaşıyordu. 1914'te Osmanlı tebaasının 26 milyon kadar olduğu daha kesindir. Bu rakamları anlamak için, imparatorluğun toprakları-

nın bu tarihler arasında çok küçüldüğünü, toplam 3 milyon km²'den 1,3 milyon km²'ye indiğini göz önünde tutmak gereklidir. Dolayısıyla, 1800 ve 1914'teki toplam nüfus hemen hemen aynı olmakla birlikte, aynı sayıda insan eskisinin yarısı kadar bir alanda yaşadığı için nüfus yoğunluğu neredeyse iki misline çıkmıştır. Ayrıca, ülkenin demografik merkezi, imparatorluğun sonuna çok yakın tarihlere kadar, Avrupa'da kaldı. Rumeli'deki nüfus yoğunlukları Anadolu'dakinin iki katıydı. Anadolu'daki nüfus yoğunluğu ise Irak ve Suriye'dekinin üç katı, Arabistan Yarımadası'ndakinin de beş katıydı. Balkan eyaletlerinin demografik önemini kavramak için şu rakamları bir değerlendirin: 1850'lerde Rumeli, Osmanlı toplam nüfusunun hemen hemen yarısını barındırmaktaydı. 1906'da ise Balkanlar'ın Osmanlıların elinde bulunan sınırlı büyüklükteki bölümünde, hâlâ Osmanlı toplam nüfusunun tam tamına dörtte biri yaşamaktaydı. Demografik bakımdan hayatî önem taşıyan Balkanlar'ın kaybı, Osmanlı ekonomisi ve devleti için korkunç bir darbe oldu.

İnsanların ömrü uzun değildi. İmparatorluğun son onyıllarında, Anadolu'daki Müslümanların ortalama ömrü 27-32 yıldı. Beş yaşına kadar hayatta kalmış -beş yaş ve üstü- nüfus arasında ise ortalama ömür 49 yıldı. Aynı şekilde 19. yüzyıl başında Sırbistan'da doğumdan itibaren ortalama yaşam süresi 25 yıldı. Osmanlı tebaasının çoğunluğu ailenin üç kuşağını -dedeler, ebeveynler ve torunlar- biraraya getiren geniş haneler halinde yaşamazdı. Daha çok, çekirdek aileler halinde, yani ebeveynler ile çocuklar ve çok ender olarak da dedeler bir arada yaşarlardı. Kırsal alanda hanelerin büyüklüğü 5-6 kişi olurdu. İstanbul haneleri ise, 19. yüzyıl sonunda ortalama 4 kişiden az nüfuslarıyla, herhalde imparatorluktaki en küçük hanelerdi. Halep örneğinde (ve muhtemelen başka yerlerde de) Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar arasında hanehalklarının yapısı bakımından -Yahudi ve Hıristiyanlarda yasal olarak kumahk ve çokeşlilik olmaması dışında- gözle görülür bir fark yoktu. Müslüman erkekler arasında çokeşlilik sık rastlanan bir durum değildi. Arap kasabası Nablus'ta erkeklerin yüzde 16'sı

çokeşli ilişkiler yaşarken, imparatorluğun dev başkenti İstanbul'da bu rakam yüzde 2 idi. Boşanmak yasak olmadığı gibi, Osmanlı Müslümanları arasında ender rastlanan bir durum da değildi. Siyasal bağlantılar ve mal mülkü koruma gereği, üst sınıflardan Müslüman kadınlar ve erkekler arasında boşanmanın, siyasal ve ekonomik açıdan daha alt sınıflarınkinden seyrek olmasına yol açıyordu.

Ölüm oranlarını olumlu ve olumsuz olarak etkileyen çok çeşitli faktörler vardı. Doğum kontrolü bilgisi yaygındı, ama fiilen ne ölçüde uygulandığı halen belirsizdir. Devlet 19. yüzyıl sonlarında doğum kontrolünü yasaklayan yasalar çıkardı. Ancak bu, yetkililerin büyüyen endişelerini yansıttığı kadar, kullanımın arttığını da yansıtıyor olabilir. 18. yüzyılda Halep'te kürtajın bir doğum kontrol yöntemi olarak, çok sık olmamakla beraber, kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gebeliği geciktirmek için emzirme süresinin uzatmak sık başvurulan bir yöntemdi. 19. yüzyıl sonu İstanbulu'nda ise, geç evliliklere de sık rastlanmaktaydı. Sağlık ve hijyen koşullarının iyileşmesi, insan ömrünün uzamasında olumlu rol oynadı. Bu da kısmen, devletin daha aktif bir hale gelerek, örneğin, 19. yüzyıl sonlarında karantina istasyonları ve hastaneler kurmasının bir sonucuydu. Salgın hastalıklar çok ağır kayıplara yol açmaktaydı. Veba, 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar, Osmanlı toplumunda büyük bir sorun olarak kaldı. Örneğin, 1785'te vebadan Mısır nüfusunun altıda biri öldü. Kentlerde yoğunlaşmış nüfus, salgın hastalıklar sonucu belirli aralıklarla kırıma uğruyordu. Çoğu bölgede kentliler toplam nüfusun yüzde 10 ila 20'sini oluştururken, Osmanlı Makedonyası'nda bu oran sıra dışı bir seviyeye, yüzde 25'e ulaşmıştı. Vebayla nüfusu kırıma uğrayan kentler, kırsal alandan gelen göçlerle yeniden doluyordu. Dış dünyayla sürekli ilişki içinde büyük bir liman kenti olan İzmir genel ortalamanın üzerinde kayıplarla karşılaştı, 18. yüzyılın yarıdan fazlasını tekrarlanan veba salgınlarıyla geçirdi. Bir başka liman kenti olan Selânik'te de, 18. yüzyılın 12 yılı büyük veba salgınlarıyla geçti. Fakat 1781'deki veba salgınında, burada 25.000 kişinin öldüğüne dair raporu nasıl yo-

rumlamamız gerek? Selânik'in o sıradaki nüfusunun yüzde 50'sine denk düşen bu rakam, kuşkusuz yanlıştır. Rapordaki bilgiyi, 25.000 kişinin değil de, çok fazla sayıda insanın öldüğü şekilde kabul etmeliyiz. Halep kenti için elimizde daha güvenilir ölüm oranları mevcuttur, çünkü 18. yüzyıl sonlarında kentte yaşayan bir Avrupalı doktor vebadan ölenleri bizzat saymış ve kayda geçirmiştir. Kervan yolları üzerinde önemli bir merkez olan Halep, 18. yüzyılda sekiz büyük kara veba salgını -15 yıl sürdü- geçirdikten sonra, 1802-1827 arasında dört salgın daha geçirdi. Bu doktorun verdiği rakamlara göre, vebadan ölenlerin sayısı, Halep'in 1700'ler sonlarındaki nüfusunun yüzde 15 ilâ 20'sine eşitti.

Kıtlıklar da ağır kayıplara neden oldu. Kıtlıklara sadece kötü hava koşulları veya zararlı böcekler gibi doğal nedenler değil, gıda maddeleri dağıtımını sekteye uğratan siyaset, yetersiz ulaşım ve savaşlar gibi insan yapısı faktörler de yol açar. Mısır, 1687-1731 arasında altı kıtlık yaşadı. Fakat ulaşım ve nakliyedeki gelişmeler sayesinde, 19. yüzyılda imparatorluğun her yerinde kıtlıklar seyrekleşti. Birçok Balkan eyaletinde, kıtlıklar 1830'larda ortadan kaybolurken, Anadolu'da ölümlere yol açan son kıtlık bundan 40 yıl sonra meydana geldi. Bu tarihten itibaren de, belirli bir bölgedeki kötü hasat, buharlı gemiler, demiryolları ve telgraf hatları sayesinde dışarıdan gıda sevk edilerek atlatıldı. Ancak, savaşlar ve siyasî krizler sırasında kıtlık yeniden başgösterdi. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında, hem savaş alanlarında hem de savaş alanları dışında muazzam sayılarda insan öldü. 18. yüzyılın yüzde 55'ini ve 1800-1918 döneminin yüzde 45'ini savaşlar kasıp kavurdu. Bu savaşlarda sadece muharipler, yani bir sonraki kuşağın babaları değil, aynı zamanda anneleri ve bunların dışında muazzam sayıda sivil insan öldü. Ölüm bir yandan kurşunlarla, bir yandan da kötü beslenme ve buna eşlik eden hastalıklarla geldi. Son olarak da, göçler toplam nüfusu azalttı. Yaklaşık 1860 ile 1914 arasında bir milyonu aşkın Osmanlı uyruğu Yeni Dünya'ya göç etti. Bunların yüzde 80-85 gibi ezici bir çoğunluğu Hıristiyan'dı ve pek çoğu 1909'dan, yani Osmanlı Hıristiyanla-

rının askere alınmasına dair yasa çıkartıldıktan sonra ülkeyi terk etti.

19. yüzyılda imparatorluğun büyüyen uluslararası ticaretine hizmet eden liman kentlerinin ortaya çıkması sayesinde, kıyı bölgelerinde de nüfus yoğunlaşması görüldü. Liman kentleri demografik bakımdan, genel nüfustan çok daha hızlı bir artış gösterdi. Bu kentlerin çoğu, derin deniz limanlarıydı ve artbölgeleriyle aralarında önceleri kervanlar, sonra da demiryolları vasıtasıyla kurulmuş sıkı bağlar bulunmaktaydı. Burada liman kentlerindeki nüfus büyümesine ilişkin, Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinden birer tane olmak üzere, üç örnek vermek yeterli olacaktır. Modern Yunanistan'daki Selânik limanının 1800'de 55 bin olan nüfusu, 1912'de 160 bine çıktı. İzmir limanı 1800'de yaklaşık 100 bin (16. yüzyıl sonundaki rakamın yaklaşık iki katı) ve 1914'te 300 bin kadar insan barındırıyordu. Beyrut, 1800'de 10 bin nüfuslu küçük bir kentken, şaşkınlık verici bir hızla büyüyüp 1914'te 150 bin kişilik bir kent haline geldi.

Tam tersine, denizden uzak bölgelerdeki kent ve kasabaların nüfusu genellikle değişmedi ya da azaldı. Bunun nedenleri, bazen 19. yüzyıl başında Sırp devletinin doğuşuna eşlik eden iç çatışmalar sırasında nüfusu üçte iki azalarak, 25 binden 8 bine düşen Belgrad'da olduğu gibi siyasîydi. Diyarbakır'daki ticaret yollarının önemini kaybetmesine paralel olarak, burada yaşayanların sayısı da 1830-1912 arasında 54 binden 31 bine indi. Yine Anadolu'nun iç kesimlerinde yer alan Ankara, önemli bir tiftik ipliği ve dokuması imalat merkeziydi. 19. yüzyıl başlarında, Ankara'nın bu üretim üzerindeki tekeli yavaş yavaş ortadan kalktı ve uluslararası rekabet nedeniyle bu faaliyetler ortadan kayboldu. Fakat daha sonra Ankara, İstanbul'dan gelen Anadolu demiryolunun son noktası olunca, yıldızı yeniden parladı. Dolayısıyla, arada geçen yıllarda keskin düşüşler göstermekle birlikte, nüfusu 1914'te, bir yüzyıl öncesininkine hemen hemen eşitti. Demek ki, çıplak nüfus istatistikleri, belirli yerlerdeki nüfus artışlarının veya azalmalarının arkasındaki farklı öykülerin üzerini örtmektedir.

Göçler Osmanlı tarihi boyunca nüfus dağılımını etkileyen sabit bir faktör oldu. Göçler hem ekonomik hem de siyasal, çok çeşitli nedenlerle meydana geldi. Ekonomik göçlerin örnekleri arasında gelişen liman kentleri sayılabilir. Bu kentlere iç bölgelerden ve İzmir örneğinde, Ege'deki komşu adalardan ekonomik imkân ve fırsat arayan Osmanlı tebaası geldi. İzmir'de ve Beyrut'ta, İskenderiye'de ve Selânik'te, onlara, Akdeniz dünyasının öteki yakasından -Malta, Yunanistan, İtalya ve Fransa'dan- göçmenler katıldı. Onlar sayesinde liman kentlerinde kozmopolit, çokdilli bir Levanten kültürü gelişti. Bu kültür özel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, genel olarak Akdeniz dünyasının bir parçasıydı. Ekonomik nedenlerle kentsel merkezlere göç, genelde Osmanlı yaşamının normal ve önemli bir özelliğiydi. İşçiler sık sık çok büyük mesafeler aşar, uzak yerlerden gelir ve birkaç yıl veya daha uzun bir süre kalıp evlerine dönerlerdi, örneğin, 16. yüzyılda ve daha sonra İstanbul'un büyük selatin camilerini yapan duvarcılar ve diğer inşaat işçileri gibi. Ayrıca, 19. yüzyıl sonlarında Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinde demiryolları yapılırken, yakın bölgelerden olduğu kadar uzaklardan da binlerce işçi gelmişti. Yüzyıllar öncesine dek uzanan ve imparatorluğun sonuna kadar devam eden örüntüler içinde, erkekler Doğu Anadolu'daki yoksul köylerinden, uzaklardaki İstanbul'a gelip, hamallık ve liman işçiliği yaptılar. İstanbul'da bekâr odaları oluşturdular. Daha başkaları, Orta veya Kuzey Anadolu kent ve kasabalarından başkentte terzilik veya çamaşırcılık yapmaya geldiler. Hamallar gibi onlar da birkaç yıl İstanbul'da kalır, sonra yerlerini aynı köyden başkalarına bırakarak dönerlerdi. 19. yüzyılda Hırvatlar ve Karadağlılar kuzeybatıdan, Balkanlar'daki evlerinden Zonguldak'ın kömür havzalarına geldiler. Beraberlerinde uzun yılların madencilik beceri ve geleneklerini getirdiler. Genellikle bölgeye temelli olarak yerleştiler.

İktisadî nedenlerin yol açtığı pek çok göç gibi, dramatik boyutlara sahip olan siyasal göçlerin bölge üzerindeki etkileri bugün bile sürmektedir. Örneğin, 17. yüzyıl sonlarına tarihlenen ve 18. yüzyılda da devam eden Habsburg-Osmanlı savaş-

larının demografik etkisini alalım. Çatışmalardan kaçmak için, Ortodoks Sırplar, kesik kesik akan bir su gibi, Kosova civarındaki evlerini bırakıp kuzeye doğru göçtüler. O zamana kadar Sırpların ağırlıkta olduğu Kosova bölgesine onlar ayrıldıktan sonra yavaş yavaş Arnavutlar göç ederek, boşalan yerleri doldurdular. Sırpların bir bölümü Doğu Bosna'ya geçince, Bosna Müslümanların çoğunlukta olduğu bir yer olmaktan çıkıp, hatırı sayılır bir Hıristiyan nüfusa sahip bir yer haline geldi. Diğer Sırplar da kuzeye doğru yola devam ederek, örneğin 1736-39 Savaşı'ndaki Osmanlı zaferlerinden sonra Habsburg topraklarına geçtiler. İşte 1990'ların Bosna ve Kosova krizlerinin Osmanlılar zamanındaki arkaplanı budur.

Osmanlı dünyasının başka yerlerinde, siyasal zorunluluklar nedeniyle yapılmış göçler, kökenleri itibariyle farklı ve çok daha büyük çaptaydı. Bu göçlerin başlamasına iki grup olay yol açtı. Bunların ilki, Çarlık Rusyası'nın, Kuzey ve Doğu Karadeniz kıyı bölgeleri çevresindeki Müslüman devletleri, bu arada Kırım Hanlığı'nı ve daha pek çok devleti yıkıp onların topraklarını ele geçirmesiydi. İkincisi ise, Rus ve Habsburg devletlerinin Osmanlı topraklarını ya ilhak etmesi, ya da Batı Karadeniz kıyı bölgeleri ve Balkan Yarımadası genelinde bağımsız devletlerin kurulmasını teşvik etmesiydi. Bu süreçler yaşanırken, yeni efendilerin tahakkümü altına girmek istemeyen bir kısım Müslüman ahali kaçtı. Ancak, çok daha fazlası, çarlar ve yeni bağımsız olan devletlerin hükümetleri tarafından zorla sürülüp topraklarından atıldı. Her ikisi için de, Müslümanlar, gereken her türlü yolla ortadan kaldırılacak, istenmeyen, düşman "Ötekiler" idi. Sonuç olarak, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Müslüman mülteciler muazzam kalabalıklar halinde Osmanlı dünyasına akınaya başladılar. 1783-1913 arasında en az 3,8 milyonu Rusya uyruklu olan, tahminen 5 veya 7 milyon mülteci küçülen Osmanlı Devleti'ne geldi. Örneğin, 1770-1784 arasında 200 bin Kırım Tatarı Tuna deltasındaki Dobruca'ya kaçtı. Birinci Dünya Savaşı sıralarında daha da fazlası kaçıp geldi. 1921'de, çoğu Rusya'dan 100 bin kadar mülteci İstanbul'a gelmişti. Pek çok mülteci bir kez kaçıyor, sonra tekrar

göçüyor, Osmanlı Balkanları'nda bir başka yere yerleşiyor, ama bu bölge de bağımsız olunca tekrar buradan da ayrılıyordu. Bir başka örnek: Kafkas bölgesinden 2 milyon kadar insan, Osmanlı Balkanları'ndaki (sadece Sofya'dan 12 bin kadar), Anadolu ve Suriye'deki varış noktalarına gitmek üzere yollara düştü. Mülteciler ya kendi istekleriyle ya da devletin planları uyarınca, örneğin, sınırlara ya da yeni demiryollarının kenarlarındaki boş arazilere yerleşmeye gittiler. Sadece 1878'de, en az 25 bin Çerkez Güney Suriye'ye, ayrıca 20 bin Çerkez de Halep civarına geldi. Devlet Anadolu'da genellikle bazı teşvikler vererek, mültecileri gelişmekte olan Anadolu demiryolu boyunca yer alan bölgeleri yerleşime açacak şekilde iskân etti. Mülteciler çok büyük sıkıntılar çekti. Kafkas göçmenlerinin belki beşte biri kötü beslenme ve hastalıklar nedeniyle yolculuk sırasında öldü. 1860-1865 arasında, başlıca giriş noktalarından biri olan Trabzon'da 53 bin kişi öldü.

Bu göçler çok derin izler bırakmıştır; bugün bile Türkiye ve Bulgaristan gibi modern dönem ülkeleri arası ilişkilerde, çelişkileri alevlendirebilen sürgünün acı anıları da bu izlerin en hafifi değildir. Mültecilerin torunları bugün Ürdün, Türkiye ve Suriye ekonomilerinde ve siyasal yapılarında önemli liderlik konumlarında bulunmaktadır. Göçler Güney Rusya ve Balkanlar'da bir tür merkezkaç etkisi yaparak, eskiden daha fazla çeşitlilik barındıran nüfus yapılarını yalınlaştırdı ve bu ekonomileri vasıflı zanaatkârlardan, tüccar, imalatçı ve tarımcılardan yoksun bıraktı. Hem ev sahibi toplumlar hem de içinden gelinen toplumlar dinî olarak daha fazla homojenleşirken, ev sahibi bölgelerin toplumları etnik bakımdan daha karmaşık ve çeşitli hale geldi. Dolayısıyla, Balkanlar (bazı bölgelerde Müslümanlar kalmasına karşın) eskisine göre daha net bir biçimde Hıristiyanlaşırken, Anadolu ve Arap ülkeleri daha fazla Müslümanlaştı. Daha sonra, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Ermenileri ile Rumların tehcirinin ve katledilmesinin ardından, Anadolu dinî bakımdan daha homojen bir hal aldı.

1700-1922 döneminde bir miktar kentleşme gerçekleşti ve kent ve kasabalarda yaşayan nüfus oranı yükseldi. Daha önce

17. yüzyılda ve belki 18. yüzyılın bir bölümünde siyasal istikrarsızlık dönemlerinde kırsal alandan daha emniyetli olan kent ve kasabalara kaçılması nedeniyle kentsel nüfusta artış olduğuna dair bazı bulgular vardır. Ayrıca, görüldüğü gibi, liman kentleri 18. yüzyılda, ama özellikle 19. yüzyılda çarpıcı bir büyüme göstermişti. Ayrıca hijyen ve hıfzıssıhha (sağlık altyapısı) alanlarındaki gelişmeler sayesinde, kentlerde yaşamak genellikle daha sağlıklı ve cazip bir hale geldi.

1700-1922 arasında nüfus daha yerleşik bir hal alırken, göçerlik azaldı. 18. yüzyılda göçerler Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye, Irak ve Arabistan Yarımadası'nın bazı bölgelerinde ekonomik ve siyasal yaşama egemendiler. Göçerler Şam'dan Mekke'ye giden hac kervanlarını defalarca yağmalamışlardı, genellikle Orta ve Doğu Suriye steplerine ve doğu ve güneydeki bazı noktalara hâkimdiler. 19. yüzyılda devlet, aşiretleri dize getirmeye yönelik bazı belirleyici girişimlerde bulundu. Örneğin, aşiretleri Güneydoğu Anadolu'da mecburî iskâna tâbi tuttu. Aşiretlere mensup çok sayıda insan bu yeni toprakların sıtmalı sıcağında öldü. Devlet, başka yerlerdeki aşiretleri de yerleşik hayata geçmek zorunda bıraktı, onları tarım yapmaya zorladı, kendi başlarına buyruk bir şekilde yer değiştirme kabiliyetlerini ya azalttı, ya da tamamen ortadan kaldırdı. Ayrıca devlet, gelen mültecileri iskân ederken, onları genellikle daha eski tarımsal yerleşim alanlarıyla göçerler arasında tampon nüfus bölgeleri yaratmak için kullandı, göçerleri çölün daha içlerine gitmeye zorladı. Hiç kuşkusuz, göçerlerin sayısal öneminde 1800'den sonra keskin bir düşüş meydana gelmiştir (ayrıca bkz. aşağıda "Tarım" altbölümü).

Ulaşım

Ulaşımın, daha uzak ve yakın geçmişlerdeki durumunu karşılaştırmak, modern dönemde meydana gelmiş inanılmaz değişiklikleri çarpıcı bir şekilde gösterir. 18. yüzyıl sonlarında buhar makinesi yapılıncaya kadar, toptan mal nakletmenin tek gerçekçi yöntemi su yoluyla taşımaktı. Akdeniz dünyasında

kürekli kalyonlarla deniz ulaşımı, 18. yüzyıl başlarında yerini yelkenli gemilere bırakmıştı. Yelkenlilerle nakliye, kara taşımacılığından hem çok daha ucuz hem de hemen hemen her zaman daha hızlıydı. Hayvanların tükettiği yem, taşıdıkları mallardan daha büyük bir yük oluşturduğu için, karayoluyla nakliyat -çok kısa mesafeler dışında- gerçekçi bir seçenek sayılamayacak ölçüde pahalıydı. Erken modern dönemin en küçük tekneleri bile, en iyi kara taşımacılığı türünde taşınanın 200 katı yük taşıyordu. Fakat kara taşımacılığından farklı olarak deniz taşınmacılığı, değişen hava koşulları, akıntılar ve rüzgârlar nedeniyle müthiş bir belirsizlik unsuru içermekteydi. Deniz yolculuğuna çıkınca, varış saati bir yana, varış gününü, hatta haftasını bile önceden kestirmenin yolu yoktu. Ana ticaret yollarından biri olan İstanbul ile Venedik arasındaki 900 millik yolculuk, 18. yüzyılda kullanılan yelkencilik teknolojileriyle, rüzgâr elverişliyse 15 gün gibi kısa bir zamanda tamamlanabiliyordu. Fakat elverişsiz koşullarda, aynı yolculuk 81 gün sürüyordu. Aynı şekilde, 1100 millik İskenderiye-Venedik yolculuğu 17 günde bitebilirdi, ama beş katı, yani 89 gün de sürmesi de ihtimal dahilindeydi. Dolayısıyla, modern dönem öncesinde denizyoluyla taşımacılık süreleri ve varış zamanları konusunda büyük bir belirsizlik hüküm sürmekteydi. Ayrıca yelkenli gemiler çok küçük, modern standartlarla kıyas kabul etmeyecek kadar ufaktı. Zamanın tipik ticaret gemisi 50-100 tonluk olup, 6 kişilik mürettebatı vardı.

19. yüzyılda, gemileri akıntılardan, gel-gitlerden ve rüzgârlardan çekip çıkaran buhar makinelerinin kullanılması sayesinde, su yolu taşımacılığı köklü bir dönüşüm geçirdi. Önceden bilinebilirlik öyle arttı ki, gemilerin kalkış ve varış saatlerini tam olarak belirten sefer tarifeleri ortaya çıktı. Buharlı gemiler Osmanlı Ortadoğusu'nda ilk kez 1820'lerde, yani Batı Avrupa'da yapıldıktan pek uzun sayılmayacak bir süre sonra görüldü. Buhar makinesi, gemilerin boyutlarını da muazzam ölçüde büyüttü. 1870'lere gelindiğinde Osmanlı sularındaki buharlı gemilerin tonajı 1000 tona ulaşmıştı; bu, yelkenli gemi dönemindeki ortalama büyüklüğün 10 ila 20 katıydı. (Ancak,

modern standartlara göre, bu yeni gemiler de hâlâ çok küçüktü. Titanik 66.000 tondu.)

Ancak, denizyolu taşımacılığındaki bu devrim bir anda gerçekleşmedi. 1860'larda İstanbul limanına uğrayan yelkenli teknelerin sayısı hâlâ buharlı gemilerin dört katıydı. Fakat 1900'e gelindiğinde dönüşüm tamamlanmıştı. Artık başkente gelen gemilerin sadece yüzde 5'i yelkenliydi. Yine de, bu yüzde 5'in, 19. yüzyılın daha önceki yıllarından herhangi birinde İstanbul'a gelmiş yelkenli gemilerin sayısından fazla olması şaşırtıcıdır ve gemi taşımacılığında meydana gelmiş olağanüstü artışın bir göstergesidir.

Buharlı gemiler nehir taşımacılığında da devrim yaptı. O zamana kadar nehir yolculukları genellikle akıntıyla birlikte, tek yönde yapılmaktaydı. En büyük istisna Nil'di. Nil'de akıntı güneyden kuzeye gider, ama hâkim rüzgârlar kuzeyden güneye eser. Dolayısıyla yelkenliyle hem akıntı yönünde hem de akıntıya karşı rutin ulaşım mümkündür. Ancak, bu Ortadoğu sularında çok seyrek rastlanan bir durumdur. Genellikle tekneler yükleriyle birlikte nehrin akış yönünde giderdi. Gidecekleri yere varınca tekneler sökülür, kerestesi satılırdı, çünkü akıntıya karşı gitmek imkânsız gibi bir şeydi. Bunun için de, Balkan eyaletlerinin Tuna gibi büyük veya Meriç gibi daha küçük nehirleri üzerinde ulaşım, iç kısımlardan Karadeniz'e doğru tek tondeydi. Aynı şekilde Arap eyaletlerinde de Diyarbekir'den Musul veya Bağdat'a yapılan 215 millik yolculukta, mallar Dicle'den sadece akıntı yönünde giderdi. Tek yönde ulaşımın bütün verimsizliğine karşın, Dicle üzerindeki bu yolculuk, en ucuz kara taşımacılığının yarı fiyatına mal oluyordu. Buhar gücüyle birlikte, tekneler hem akıntı yönünde hem de akıntıya karşı gitmeye başladılar, bunun da Tuna ve Dicle-Fırat havzalarının iç bölgeleri üzerinde muazzam etkileri oldu.

Buharlı gemiler ticarette 19. yüzyılda yaşanan büyük artışın hem nedeni hem de sonucuydu (bkz. aşağıda). Ulaşımda meydana gelen teknolojik devrim olmasa ve bu devrim, ticaret hacminin daha da büyük ölçüde artmasını kolaylaştırmış olmasa, böyle bir artış gerçekleşemezdi. Bunun ikincil etkileri de aynı

derecede önemliydi. Örneğin 1914'te, Osmanlı sularında çalışan ticaret gemilerinin hemen hemen hepsi -toplam tonajın yüzde 90'ı- Avrupalılara aitti. Bu gemiler, daha da büyük gemilerin yanaşabileceği kadar derin ve geniş limanlara sahip liman kentlerinin gelişmesini de hızlandırdı. Aynı zamanda buharlı gemilerin muntazam çalışması ve fiyatlarının çok daha düşük olması, Osmanlı İmparatorluğu'ndan (ve Batı, Orta ve Doğu Avrupa'dan da) Yeni Dünya'ya muazzam göçleri olanaklı kıldı.

Buharlı gemiler, 1869'da Süveyş Kanalı'nın yapılmasında da etkili oldu. Süveyş Kanalı'nın yapılması ise, Mısır'ın Avrupalılar tarafından işgaline yol açan faktörlerden biri oldu (bkz. harita 5, s. 103). Ayrıca, tamamen su yolunu kullanan kanal güzergâhı, nakliye sürelerini ve maliyetlerini müthiş ölçüde düşürdü. Kanal sayesinde, ürünlerini bu yoldan Avrupalı müşterilere ulaştırma olanağına kavuşan Irak topraklarında refah arttı. Fakat Kanal'ın karayolu ticaret güzergâhlarını değiştirmesi başka Osmanlı kent ve kasabalarının ağır zararlara uğramasına neden oldu. Şam, Halep, Musul, hatta Beyrut ve İstanbul bile, Irak, Arabistan ve İran ticaretlerinin güzergâh değiştirip kanal üzerinden yapılmasından zarar gördü.

Kara taşımacılığında, dramatik sonuçları ve çapları bakımından denizyollarındaki devriminkilere denk değişiklikler meydana geldi. 19. yüzyıl ortasına kadar, karayoluyla mal sevkıyatı tamamen hayvan taşımacılığının tekelinde kalmıştı. Karayolu taşımacılığı o kadar zor, yavaş ve düzensizdi ki, yolculuklar mil ya da kilometre olarak değil, mevsime ve araziye göre alacağı zamanla ölçülürdü. İşte, 1875 tarihli bir gezi kitabı, yabancı ziyaretçilerin Osmanlı Anadolusu'nda yapabilecekleri gezileri anlatırken, doğmakta olan turizm sektörünün ilk örneklerinden birini veriyordu. At sırtında bir gezgin için Trabzon'dan Erzurum'a yolculuk -180 mil- 58 saat sürüyordu; bu da her biri dört ile on saatlik sekiz ayrı bölüm halinde yapılacaktı.

Ulaşım bakımından, Osmanlı dünyası genel olarak iki parçaya ayrılmıştı - Avrupa eyaletlerinin tekerlekli taşıtlar dünyası ile Anadolu ve Arap eyaletlerinin tekerleksiz taşıtlar dünyası. Bu bölünme, bir ikinci bölünmeyle az çok çakışmaktaydı: Balkan-

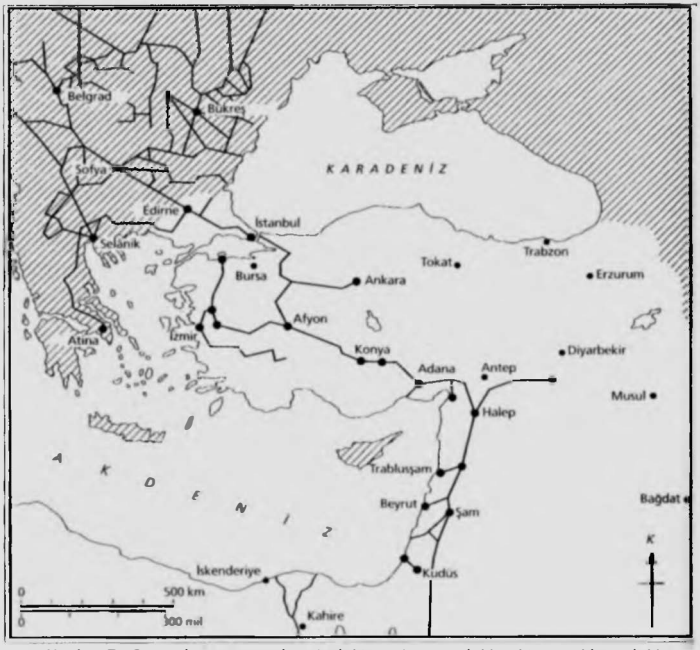
lar'daki ulaşım güzergâhlarına atlar hâkimdi, oysa Arap ve Anadolu topraklarında ağırlık daha çok develerdeydi. Bu genel kuralın istisnaları vardı. Osmanlı orduları Tuna havzasından yukarı doğru malzeme taşırken muazzam sayıda deve kullanmıştı, Tebriz-Trabzon arasındaki önemli ticaret yollarında ise hâkimiyet at, katır ve eşeklerdeydi. Fakat her halükârda genel kural geçerliliğini koruyordu. 19. yüzyıl başında Selânik-Viyana yolculuğu elli gün sürüyor ve 20.000 hayvanhk at kervanlarıyla yapılıyordu. 1860'larda Bulgaristan'daki Avratalan (Koprivştitsa) dağ kasabasından yola çıkan uzun at arabası kervanları bir ay süren bir yolculuk yaparak, İstanbul'a, Arap ülkelerine satılmak üzere işlenmiş ürünler getirirdi. Fakat Avrupa ile Asya eyaletlerini ayıran su yollarının doğusunda ağırlık genellikle develerdeydi. Bütün diğer yük hayvanlarından üstün olan deve çeyrek ton yükü günde en az 25 km taşıyabilirdi, bu, at ve katırların taşıyabildiği ağırlıktan yüzde 20, eşeklerinkinden üç kat fazlaydı. Ancak, daha kısa yolculuklarda ve büyük Tebriz-Erzurum-Trabzon kervan yolunda, genellikle daha hızlı giden katır, eşek ve at tercih edilirdi. Bu ünlü kervan yolunda yılda 45.000 yük hayvanı kullanılırdı; yılda, her biri toplam 25.000 ton taşıyan 15.000'er hayvanlık üç kervan. Fakat Asya eyaletlerinin geri kalan hemen hemen her yerinde daha âşina olunan manzara, uzun deve katarlarıydı. 19. yüzyıl başlarında 28 günlük Bağdat-Halep yolunda yük taşıyan 5.000 deve vardı. 250 millik İskenderun-Diyarbekir yolu ise 16 gün sürüyordu. Halep-İstanbul kervan yolu 500 mil ya da 40 gün tutuyordu, 18. yüzyılda bu yolculuğu yılda dört büyük kervan yapmaktaydı. Yük taşıma kapasiteleri nispeten sınırlı olduğu için kervanlar hemen hemen her zaman, baharat gibi görece pahalı hammaddelerin yanı sıra, kumaş ve diğer mamul mallar gibi yükte hafif pahada ağır mallar taşırlardı. Öte yandan, taşıma masrafları genellikle satış fiyatlarını geçeceği için, besin maddeleri kervanlarla pek nakledilmezdi. Örneğin, tahılı Ankara'dan İstanbul'a (216 mil) kervanla göndermek, fiyatını 3,5 kat, Erzurum'dan Trabzon'a (188 mil) göndermek, üç kat artırırdı. Demiryolu öncesine ilişkin bu gerçekler, ucuz deniz taşımacılığına yakın olmayan bereketli toprakların

yerel nüfusun ihtiyaçlarını karşıladığı, kalanın ise, nadasa bırakıldığı veya hayvancılıkta kullanıldığı anlamına gelir.

Mevcut hayvanlara dayalı karayolu taşımacılığı teknolojilerinde birtakım küçük değişiklikler yapıldı. Birincisi, nispeten önemli bir olay, tekerlekli taşıtların Çerkez mülteciler ve Filistin'e gelen Avrupalı Yahudi yerleşimciler tarafından, Anadolu ve Arap eyaletlerine bir kez daha getirilmesi oldu (tekerlekli taşıtlar Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında büyük ölçüde ortadan kaybolmuştu). Bir de ticaret arttıkça, kırık taşlı yolların yapımına geçildi. Bu yolların çamurunu azaltmak için kırık taşlar dökülürdü. Bağdat ile Halep arasına 1910'da yapılan böyle bir anayol, yolculuk süresini 28 günden 22 güne indirdi.

Demiryolları -buharlı kara gemileri- kara ulaşımında köklü bir devrim yaptı. Her biri en az 125 deve yükü tahıl taşıyan çok sayıda vagonu, sürtünme katsayısı düşük bir hat üzerinde çekme prensibine dayanan demiryolları, özellikle hububat gibi hacimli yükler için inanılmaz derecede ucuz ve çok daha düzenli bir nakliye hizmeti sunuyordu. Tarihte ilk kez, bereketli iç bölgelerin -Orta Anadolu veya Suriye'deki Havran Vadisi gibi- potansiyelini tam olarak kullanmak mümkün olmuştu. Böyle bölgelere demiryolları yapılınca, pazara yönelik tarım hemen gelişti, çünkü ürünler diğerleriyle rekabet edebilecek fiyatlarla satılabiliyordu. Sadece birkaç yıl içinde, yeni açılan bölgelerde tarımla uğraşanların sayısı artmaya, demiryolları yüzbinlerce ton tahıl taşımaya başladı. Genel olarak bakıldığında, demiryoluyla taşınan malların ezici çoğunluğunu hububat oluşturmaktaydı (bkz. harita 7).

Nüfus yoğunluğunun çok düşük olması ve sermaye yokluğu gibi birtakım nedenlerle, Osmanlı topraklarındaki demiryolu ağı nispeten küçüktü. (Tam tersine, Mısır'da, dar bir zengin toprak şeridi üzerine yoğunlaşmış kalabalık nüfus sayesinde, 1905'te çok yoğun bir ana ve tâli hatlar sistemi bulunuyordu.) Anadolu'daki ilk demiryolu hattı 1860'larda inşa edildi. Fakat en büyük gelişme, yerleşimin daha yoğun olduğu Balkan eyaletlerinde yaşandı, 1875'te burada 731 mil uzunluğunda demiryolu hattı bulunuyordu. 1911'de Osmanlı demiryol-

Harita 7. *Osmanlı İmparatorlugu'ndaki ve Avrupa'daki eski topraklarındaki demiryolları, yakl. 1914. (Kaynak: Halil İnalcık ve Donald Quataert, der.,* An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914, *Cambridge, 1994, s. 805.)*

larının tamamı, 4.030 millik hatlarında 16 milyon yolcu ve 2,6 milyon ton yük taşımaktaydı. Ekonomik gelişmeyi hızlandıran hatları, sadece birkaçı dışında, yabancı sermaye inşa etti, böylelikle yabancıların malî hâkimiyeti artmış oldu. Örneğin Anadolu demiryolu, Alman sermayesi tarafından finanse edildi ve İç Anadolu'ya hızlı bir büyüme getirdi. Balkanlar'daki demiryollarında, 1.054 millik hat üzerinde 8 milyon yolcu, Anadolu'dakilerde 1.488 millik hatta 7 milyon yolcu taşınıyordu. Buna karşılık, Arap eyaletlerindeki 1.488 millik demiryolu

Resim 3. *"Anadolu Demiryolları Kumpanyası" tahvili, ikinci seri, 1893.*

Resim 4. *Berlin-Bağdat demiryolunda üçüncü sınıf vagon, 1908.*

hattında, bölgenin seyrek nüfusunu yansıtacak şekilde, sadece 0.9 milyon yolcu taşınmaktaydı (resim 3-4).

Demiryolları yepyeni bir istihdam alanı yarattı, 1911'e gelindiğinde Osmanlı demiryollarında çalışanların sayısı 13.000'i geçmişti. Demiryolunda hem çalışmanın hem de seyahat etmenin açtığı yeni toplumsal ufuklar da dikkat çekicidir. Bu 16 milyon yolculuk, Osmanlı tebaasını fiziksel olarak daha önce hiç görmedikleri yerlere götürdü, bölgeler arasında ve içinde her zamankinden büyük bir iletişim sağladı ve kırkent ilişkilerini kökünden değiştirdi. Bir zamanlar yaya olarak aylar süren yolculuklar artık sadece birkaç gün alıyordu.

Demiryolları, eski karadan ulaşım biçimlerini bazen şaşırtıcı olabilecek tarzlarda etkiledi. Beyrut ve İzmir gibi liman kentlerinin artbölgelerinde ve daha düşük seviyelerde olmakla birlikte Balkan eyaletlerinde nispeten yoğun tâli demiryolu ağları -daha büyük ana hatta bağlanan küçük yan hatlar- ortaya çıktı. Fakat bunlar istisnaydı. Genel olarak, Osmanlı demiryolları -örneğin İstanbul-Ankara, İstanbul-Konya ve Konya-Bağdat demiryolları- bir ana hat ve buna bağlanan az sayıda tâli hatlı bir sistem şeklinde gelişti. Tâli demiryolları olmayınca malları

ana hatlara getirmek için hayvan taşımacılığına ihtiyaç duyuldu. Demiryolu bölgelerinde ihracat için yetiştirilen ürün miktarı arttıkça, bu malları ana demiryolu hattına taşıyan hayvan sayısında muazzam artış oldu. Ege bölgesinde iki yerel demiryoluna yük taşıma işinde 10.000 kadar deve çalıştırılmaktaydı. İstanbul'dan gelen hattın bitiş noktası olan Ankara istasyonunda binlerce deve yüklerini indirmek için beklerdi. Demek ki, demiryollarına paralel güzergâhlardaki kervancılar çok geçmeden işlerini kaybettiler ama, ana hatlara yük taşıyanlara yeni işler çıktı. Dolayısıyla, buhar makinesi teknolojisinin ticarette yarattığı muazzam artış, İstanbul'daki yelkenliler gibi, geleneksel kara taşımacılığı türlerini de, hiç değilse geçici bir süre için canlandırdı.

Ticaret

Osmanlı sisteminde pek çok biçime bürünen ticaret, genel olarak uluslararası ve iç ticaret olarak iki gruba ayrılabilir -yani Osmanlı ekonomisi ile diğer ekonomiler arasındaki ticaret ve imparatorluğun kendi sınırları içindeki ticaret. 1700-1922 döneminde uluslararası ticaret, iç ticarete göre hem hacim hem de değer olarak daha görünür, fakat *daha önemsiz* durumdaydı.

18. ve 19. yüzyıllarda bütün dünyada uluslararası ticarette muazzam artış meydana geldi, ancak Osmanlı topraklarındaki artış o kadar büyük olmadı. Örneğin 19. yüzyılda uluslararası ticaret 64 misli büyürken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki artış 10-16 katla nispeten zayıf kaldı. Dolayısıyla 1600'de Batı Avrupalılar için hayatî önem taşıyan Osmanlı pazarının, 1900'de artık öyle olmadığını öğrenmek şaşırtıcı değildir; Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ölçeğindeki ticarî önemi azalmıştı. Osmanlı ekonomisi küçülmüyordu -tam tersi geçerliydi- ama görece önemi azalıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere, Fransa ve Almanya gibi önde gelen ekonomik güçlerin ticaret yaptığı en önemli ülkeler arasında yer almaya devam ettiği de doğrudur.

Bir önceki bölümde de işaret edildiği gibi, 19. yüzyılın ilk

yarısında ve ortalarında ulaşımda buharlı gemiler ve demiryollarıyla sağlanan gelişmeler ve bunların, Osmanlı ülkesine girmesi, Osmanlı ticaretinin ilerlemesinde önemli bir rol oynadı. Demiryolu hatları döşendi ve büyük liman tesisleri ve iskeleler inşa edildi, çünkü buralardan yüklenecek ürünlere yönelik uluslararası talep zaten mevcuttu, yeni tesisler ticareti daha da canlandırdı.

Bu bölüme, iç ve uluslararası ticareti etkileyen önemli ek faktörlerden ikisini, yani savaşları ve devlet politikalarını ele alarak başlayalım. Savaşlar, ticareti sekteye uğratıyordu -hem de sadece, malları sınırlardan geçirmeyi, bazen imparatorluk içinde taşımayı tehlikeli kılan sıcak çatışma zamanlarında değil. Daha da kötüsü, Osmanlı iktisadi birliğinin dokusunu paramparça eden savaşların, yüzyıllardır süren pazar ilişkilerini ve örüntülerini zayıflatan ve sık sık da yok eden toprak kayıplarına neden olmasıydı. İki örnek vereyim. Birincisi, Rusya Karadeniz'in kuzey kıyılarına kadar topraklarını genişletince, Anadolu'daki Osmanlı tekstil üreticilerinin çok uzun zamandan beri mal sattıkları önemli bir pazar bölgesini ilhak etti. Ardından, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çizilen yeni sınırlar, iki imparatorluk arasındaki mal ve insan akışını engelledi, ya da tamamen kesti. Diğer örnek ise, Halep'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu sona erdiren ve başkalarıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Fransız işgalindeki Suriye devletini doğuran Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki kaderidir. Tekstil üretiminde önemli bir yeri olan Halep kenti, ürünlerini esas olarak Anadolu'ya gönderirdi. Yani, kentin ürünleri, tek bir imparatorluk içindeki bir noktadan diğerine giderdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasıyla birlikte, üreticiler bir ülkede -Suriye'de- müşteriler bir başka ülkede -Türkiye'de- kaldılar. Yeni sömürgesi Suriye'yi, kendi ekonomik uzantısı kalıbına sokmaya çalışan Fransa, tekstil ürünlerinin (Türkiye'ye) gönderilmesini engelleyerek Halep tekstil üretiminin çökmesine neden oldu.

Devlet politikalarının ticaret ve genel olarak ekonomide oynadıkları rol, ateşli tartışmalara konu olmaktadır. Kimileri bu

politikaların çok büyük etkileri olabileceğini savunur, ki Fransızların Halep tekstil ürünleri üzerindeki etkisi, bu bakışı destekleyen bir örnektir. Başkaları da politikanın, ekonomide zaten meydana gelmekte olan değişikliklere sadece resmiyet kazandırdığını ileri sürer. Örneğin, kapitülasyonların Osmanlı toplumsal, iktisadî ve siyasî tarihinde hayatî önem taşıyan bir rol oynadığı söylenir. Ama, gerçekten böyle midir? Kapitülasyonlar olmasa, Osmanlıların Batı Avrupa'yla siyasî ve iktisadî açıdan eşit düzeyde olabileceğini düşünmek mümkün müdür? Ya da, 18. yüzyıl sonlarında, muazzam devlet müdahalesiyle ekonomik durgunluğun biraraya gelişini ele alın -tavuk mu yumurtadan çıktı, yumurta mı tavuktan (bkz. bölüm 3)? Daha sonra 19. yüzyılda devletin serbest ticaret lehine yaptıkları arasında, 1826'da loncaların tekellerini ve piyasa üzerindeki kısıtlamaları koruyan Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması, 1838 İngiltere-Osmanlı Ticaret Antlaşması ile 1839 ve 1856 fermanları vardır. Sonuç olarak, Osmanlıların uluslararası ticareti ile iç ticaretine devlet politikaları yoluyla konmuş engellerin çoğu kaldırılmış veya önemli ölçüde azaltılmıştır. Fakat bu kararların Osmanlıların ticarî ve daha genel ekonomik gelişmesinde belirleyici bir rol oynayıp oynamadığı tartışmaya açık bir konudur.

Uluslararası ticaretin önemini abartmak kolaydır, zira uluslararası ticaret çok iyi belgelenmiş, kolaylıkla ölçülebilen ve Batı dillerindeki rahatlıkla ulaşılabilen kaynaklarda uzun uzadıya ele alınmış bir konudur. Uluslararası ticaretteki genel örüntüler gayet açıktır. 18. yüzyılda, özellikle yaklaşık 1750'den sonra uluslararası ticaret daha önemli bir hale geldi. Eskisine göre daha iyi, yine de henüz düşük seviyelerde olan uluslararası ticaretin önemi, 19. yüzyıl başında Napolyon savaşlarının bitmesinin ardından, dramatik bir şekilde arttı. Ticaret dengesi -ihracatın ithalata oranı- kısa vadede sık sık dalgalanmakla birlikte uzun vadede Osmanlılar aleyhine gelişti. Ticareti yapılan malların toplam değeri ve niteliği kuşkusuz çok değişti. 18. yüzyıl başlarında ticaret gerçekten de çok sınırlıydı. Osmanlı ekonomisi yüksek değere sahip lüks malları,

esas olarak da, daha doğudaki ülkelerden gelen ipeklileri yeniden ihraç ediyor, tiftik ve daha sonra pamuk ipliği gibi kendi üretimi olan çeşitli malları da ihraç ediyordu. Bunun karşılığında lüks mallar gibi ithal ürünleri geliyordu. Ancak 18. yüzyıl devam ederken Osmanlı ihracatı hububat, tütün, yün, deri ve ham pamuk gibi işlenmemiş mallara kaydı. Aynı zamanda Osmanlılar Batı Avrupa'nın Yeni Dünya ve Doğu Asya'daki sömürgelerinden gittikçe daha fazla mal ithal etmeye başladılar. Bu "sömürge malları" -köle emeğiyle üretilen, dolayısıyla fiyatı daha ucuz olan, şeker, boyarmaddeler ve kahve- Akdeniz'in şekerinin, Arabistan'ın Yemen kahvesinin ve Hindistan'ın boyarmaddelerinin fiyatını kırdı. Osmanlı tüketicileri ayrıca esas olarak Hindistan'dan ve ikincil olarak da Avrupa'dan olmak üzere büyük miktarlarda tekstil ürünü de ithal ettiler. Bazı araştırmacılara göre 18. yüzyıl sonunda hâlâ pozitif bir ticaret dengesi mevcuttu.

1840-1914 arasında uluslararası ticaret hacmi, görüldüğü gibi, 10-16 kat arttığı halde, ihracat örüntüleri, daha önce 18. yüzyılda oluşturulduğu şekilde kaldı. Osmanlılar genellikle buğday, arpa, pamuk, tütün ve haşhaş dahil bir grup besin maddesi ve hammadde ihraç etmekteydi. 1850'den sonra bu gruba halı ve ham ipek gibi bazı mamul mallar da girdi. İhraç ürünleri sepeti nispeten sabit kalmakla birlikte, sepetteki ürünlerin tek tek görece önemleri 18. ve 19. yüzyıllarda çok büyük değişikliklere uğradı. Örnek olarak pamuk ihracatını ele alalım. Bu ihracat 18. yüzyılda hızla büyüdü ve çöktü, Amerikan İç Savaşı sırasında hızla büyüdü, daha sonra tekrar çöktü ve sonra 20. yüzyıl başında yeniden zirve noktalarına tırmandı. İthalat sepetinde ise, sömürge malları listenin ilk sıralarını korurken, mamul mallar -özellikle tekstil, madenî eşya ve cam- 18. yüzyıla göre çok daha büyük önem kazandı.

İç ticaret, yeterince belgelenmemiş olmakla birlikte, aslında 1700-1922 döneminin tamamı boyunca hacim ve değer bakımından uluslararası ticareti fersah fersah geçmiştir. Bölgeler içindeki ve arasındaki mal akışının değeri çok yüksekti, fakat bununla ilgili dolaysız sayısal veriler çok ender olarak buluna-

bilmektedir. Aşağıda sunulan birbirinden kopuk verileri, Osmanlı iç ticaretinin önemi hakkında bir fikir vermesi açısından ele alın. Birincisi, 1759'da Fransız büyükelçisi Osmanlı İmparatorluğu'nun yılda en fazla 800.000 kişiyi giydirecek kadar tekstil ürünü ithal ettiğini belirtti. Bu sırada toplam nüfus 20 milyonun üzerindeydi. İkincisi, 1914'te toplam tarımsal üretimin en fazla yüzde 25'i ihraç edilmekteydi, yani kalan yüzde 75 iç ticaret kapsamındaydı. Üçüncüsü, 1860'ların başında Şam'da, Osmanlı yapımı malların ticaretinin değeri, orada satılan bütün yabancı malların değerinin beş katıydı. Dördüncü ve son olarak da, iç ticarete ilişkin ender veriler arasında üç Osmanlı kentinin -Diyarbekir, Musul ve Harput'un- iç ticareti hakkındaki 1890'lardan kalma istatistikler vardır. Bu üç kentten hiçbiri önde gelen iktisadî merkezlerden sayılmaz. Ama, 1890'larda bunların bölgeler arası ticaretinin toplam değeri (1 milyon İngiliz sterlini), o günlerin toplam Osmanlı uluslararası ihracatının hemen hemen yüzde 5'ine eşitti. Bu kentlerin ikinci dereceden ekonomik statüleri göz önüne alınacak olursa, bu çok etkileyici ve yüksek bir rakamdır. Diğer Osmanlı kent, kasaba ve köylerindeki iç ticaret hacmi bilinmiş olsaydı, toplam rakam acaba kaç olurdu? İstanbul, Edirne, Selânik, Beyrut, Şam ve Halep gibi ticarî merkezlerden herhangi birinin iç ticaret hacmi bu üç kentin toplamından çok daha büyüktü. Kelimenin gerçek anlamıyla, düzinelerce orta büyüklükte kent ve kasabanın iç ticaret hacimlerinin hesaplanmamış olduğunu da göz önüne alın. Aynı şekilde, binlerce köy ve daha küçük kasabanın iç ticaret hacmi de bilinmemektedir. Sonuç olarak, iç ticaret, uluslararası ticaret karşısında ezici bir ağırlığa sahipti.

Artan uluslararası ticaret, Osmanlı tüccar cemaatinin bileşimi üzerinde güçlü bir etki yaptı. 18. yüzyılda yükselen dış ticarette yabancılar ve Osmanlı gayri Müslimleri egemen hale gelince, Osmanlı Müslümanlarının büyük bir tüccar grubu olarak sahip olduğu önem azalmıştı. Başlangıçta uluslararası ticaret, hemen hemen bütünüyle, malları getiren Batı Avrupalıların elindeydi. 18. yüzyıla gelindiğinde bu tüccarlar kendile-

rine ortaklar bulmuş ve artan sayılarda gayri Müslim tüccarm imtiyaz beratları edinmesine yardımcı olmuşlardı. Bu beratlar yabancı tacirlerin sahip olduğu kapitülasyonları, yani daha az vergi ödeme, dolayısıyla da maliyeti düşürme imkânını gayri Müslim Osmanlı tacirlerine de vermekteydi. 1793'te sadece Halep'te gayri Müslimlere verilen berat sayısı 1.500'ü buluyordu. 1800'de imparatorluğun uluslararası ticareti hâlâ yabancıların kontrolü altında olmakla beraber, himayeleri altına almış oldukları Osmanlı gayri Müslimleri 19. yüzyıl içinde yabancıların yerini aldı. Gayri Müslim Osmanlı tüccar sınıfının yeni hâkimiyetinin en iyi göstergesi, 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da kayıtlı 1.000 tüccara ait listedir. Bu tacirlerin sadece yüzde 3'ü Fransız, İngiliz veya Alman'dı, ama bu ülkeler Osmanlı dış ticaretinin yarısından fazlasını kontrol etmekteydi. Kalan tacirlerin çoğunu gayri Müslimler oluşturuyordu. Yine de iç kesimlerin kasabalarındaki ve genellikle de iç kesimler ile liman kentleri arasındaki ticaret hâlâ Müslüman tacirlerin denetimi altındaydı. Demek oluyor ki, uluslararası tacirler topluluğunda meydana gelen tüm değişikliklere karşın, iç ticaretin çoğu ve dışarıdan gelen mallar Osmanlı ekonomisi içine girdiği noktadan itibaren yapılan ticaretin büyük kısmı Osmanlı Müslümanlarının kontrolündeydi.

Tarım

Osmanlı İmparatorluğu, tarihi boyunca ağırlıkla, işgücü kaynağı kıt, toprak bakımından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ekonomisi olarak kaldı. Nüfusun çoğunluğu, genellikle yüzde 80-90'ı, toprakta yaşıyor ve geçimini, büyük çiftliklerde değil, küçük aile arazilerinde topraktan sağlıyordu. İktisadî zenginliğin çoğunu tarım yaratıyordu, ancak istatistik verilerin yokluğu hemen hemen 20. yüzyıla kadar anlamlı ölçümler yapılmasını engellemektedir. Bu sektörün genel ekonomik öneminin bir göstergesi, tarımdan elde edilmiş gelirlerin Osmanlı Devleti için taşıdığı önemdir. 19. yüzyıl ortasında tarımdan alınan iki vergi -öşür ve arazi vergisi- tek başlarına

imparatorlukta toplanan bütün vergilerin yaklaşık yüzde 40'ını oluşturuyordu. Tarım, imparatorluk hazinesine dolaylı olarak pek çok başka şekilde de katkıda bulunmaktaydı - örneğin, 18. ve 19. yüzyıllarda esas itibariyle tarımsal metalar olan ihraç ürünlerinden elde edilen gümrük gelirleri gibi.

Dolayısıyla Osmanlı tebaasının çoğu tarımla uğraşıyordu. Bunların da çoğunluğu doğrudan emeklerinin ürünlerini tüketen, geçimlik üretim yapan köylülerdi. Genellikle küçük tarlaları işler, kendi tüketimleri için -esas olarak hububat, ayrıca meyva, zeytin ve sebze olmak üzere- çeşitli ürünler yetiştirirlerdi. Genellikle sütü, yünü ve kılı için bazı hayvanlar da beslerlerdi. Tarımla uğraşan ailelerin çoğunun mütevazı bir beslenme rejimi vardı. Su veya ayran içerler, çeşitli türlerde ekmek veya lapa ve bazı sebzeler yerler, pek et yemezlerdi. Hayvanları yük hayvanlarıydı; bu hayvanların yün veya kıllarını ailenin kadınları eğirip ip yapar, bunlardan da genellikle aileleri için dokumalar üretirlerdi. Hem Osmanlı Avrupası'ndaki hem de Asya'daki birçok bölgede aile fertleri aynı zamanda çerçilik yapar, kendi yaptıkları veya tacirlerden aldıkları malları satarlardı. Kırsal kesimde yaşayan bazı aileler, göreceğimiz gibi, başkalarına satılmak üzere imalat da yapardı. Balkan köylüleri yünlü dokumalarını satmak için, Anadolu ve Suriye'ye aylar süren yolculuklar yaparlar, Batı Anadolu'nun kadın ve erkekleri kent ve kasabalardaki dokumacılar için yün eğirirlerdi. Biraz önce belirtildiği gibi, bazı bölgelerde köy erkekleri dışarıya, İstanbul'a veya başka uzak yerlere çalışmaya giderlerdi. Toparlayacak olursak, tarımla uğraşan aileler geçimlerini sadece tarım ürünlerinden değil, farklı ve karmaşık bir dizi faaliyetten sağlamaktaydılar.

Yukarıda çizilen manzara 1700'de büyük ölçüde geçerliydi, geçerliliğini 1900'de de sürdürdü. Ekonomi tarımsaldı, köylülerin çoğunun küçük toprakları vardı, çeşitli işlerle uğraşırlardı, topraklarından ve hayvanlarından aldıkları ürünler, esas olarak kendi tüketimleri içindi. Fakat tarım sektöründe zaman içinde muazzam değişiklikler meydana geldi.

İlk olarak, eski göçer ahalilerinin Osmanlı tarım hayatında

öneminin artmasını ele alalım. Kırsal alan, yerleşik köylülerin yanı sıra göçer çobanları da barındırmaktaydı. Göçerler ekonomide önemli ve karmaşık bir rol oynuyorlardı. Hayvansal ürünler, dokumalar ve taşımacılık gibi mal ve hizmetleri temin ederlerdi. Bazı göçerler sadece hayvancılıkla geçinir, bazıları ise tahıl da yetiştirirdi. Bazen tohumu eker, bütün mevsim kendi haline bırakır, hasat zamanı dönerlerdi. Göçerlerin ticaret ve tarıma sık sık zarar vermiş oldukları da doğrudur. Devlet için, göçerler kontrol altında tutulması güç ve siyasal açıdan hep sorun yaratan bir kesimdi. Bunun için de, devletin uzun zamandır sürdürmekte olduğu "ıslah" programları 19. yüzyılda yeni bir hız kazandı. Yukarıda da görüldüğü gibi, bu iskân programları, kitlesel göçmen akınıyla aynı sıralarda uygulandı. Göçerlerin özgürce dolaşabileceği alanı daraltan bir durum söz konusuydu. Genel toplama bakıldığında, muhtemelen, aşiretler tarafından yapılan hayvancılıkta bir düşüş ve işlenen topraklarda bir artış meydana gelmişti.

İkinci bir grup önemli değişiklik de tarımda ticarileşmenin, yani satışa yönelik üretimin artmasıyla ilgilidir. Zaman içinde, ülkede, yerli ve uluslararası tüketicilere satılmak üzere çoğalan miktarlarda üretim yapan insanların sayısı fazlalaştı. 18. yüzyılda başlayan bu eğilim, bu tarihten itibaren çarpıcı bir tırmanış gösterdi. Pazar için yapılan tarımsal üretimi artıran en az üç önemli mekanizma vardı. Birincisi, hem uluslararası hem de iç talepteki artıştı. Yurtdışında, özellikle 1840'tan sonra pek çok Avrupalı'nın yaşam düzeyinde ve satın alma gücünde esaslı bir iyileşme görüldü; bu da onların çok daha çeşitli ve fazla miktarlarda mal satın almasına imkân verdi. İmparatorluk içinde kentleşmenin ve kişisel tüketimin artması sayesinde yükselen iç pazarlar da önem taşımaktaydı (bkz. aşağıda). Demiryollarıyla açılan yeni bölgelerden İstanbul'a, Selânik, İzmir ve Beyrut'a yerli buğday ve hububat aktı. Demiryolları bir yandan da, artık meyva ve sebze yetiştirip bu kentlerin büyüyen ve ulaşılabilir hal alan pazarlarına gönderme imkânı elde eden bostancıları kendine çekti.

Tarımsal üretimi yönlendiren ikinci mekanizma, köylülerin

vergilerini daha çok aynî olarak değil, nakit ödemeye başlamış olmasıyla ilgilidir. Bazı tarihçiler, pazar için tarımı iş edinenlerin artmasını, hem kişi başına vergi yükünün yükselmesine hem de devletin aynî değil, nakdî vergi toplamayı daha fazla tercih ediyor olmasına bağlarlar. Bu sava göre, bu tür devlet kararları, köylüleri vergilerini ödeyebilmek için, pazarda satmak üzere ürün yetiştirmeye zorlamıştır. Dolayısıyla, devlet politikası, köylüleri tüketim için üretimden, pazar için üretime yönelten en önemli etken olarak görülmektedir. Aynı mantık içinde, kimileri de devletin Osmanlı Hıristiyanlarından nakdî vergi talep etmesinin Osmanlı tarihinde belirleyici bir rol oynadığını ileri sürerler. Daha açık bir ifadeyle, Osmanlı Hıristiyan ve Yahudileri, yüzyıllarca cizye denilen ve kendilerine ibadetleri konusunda devlet güvencesi sağlanması karşılığında istenen özel vergiyi ödemeye mecbur tutulmuşlardı. Osmanlı Hıristiyanlarının bu nakdî vergi yüzünden pazar faaliyetleriyle Müslümanlardan fazla uğraştığı iddia edilir. Ancak bu sav, aynı vergiyi ödeyen Osmanlı Yahudilerinin ticarette niye onlar kadar faal olmadığını açıklamaz. İktisadî başarıyı açıklayan daha uygun değişken nakdî vergiler değil, Osmanlı Hıristiyanlarının sahip olup Yahudilerin olmadığı Büyük Devlet himayesiydi. Büyük devletlerin himayesi, Osmanlı Hıristiyanlarına kapitülasyona benzer, vergi muafiyetleri ve daha düşük işletme maliyetleri gibi yararlar sağladı; bunlar da ekonomik bakımdan öne çıkmış olmalarını açıklamaya yardımcı olur.

Köylülerin pazara daha fazla girmeye başlaması, sadece devletin nakit vergi taleplerinin yarattığı bir karşı tepki değildi. Birtakım başka faktörler de etkiliydi. Tarımsal üretimdeki artışı sürükleyen üçüncü bir mekanizma daha vardı -köylülerin kendilerinin tüketim malı talepleri. Osmanlı tüketicileri arasında, ucuz ithal malların gittikçe daha kolay bulunabilir olması ve zevklerin gittikçe daha sık değişmesi, emtia tüketimini artırıcı bir etki yaptı. Bu tırmanan tüketim örüntüsü, Lâle Devri'nde (1718-1730) de görüldüğü gibi, 18. yüzyılda başladı, daha sonra da hızlanarak devam etti. Daha fazla tüketim malı isteyen köylülerin daha çok nakde ihtiyaçları vardı. Dola-

yısıyla kırsal kesimdeki aileler, sadece nakdî vergilerden dolayı değil, kendileri daha fazla tüketim malı istedikleri için de çok çalıştılar. Bu koşullar altında boş zaman azaldı, nakit gelir arttı ve kırsal alana tüketim malı akışı hızlandı.

Tarımsal üretimdeki artış, işlenen toprak alanının muazzam bir şekilde genişlemesine hem yol açtı, hem de eşlik etti. 18. yüzyıl başında ve aslında imparatorluk sona erene kadar, her tarafta uçsuz bucaksız, işlenmeyen, hemen hemen boş (mevat) araziler vardı. Bu alanlar dolmaya başladı; eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarının çoğunda bu, ancak 1950'lerde nihaî olarak tamamlanan bir süreç oldu. Bu gelişmeye yol açan pek çok faktör vardı. Birçok durumda aileler, çalışma sürelerini artırdılar, zaten kontrolleri altında bulunan mevat araziyi işlemeye başladılar. Ürünün bir bölümünü vermek karşılığında başkalarının toprağını işlemeyi kabul ederek ortakçılık da yaptılar. Genellikle hayvanlar için otlak olarak kullanılan bu tür araziler, artık tahıl üretiminde kullanılmaktaydı. Örneğin Eflâk ve Boğdan'ın olağanüstü verimli toprakları 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en düşük nüfuslu alanları arasındaydı. Buralarda, sıra dışı ve belki de özgün bir gelişmeyle, yerel âyan, acımasız yöntemler kullanarak, yerli halkı daha fazla çalışmaya mecbur etmiş, işlenen arazileri genişletmişti. Başka yerlerden gelen milyonlarca göçmen, muazzam miktarlarda işlenmemiş toprağı üretime açtı. Göçmenlerin bir kısmı, genellikle gerginliklere yol açan bir süreçle meskûn bölgelere yerleşirken, çok sayıda göçmen de görece boş bölgelere giderek, buralardaki toprakları (yüzyıllardan beri) ilk kez işlediler (şenlendirdiler). Görüldüğü gibi, boş Orta Anadolu havzası ve Suriye eyaletlerinde kıyı ile çöl arasındaki step bölgesi, göçmenlerin yerleştikleri yerler oldular. Buralarda devlet yetkilileri toprağı eşit büyüklükte küçük tarım arazilerine bölüp dağıttı.

Genel olarak bakıldığında, yoğun ticarî tarım alanları, önce, su yoluyla kolayca ulaşılabilen bölgelerde, örneğin Tuna havzasında, Bulgaristan'daki bazı ırmak vadilerinde ve Makedonya'nın kıyı bölgelerinde, ayrıca Anadolu'nun batısında Ege kıyısında ve buradaki nehir sistemlerinde oluştu. 19. yüzyılda

bu tür bölgeler genişlemeye devam ederken, listeye iç bölgeler de katıldı.

İlk kez işlenen pek çok arazi, 1700-1922 döneminde tarım yapılan arazinin giderek büyüyen, yine de azınlıkta kalan oranını oluşturan büyük çiftlikler halini aldı. Boş topraklarda büyük işletmeler kurmak daha kolaydı, çünkü ortada hakkını koruyacak köylü ya yoktu, ya da çok azdı. Bu tür süreçler, toprakların ilk kez işlenmesiyle birlikte, 18. yüzyılda Bulgaristan, Eflâk ve Boğdan'da ve bir yüzyıl sonra da uçsuz bucaksız Çukurova'da yaşandı. 1900'de, Çukurova muazzam miktarlarda tarım makinesine sahip özel bir büyük çiftlikler bölgesi haline gelmişti. Daha doğuda ve güneyde, Suriye'nin Hama bölgesinde de büyük toprak sahipliği örüntüsü gelişti. Fakat imparatorluğun çoğu bölgesinde, işgücü kıtlığı ve sermaye yokluğu büyük çiftliklerin oluşmasını engelledi, dolayısıyla büyük işletmeler nadirdi. Hemen hemen her yerde tipik Osmanlı modeli olarak küçük toprak sahipliği egemendi.

Üretkenlikte -birim toprak alanından alınan ürün miktarında- bazı artışlar oldu. Bazı bölgelerde entansif tarımın bir türü olan sulama projeleri geliştirildi. Daha da önemlisi, 19. yüzyılda modern tarım araçlarının kullanımı arttı. 1900'e gelindiğinde, on binlerce demir saban, binlerce biçerdöver ve ileri tarım teknolojisinin kombineler gibi başka örnekleri Balkan, Anadolu ve Arap eyaletleri kırsal arazisine yayılmıştı. Fakat mevcut kaynakları daha yoğun bir şekilde kullanmak, nispeten olağandışı bir uygulama olarak kaldı ve üretimdeki artışlar, daha çok yeni toprakların tarıma açılmasından kaynaklandı.

Satışa yönelik tarımsal üretimin artması, bazı bölgelerdeki kırsal emek ilişkilerinde de önemli değişikliklere yol açtı. Büyük ölçekli ticarî tarım yapılan bazı bölgelerde ücretli emek ortaya çıktı. Batı ve Güneydoğu Anadolu'da göçmen işçi ekipleri ürün hasatını nakit ücret karşılığında yaptılar. Ancak, büyük işletmelerde ortakçılık, ücretli ırgatlıktan daha yaygın olmaya devam etti. Yukarıda da belirtildiği gibi, Eflâk ve Boğdan'daki bir tür ortakçılık, serfliğe yakın ve imparatorluktaki en berbat koşullarm doğmasına yol açtı. Buralarda 18. yüzyı-

lın pazar olanakları büyük toprak sahiplerini köylülere toprak kiralamaya yöneltmişti. Köylülerin ödedikleri kiralar ve vergilerle angarya hizmetleri gittikçe ağırlaşıyordu. Örneğin, başlangıçta köylülerin yapmakla yükümlü olduğu angarya hizmeti 12 gün iken, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yılda 24 ilâ 50 gün çalışır duruma gelmişlerdi - bunlar komşu Habsburg ve Romanov imparatorluklarındakinden çok daha güç koşullardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde herkesin çalışıp sonra ürünü paylaştığı topraktan ortaklaşa yararlanma biçimleri hâkimdi. Örneğin, Filistin'in bazı bölgelerinde ve Irak eyaletlerinde ortak araziler, genellikle aşiret mensupları tarafından ortaklaşa işlenirdi. Toprağın işlenmesini idare eden şeyh, mahsulün dağıtılmasına da nezaret ederdi.

Son olarak, Osmanlı Devleti siyasal bakımdan zayıf düştüğü halde, yabancıların toprak sahibi olması sıra dışı bir durum olmaya devam etti. 1867'den sonra yasalar yabancıların toprak sahibi olmasına izin verdi, ancak Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerinin ve bu arada ayrıcalıklarını kıskançlıkla koruyan bütün bir yerel âyan zümresinin muhalefetinin ve hiç bitmeyen işgücü sıkıntısının yarattığı güçlükleri aşamadılar.

İmalatçılık

19. yüzyıl sonlarında makineleşmede meydana gelen gözle görülür artışa karşın, Osmanlı imalatının çoğu el emeğiyle yapılmaya devam etti. Kırsal kesimde kadın emeğinin giderek daha büyük rol oynadığı imalatçılık gittikçe daha fazla önem kazanırken, genellikle loncalarda örgütlenen, erkeklerin çalıştığı kent-merkezli üretimin önemi azaldı. Ayrıca, Osmanlı imalatçılığının dünya içindeki yeri küçüldü, uluslararası pazarlarının çoğu kurudu ve üretim muazzam genişliğini koruyan, fakat şiddetli bir rekabetin hüküm sürdüğü iç pazara odaklandı. Ama uluslararası ihracata yönelik faaliyet gösteren bazı sektörlerde üretim genişledi.

Makineyle üretim, doruğuna ulaştığı noktada, toplam imalat sektörü üretiminin, giderek büyüyen, ama hâlâ küçük bir bölü-

münü oluşturmaktaydı. Yaklaşık 1875'ten sonra, esas olarak Osmanlı Avrupası ve Batı Anadolu kentleri ile İstanbul'da az sayıda fabrika kuruldu, ayrıca Güneydoğu Anadolu'nun pamuk tarlalarının ortasında (pamuk eğirmek için) ve ipekböcekçiliği yapılan çeşitli bölgelerde, özellikle Bursa ve Lübnan'da ham ipek üretmek için bir dizi fabrika açılmıştı. Selânik, İzmir, Beyrut ve İstanbul gibi büyük liman kentleri makineyle üretim yapan fabrikaların en yoğun olarak bulundukları yerlerdi. Osmanlı fabrikalarının çoğunda besin maddeleri işlenir, iplik elde edilir ve birkaçında da dokumalar üretilirdi. Değerlendirme için birkaç rakam verelim: 1911'de imparatorluk içinde tüketilmekte olan bütün pamuk ipliğinin yüzde 25'i ve pamuklu dokumaların yüzde 1'inden azı makineyle çalışan fabrikalarda üretilmekteydi. Tarımda olduğu gibi, burada da sermaye kıtlığı üretimin makineleşmesini engelleyici rol oynamaktaydı.

Osmanlı imalat sektörü hatırı sayılır ölçüde makineleşmemekle birlikte, yine de Avrupa'da emeğin daha fazla sömürülmesinin ve teknolojinin pek çok malın kaliteli ve ucuz bir şekilde üretilmesine imkân verdiği sanayi devrimi çağında, ayakta kalma mücadelesi yaparken bir dizi önemli değişim geçirdi. 18. yüzyıl sonlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun el yapımı ürünleri, çevre imparatorluk ve devletlerde çok revaçtaydı. Ancak 18. yüzyılın kaliteli dokumaları, el yapımı iplikleri ve deri ürünleri yavaş yavaş dış pazarlarını kaybettiler. 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Osmanlı ihracat sektörünün karakteristik ürünleri olan yüksek kaliteli malların hemen hemen hepsi ortadan kaybolmuştu. Fakat yarım yüzyıllık bir aradan sonra, uluslararası ihracat için üretim, yaklaşık 1850'de, ham ipek, bir tür ipek iplik ve daha da önemlisi Şark halıları şeklinde yeniden boy gösterdi. Selânik, Edirne ve Batı Anadolu'da ve Lübnan'da buhar gücüyle çalışan ipek ipliği fabrikaları kuruldu. Özellikle Batı ve Orta Anadolu'da fabrika yapımı iplik ve boyalarla el emeğinin biraraya gelmesiyle, Avrupalı ve Amerikalı alıcılar için akıllara durgunluk verecek miktarlarda halı üretildi. Bu iki sektör, 1914 dolaylarında, üçte ikisi halıcılıkta olmak üzere, 100.000 kişiyi istihdam etmek-

Harita 8. *19. yüzyılda pamuk ve yün ipliğinin imalatının yapıldığı bazı yerler. (Donald Quataert, Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution, Cambridge, 1994, s. 28 [*Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, *İletişim Yayınları, 1999, s. 52].)*

teydi. Çalışanların çoğu kadın ve kızlardı, aldıkları ücretler ise, bütün Osmanlı imalat sektörünün en düşük ücretleriydi.

Üreticilerin ezici çoğunluğu, 26 milyon tüketiciye sahip Osmanlı iç pazarına yönelik çalışıyordu. Bu tüketicilerin kimi imalatçıyla aynı veya komşu bölgelerde, kimi ise imparatorluğun uzak köşelerinde yaşamaktaydı. Gelişmelerinin saptanması ve anlaşılması güç bir iç pazar için üretim yapan bu imalatçılar, tarihçinin incelemeleri açısından neredeyse görünmez haldedir, çünkü çoğu, geriye kayıtlar bırakmış organizasyon veya firmalar içinde yer almıyordu. Tersine, kentsel ve kırsal bölgelerdeki makineleşmemiş üretim biçimlerinde çok geniş coğrafî alanlarda faaliyet gösteriyor, evlerde ya da küçük imalathanelerde tek başlarına veya küçük gruplar halinde çalışıyorlardı. Örneğin tekstil sektörünün temel bir parçası olan pamuk ve yün ipliği üretimi, pek çok yerde yürütülmekteydi (bu yerlerin bir kısmı harita 8'de gösterilmiştir). İzmir, Selânik ve Adana gibi yerlerde iplik fabrikaları bulunmakla birlikte, belirtilen yerlerin çoğunda iplik elle üretilmekteydi.

1700-1922 döneminde, loncaların imalat alanındaki önemi çok büyük ölçüde geriledi. Ancak, loncaların (*esnaf, taife*) evrimi, nitelikleri, rolleri ve ağırlıkları tam olarak anlaşılamamıştır. 18. yüzyıl sonlarının ekonomik krizi ve ağır kronik enflasyonu, kendilerini korumak üzere harekete geçen üreticiler tarafından loncaların resmen örgütlenmesini hızlandırmış olabilir. İşçiler araç-gereçlerini ortaklaşa satın almak üzere biraraya gelir, fakat Güney Bulgaristan'da olduğu gibi, genellikle, krize daha iyi göğüs gerebilen daha varlıklı ustaların kontrolü altına girerlerdi.[1] Dolayısıyla, Osmanlı imalatçılığı Sanayi Devrimi'nin rekabetinden darbe yerken, emek örgütlerinin de, ironik bir biçimde, yeni bir aşamaya, loncalara doğru evrilmiş olmaları mümkündür.

Loncalar genellikle üyelerinin geçimini güvence altına alacak şekilde hareket eder, üretimi sınırlar, kaliteyi ve fiyatları

1 Bu, şu anda loncaların evrimi üzerinde çalışmakta olan Suraiya Faroqhi'nin vardığı sonuçtur.

Resim 5. *Amasya'da esnaf loncaları alayı, 19. yüzyıl.*

denetlerlerdi. Lonca denetiminde yapılan üretimin yüksek maliyeti, üyelerin geçim düzeyini korumak için ödenen bedeldi. (Ancak, bazı tarihçiler yanlış bir şekilde, loncaların öncelikle devlet denetiminin araçları olduğunu savunmaktadırlar.) Lonca liderleri, bu tür konularda anlaşmaya vardıktan sonra, genellikle yerel mahkemelere gidip, değişikliğe resmiyet kazandırmak için yeni fiyatları tescil ettirirlerdi. Bir loncanın varlığının işaretlerinden biri, kâhyasının olmasıdır. Loncaların en azından bazılarının, hastalık halinde üyelerine destek olmak, cenaze masraflarını karşılamak veya dul ve yetimlere yardım etmek için oluşturulmuş ortak sandıklar gibi yönleri de vardı (resim 5).

Başkent İstanbul'un loncaları çok gelişmişti, imparatorlukta belki de bir benzeri daha yoktu. Selânik, Belgrad, Halep ve Şam gibi pek çok büyük kentte de lonca teşkilâtları vardı. Amasya gibi daha küçük kent ve kasabalarda da genellikle loncalar bulunmakla birlikte, bunların genel ağırlığı, biçim ve işlevleri henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır. Bir kentin büyüklüğü ile orada bir lonca bulunması ihtimali arasında bir bağlantı var gibi görünmektedir - fakat her kentte lonca yoktu.

Yeniçeriler, 1826'ya kadar loncalar açısından hayatî bir rol oynadılar. 18. yüzyılda ve öncesinde, imparatorluğun dört bir köşesinde ve başkentinde fiilen bütün Müslüman lonca üyeleri yeniçeri olmuştu. Bu, İstanbul'un yanı sıra örneğin, Bulgaristan'da, Sırbistan, Bosna, Makedonya'da da böyleydi. Bazı kentlerde yeniçerilerin bizzat kendileri imalat yapan lonca üyeleriydiler, fakat Halep ve İstanbul gibi birtakım başka kentlerde, yeniçeriler çalışanların mafyavari koruyuculuğunu üstlenmişlerdi. İstanbul'da ve bazı büyük kentlerde inşaat ve taşımacılık işleri yeniçerilerin elindeydi. Yeniçeriler başkentte ve pek çok başka kentte halkın çıkarlarını korumak için, lonca üyeleri olarak ya da onlarla işbirliği halinde harekete geçerlerdi. Valileri korkutup yıldıran, sadrâzam ve padişahları deviren bu güçlü halk koalisyonları, loncaların imtiyazları ve korunması için mücadele ederek, fiyatları oldukları düzeyde tutmaya ve rekabeti kısıtlayıcı uygulamaları sürdürmeye çalışırdı. Örneğin

Bulgaristan'da yeniçeriler, kent loncalarını, işlerini tehdit eden kırsal imalata karşı korumak için mücadele ettiler.[2]

Bu nedenle, II. Mahmut'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırması aynı zamanda loncalara da indirilmiş korkunç bir darbeydi. Bu darbe, tam da Napolyon Savaşları sonrasında, uluslararası rekabetin hızla tırmanmakta olduğu bir anda indirilmişti. Rekabeti kısıtlayıcı uygulamaların maliyetleri çok yüksek tuttuğu bir devirde, koruyucularından yoksun kalan loncalar ortadan kaybolmaya başladı. Loncalar, lonca oldukları, yani üyelerine yarar sağlayacak şekilde fiyatları yüksek tutmayı amaçlayan, rekabeti kısıtlayıcı organizasyonlar oldukları için, bu gelişme yaşandı. Örneğin Şam'da, ustalar 1830'lardan 1870'lere kadar, kalfaların ücretlerinin sürekli olarak düşmesine göz yumdular, öyle ki, kalfalar kendi dükkânlarını açacak sermayeyi biriktiremediler. Daha önce nasıl bir öneme sahip olmuş olurlarsa olsunlar, loncaların Osmanlı imalatçılığının organize edici birimi olarak taşıdığı önem 19. yüzyılda azaldı. Bulgaristan ve Halep gibi bazı bölgelerde loncalar gerçekten de dönemin sonlarına kadar yaşadı. Fakat genellikle biçimleri değişerek üretim tekeline sahip üreticilerden, sadece yerel imalatçıların isimlerini kaydeden ticaret odası benzeri kurumlara dönüştüler. Dolayısıyla, imalat loncaları geriledi, ama Osmanlı imalatçılığı gerilemedi. Bunun yerine, imalat, kentsel bölgelerde genellikle lonca mensubu olmayan imalathanelere ve hem kentsel hem de kırsal bölgelerde evlere kaydı.

Kırsal alana -ücretleri kısarak maliyeti düşürmek için- kaçış 18. yüzyılda çeşitli bölgelerde çoktan başlamıştı. Örneğin, yüzyılın son kısmında, üreticiler büyük bir imalat merkezi olan Tokat şehrinden ayrılmaya ve işlerini yakındaki kasaba ve köylerde kurmaya başladılar. Bulgaristan ve Halep kenti gibi birbirinden çok farklı bölgelerde de benzer örüntüler saptanmıştır. Kadın ve kızların -Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin- çok daha önemli bir rol oynamaya başlamaları

2 Donald Quataert, "Janissaries, artisans and the question of Ottoman decline, 1730-1826," Donald Quataert (der.), *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (Istanbul, 1993), s. 197-203.

dikkat çekiciydi. Kadınlarla kızların işgücüne katılmaları 18. ve 19. yüzyıllara özgü bir durum değildi, fakat katılım düzeylerinde çarpıcı bir artış olmuştu. Kentlerdeki ve kırsal kesimdeki pek çok evde kadınlar, parça başı ücret ödeyen tacirlere mal dokudular, eğirdiler, ördüler. Dünyanın her yerinde olduğu gibi, Osmanlı dünyasında da kadınlar aynı iş için erkeklerden daha az para kazandılar. Demek oluyor ki, Osmanlı imalatçılığının öyküsünün can alıcı bir bölümünü, loncalarda örgütlü, kentli, erkek emeğinden, kentlerdeki ve kırsal kesimdeki örgütlenmemiş kadın emeğine geçiş oluşturmaktadır.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

Akarlı, Engin Deniz. "Gedik implements, mastership, shop usufruct, and monopoly among Istanbul artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg Jahrbuch* (1986), 225-31.

Blaisdell, Donald, *European financial control in the Ottoman Empire* (New York, 1929).

*Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the time of Philip II*, 2 cilt (New York, 1973).

Duman, Yüksel. "Notables, textiles and copper in Ottoman Tokat, 1750-1840." Basılmamış doktora tezi, Binghamton University, 1998.

Erdem, Hakan. *Slavery in the Ottoman Empire and its demise, 1800-1909* (New York, 1996).

*Faroqhi, Suraiya, der. "Special issue on Ottoman Trade," *New Perspectives on Turkey*, Güz (1991).

*Gerber, Haim. *The social origins of the modern Middle East* (Boulder, CO, 1987).

*Goldberg, Ellis, der. *The social history of labor in the Middle East* (Bolder, CO, 1996).

Gould, Andrew Gordon. "Pashas and brigands: Ottoman provincial reform and its impact on the nomadic tribes of southern Anatolia 1840-1885." Basılmamış doktora tezi, University of California, 1973.

Gounaris, Basil. *Steam over Macedonia, 1870-1912* (New York, 1993).

Hutteroth, Wolf-Dieter. "The influence of social structure on land division and settlement in Inner Anatolia," Peter Benedict, Erol Tümertekin ve Fatma Mansur, der. *Turkey: geographic and social perspectives* (Leiden, 1974), 19-47.

Inalcık, Halil. "The emergence of big farms, *çiftliks:* State, landlord and tenants," Keyder ve Tabak, 17-53.

Kafadar, Cemal. "Yeniçeri-esnaf relations: solidarity and conflict." Basılmamış yüksek lisans tezi, McGill University, 1981.

Karpat, Kemal. *Ottoman population, 1830-1914: Demographic and social characteristics* (Madison, 1985).

"The Ottoman emigration to America, 1860-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 17 (2) (1985), 175-209.

Kasaba, Reşat. *The Ottoman empire and the world economy: the nineteenth century* (Albany, 1988). [Türkçesi: Kasaba, Reşat. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl* çev.: Kudret Emiroğlu (Istanbul: Belge Yayınları, 1993).]

Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak, der. *Landholding and commercial agriculture in the Middle East* (Albany, 1991). [Türkçesi: Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak, der. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* çev.: Zeynep Altok (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).]

Khalidi, Tarif, der. *Land tenure and transformation in the Middle East* (Beyrut, 1984).

Issawi, Charles, *An economic history of the Middle East and North Africa* (New York, 1982).

Lewis, Norman, *Nomads and settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (Cambridge, 1987).

*Marcus, Abraham. *The Middle East on the eve of modernity* (New York, 1989).

Masters, Bruce. *The origins of western economic dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988).

Mears, Eliot Granville. *Modern Turkey* (Londra, 1924).

Meriwether, Margaret L. "Women and economic change in nineteenth-century Aleppo," Judith E. Tucker, der. *Arab women* (Washington, 1993), 65-82.

Owen, Roger. *The Middle East in the world economy, 1800-1914* (Londra, 1981).

*Palairet, Michael. *The Balkan economies c. 1800-1914. Evolution without development* (Cambridge, 1997).

*Pamuk, Şevket. *The Ottoman empire and European capitalism, 1820-1913* (Cambridge, 1987). [Türkçesi: Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)* (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, gözden geçirilişmiş 2. baskı).]

*Quataert, Donald. *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York, 1983). [Türkçesi: Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş* çev.: Sabri Tekay (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1987).]

Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution (Cambridge, 1993). [Türkçesi: Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* çev.: Tansel Güney (Istanbul: İletişim Yayınları, 1999).]

Salzmann, Ariel. "Measures of empire: tax farmers and the Ottoman *ancien regime*, 1695-1807." Basılmamış doktora tezi, Columbia University, 1995.

Shields, Sarah. *Mosul before Iraq: Like bees making five-sided cells* (Albany, 2000).

Toledano, Ehud. *The Ottoman slave trade and its suppression, 1840-1890* (Princeton, 1982). [Türkçesi: Toledano, Ehud. *Osmanlı Köle Ticareti, 1840-1890* çev.: Hakan Erdem (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994).]

*Vatter, Sherry: "Militant journeymen in nineteenth-century Damascus: implications for the Middle Eastern labor history agenda," Zachary Lockman, der., *Workers and working classes in the Middle East: Struggles, histories, historiographies* (Albany, 1994), 1-19.

Zilfi, Madeline. "Elite circulation in the Ottoman Empire: great mollas of the eighteenth century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 3 (1983), 318-64.

Politics of piety: The Ottoman ulama in the post-classical age (Minneapolis, 1986).

**Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern women in the early modern era* (Leiden, 1997).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Osmanlı toplumu ve popüler kültür

Giriş

Bu bölümde, toplumsal örgütlenme, popüler kültür ve toplumsal yaşama katılma biçimlerini değerlendirmek için, hayli farklı bir literatürden yararlanılıyor. Çeşitli anlam biçimlerine dair bir kültürel inceleme yürütülüyor. Osmanlı toplumu kadar karmaşık toplumlar, sadece idarî düzenlemeler, bürokratik rasyonalizasyon, savaşlar ve ekonomik üretkenlik çerçevesinde kavranamaz. Bu toplumlar, insanların, yaşam, ölüm, kutlama ve yas gibi ortak konular üzerinde düşündükleri alanlar kurarlar. Çoğunlukla toplumsal cinsiyete göre ayrılan bu alanlar, kimi zaman da, belirli sınıfların kadın ve erkeklerini biraraya getirir.

Gruplar arasındaki toplumsal ilişkilere genel bir bakış

Osmanlı toplumu dahil bütün toplumlar, bireyler ve gruplar arasındaki karmaşık ilişki biçimlerinden oluşur, bu kümeler kimi zaman birbiriyle örtüşür, kimi zaman da birbirinden ayrı kalır. Kişiler, birbirinden çoğunlukla farklı gruplar halinde toplanırlar ya da biraraya getirilirler. Bir yerde kendilerini be-

lirli bir gruba ait olarak tanımlar ya da başkaları tarafından bu şekilde tanımlanırken, başka bir yerde başka bir kimlik ön plana çıkabilir. Osmanlı dünyasında, çok genel olarak yöneten ve yönetilen sınıflar, ayrıca Sünnî veya Ermeni Katolik gibi dinî inanç temelinde bölünmeler vardı. Bunların yanı sıra kadınlar, köylüler veya aşiretler gibi çok büyük gruplar ve her zaman değilse de, yer yer loncalar (esnaf, taife) halinde teşkilâtlanmış, meslekî gruplar bulunmaktaydı. Hiçbiri homojen olmayan bu toplumsal gruplar, zenginlik ve statü açılarından muazzam farklılıklar barındırmaktaydı.

Osmanlı bireyini veya grubunu şu ya da bu sabit kimlik içine hapsetmemeli, söz konusu bireyler ve gruplar arasındaki sınırların muğlaklığını ve geçirgenliğini kabul etmeliyiz. Bir yerde, kimliğin, kadın olmak gibi, belirli bir ifadesi ön plana çıkarken, bir başka yerde dokumacı ya da Yahudi olmak kadın kimliğinin önüne geçebilir. Farklılaşmaya da mutlaka olumsuz bir değer yüklememeliyiz. Farklılık bireyleri ve grupları ayırt etme işlevi görür, fakat farklılıkların varlığı, bizatihi olumsuz bir şey, bir çatışma kaynağı olmak zorunda değildir. Bir başka örnek verecek olursak, Osmanlılarda din bir farklılaşma aracı işlevi görmekteydi, fakat tek farklılaşma aracı değildi. Tek başına din, kişiye statü vermez, bunu ancak diğer kimlik biçimleriyle birlikte yapardı.

Ortadoğu literatüründe fazlaca revaçta olan, tek başına dinî kimliğin Müslümanları, hukuken gayri Müslimlerden üstün statüye sahip kıldığı iddiasını ele alalım. Tarihsel kayıtlara bir göz atmak bile, toplumsal hiyerarşide Müslümanlardan daha yukarılarda, daha büyük servete sahip ve siyasal güce erişme olanağı daha fazla olan, muazzam sayıda Osmanlı Hıristiyanı ve Yahudisi olduğunu gösterir. Örneğin zengin bir Hıristiyan tacirin, yoksul bir Müslüman askerden daha büyük yerel itibar ve nüfuz sahibi olduğu pek çok örnek mevcuttur. Yani, Müslüman veya Hıristiyan kategorileri, tek başlarına kişinin toplumsal, ekonomik ve siyasal gerçekliğini bütünüyle göstermiyordu, o bireyin kimliğini oluşturan bir dizi nitelikten sadece bir tanesiydiler.

Kimliği oluşturan pek çok bileşenle ilgili bir örnek daha verelim, özel bir toplumsal kategori oluşturdukları söylenen din âlimlerini, yani ulemayı ele alalım. Çok heterojen bir bireyler topluluğuna, "ulema" gibi, tek bir kimlik etiketi yapıştırmak ne kadar anlamlıdır? Ulemanın bir kısmı, onyıllarca, Kahire'deki el-Ezher veya İstanbul'daki Süleymaniye gibi, büyük ve itibarlı eğitim kurumlarında eğitilirdi. Kimilerinin de ancak okuryazarlığı vardı. 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul'da zengin ve güçlü ulema aileleri birbirlerinden kız alarak ayrı bir üst sınıf grubu oluşturdular. Öte yandan da, yoksul semtlerde ve kırsal bölgelerde hizmet eden daha alt seviyelerdeki ulema vardı. Bu yoksul veya kırsal kesim din âlimleri, ulema mensubu olarak, bir anlamda İstanbul'daki seçkinlerle aynı kategoride yer alıkları halde, toplumsal, kültürel ve ekonomik bakımdan zanaatkâr ve köylü komşularıyla ortak yönleri, üst düzey ulema mensuplarıyla olduğundan daha fazlaydı. Özetle, "ulema", yararlı bir kavram olmakla birlikte, tek başına, bireyin Osmanlı toplumu içindeki yerini tarif etmez.

Değişen sosyal hareketlilik ve kılık kıyafet düzenlemeleri

Şimdi de sosyal hareketlilik konusuna, yani bu dönemdeki kolektiviteler içi ve arası olağanüstü harekete bakalım. 18. yüzyıla kadarki dönemde sosyal hareketlilik derken, genellikle, devlet aygıtı kanalıyla dikey hareketlilikten söz ediyoruz. 16. yüzyıl sonlarına kadar, imparatorluğun genişlemesi, insanlar için çok büyük yükselme fırsatları yarattı. Devşirme sisteminde ailelerinden alınıp yetiştirilen pek çok idareci ve yeniçeri bulunması, binlerce Hıristiyan köylü çocuğunun, askerî ve siyasal güç sağlayan yüksek makamlara çıkması, servet ve toplumsal itibar edinmesi anlamına gelmişti. Yoksul Türk göçerlerinin de aynı şekilde, ordulara kumanda eden komutanlar ve vilayet ve sancakları idare eden yöneticiler olması ya da daha mütevazı birliklerin komutanı olması sıradan birer olaydı, kuşkusuz bu mevkilerin beraberinde getirdiği bütün toplumsal ve ekono-

mik ayrıcalıklara da sahip oluyorlardı. Fakat imparatorluk topraklarının genişlemesi yavaşladıkça, askerî kanallar yoluyla sosyal hareketlilik de azaldı. Buna karşılık, vezir ve paşa hanehalkları, orada yetişenlere, başka kariyer olanakları sunmaktaydı. Bir de, gördüğünüz gibi, siyaset elitinin sivil kesimden bazı yeni üyeleri, kimi zaman da ulema, örneğin dinî vakıflarda, devlet dışı birtakım zenginlik kaynakları buldular.

İlk zamanlardan beri hem devlet katlarında hem de tebaa arasında uygulanan kılık kıyafet düzenlemeleri, sosyal hareketliliğin önemli göstergeleriydiler. Devlet görevlileri içindeki, devlet görevlileri ile yönetilen sınıflar arasındaki ve yönetilen sınıflar içindeki farkları gösterir, sınırları çizerlerdi. Her gruptan insanların takacakları özel başlıkları ve giyecekleri giysileri belirten düzenlemelerde, başlıklar üzerinde önemle durulur, ama giysi, ayakkabı, kemer ve diğer giyim eşyalarını, cins ve renkleri bakımından ayırt ederdi. Bu düzenlemeler, insanları, özel kıyafetleri olan gruplara, herkesin kendi sınırlarını bildiği ve ileri gelen kişilere saygı gösterdiği gruplara, ayırmak için hazırlanmıştı (resim 6-8). Kılık kıyafet düzenlemelerinin yapılmasına veya uygulanmasına bazen devlet önayak olurdu. Fakat kimi zaman da bunu tebaa yapardı; toplumdaki yerlerinin aşınıp belirsizleşeceğinden korkup, devlete harekete geçmesi çağrısında bulunurlardı. "Pre-modern" dünyanın pek çok bölgesinde kılık kıyafet yasaları vardı. Tarihçiler modada meydana gelen değişiklerle toplumsal yapıdaki değişiklikler arasındaki yakın bağlantıya dikkat çekerler. Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566), tam da imparatorluk büyük bir sosyal hareketlilik ve akışkanlık devrini tamamlarken giyim kuşama ilişkin son derece kapsamlı bir dizi düzenleme getirmiş olması önemli görünmektedir. Bundan sonra 150 yılı aşkın bir süreyle, yaklaşık 1720'ye kadar, kılık kıyafet düzenlemeleri esas itibariyle değişmedi. Bu dönemde modada nispeten az değişiklik oldu, sosyal hareketlilik de görece düşüktü. Fakat sonra, 18. yüzyıl başlarından itibaren muntazaman ve aralıksız kılık kıyafet düzenlemeleri çıktı durdu. Bu sıralarda dünyanın her yerinde -Avrupa'da, Amerikalar'da, Doğu Asya'da ve Osmanlı

Resim 6. *II. Mahmud ve bazı hizmetkârları.* (Mecmua-ı Tesavür'*den kartpostal, 19. yüzyıl başları. Yazarın kişisel koleksiyonundan.*)

Resim 7. *Sadrâzam ve yüksek mevkilerdeki bazı hizmetkârlar ve görevliler.*
(Mecmua-ı Tesavür'den kartpostal, 19. yüzyıl başları. Yazarın kişisel koleksiyonundan.)

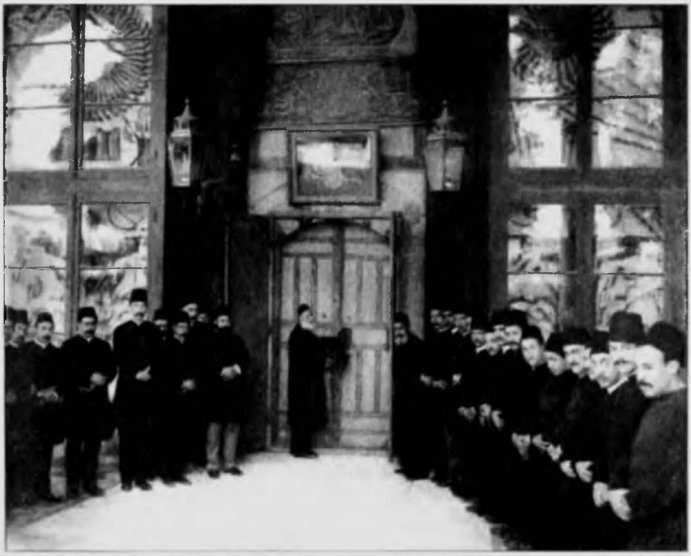

Resim 8. *Polis, asker ve diğer görevliler. (Mecmua-ı Tesavür'den kartpostal, 19. yüzyıl başları. Yazarın kişisel koleksiyonundan.)*

İmparatorluğu'nda- hanedanlarla yandaşlarının ekonomik, toplumsal ve siyasal iktidarına meydan okuyan yeni zümreler ortaya çıkmaktaydı. 1650 dolaylarında dinî vakıflara dayanan vezir ve paşa kapıhalklarıyla başlayan bir süreç içinde, Osmanlı dünyasında, servet yoluyla elde edilmiş statü, makam sahibi olarak edinilmiş statüyle boy ölçüşmeye başladı. 18. yüzyıl başında iki yeni zümre ortaya çıktı. Bunların ilki, yükselen uluslararası ticaret ve meta dolaşımındaki genel artış sayesinde serpilip gelişen yeni Müslüman ve gayri Müslim tüccar gruplarıydı. İkincisi de, 1690'larda yaratılan malikâneciler (ömür boyu iltizam sahipleri) grubuydu; bunlar devletin refahına bağlı ve devlet aygıtı içinde çalışan, yeni ve kuvvetli bir siyasal güç kaynağı haline geldiler.

Bu yeni zenginlik, Lâle Devri'nde (1718-1730) gözle görülür hale gelmişti ve saray, bu yeni rakip grupların ilerlemesini dizginlemek için, zenginliğin ve gücün tüketim yoluyla teşhirine dayalı bir rekabet ortamı yarattı. Padişah ve sadrâzam himayesinde saray yapma rekabeti arttı, eğlence ve şenlikler bir yarış havasına büründü, lâle yarışmaları düzenlendi. Bu sırada uluslararası ticaret, daha yeni yeni dikkate değer seviyelere gelmeye başladığına göre, öncelikle hedef alınanlar malikâneciler olsa gerektir.

Lâle Devri'nden başlayarak, 18. yüzyılın kalan kısmında, örneğin 1720'lerde, 1750'lerde ve 1790'larda, bir dizi kıyafet düzenlemesi getirildi. Bu düzenlemeler, aşırı bir hızla elden kayıp gitmekte olan bir statükoyu -ahlâkı, toplumsal disiplin ve düzeni- vazediyor, çok dar, çok iddialı, çok parlak, çok abartılı ya da yanlış renkteki kadın ve erkek giysilerinin giyilmesine şiddetle karşı çıkıyordu. 1760'larda, tüccar ve zanaatkârları, sadece padişah ve vezirlerin kullanımına mahsus samur kürkleri giyenlere cezaî müeyyide getiren düzenlemeler yapıldı. 1792'de kadınların üstlerine aldıkları feracelerin neredeyse şeffaf denecek kadar ince olduğu söyleniyor ve bunların giyilmesi yasaklanıyordu, öte yandan, iddiaya göre daha birkaç yıl önce gayri Müslimler sarı ayakkabılar giymekteydiler, oysa sarı sadece Müslümanların kullanmasına izin verilen bir renkti.

Resim 9. *II. Abdülhamit döneminde saray görevlileri Topkapı Sarayı'nda yapılan bir törende. (Carney E. S. Gavin et al., "Imperial self-portrait; the Ottoman Empire as revealed in the Sultan Abdul Hamid's photograph albums,"* Journal of Turkish Studies *özel sayısı, 1998. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.)*

Ayrıcalıklı konumları tehlike altına sokan toplumsal grupları ve devleti rahatsız eden canlı bir toplumsal değişim ve hareketlilik yaşanmaktaydı. Onlar da devletin bu konuda birşeyler yapmasını istediler. Kendi meşruiyetini ve -genellikle daha eski tüccar gruplarından ve tehdit altındaki kapıkulları arasından olan- grupların sadakatini sürdürmek için, devlet böyle bir dizi düzenleme getirdi.

Toplumsal değişim ve hareketlilik o kadar aşırı ölçülere vardı ve devletin kontrolünden o kadar çıktı ki, 1829'da II. Mahmut bu sürece boyun eğdi ve kılık kıyafete dayalı bütün eski toplumsal göstergeleri kaldırdı. Getirilen bir dizi yeni düzenlemeyle, bütün devlet görevlilerinin fes takması şart koşuldu.

Resim 10. *Çalışanların başlık ve giysilerine örnek, 19. yüzyıl sonları: kebapçı ve başkaları, muhtemelen İstanbul. (Sebah ve Joaillier fotoğrafı. Yazarın kişisel koleksiyonundan.)*

Bu kararla, bütün kapıkullarının dış görünüşü aynı oldu. Farklı sarık ve kaftanlar ortadan kalktı. Dinî görevliler, düzenlemeden özel olarak muaf tutulmuştu. Osmanlı kadınları ise bütünüyle yok sayılmıştı. Ayrıca padişah, farklılaşmanın olmadığı ayrımsız bir Osmanlı tebaası yaratmak için, devlet görevlisi olmayan bütün kesimler için fes takma zorunluluğu getirdi. 1829 düzenlemesi, farklılıkları yaratmak veya korumak için kılık kıyafet düzenlemelerini kullanan eski uygulamayı tersine çevirdi; bütün erkek kapıkulları ve tebaayı görsel bakımdan aynılaştırmaya yönelikti.

Ayakkabıcıları gümüşçülerden, tacirleri zanaatkârlardan ve Müslümanları gayri Müslimlerden ayırmayı amaçlayan, uzun yıllardan beri geçerli kurallar bir anda ortadan kayboldu. Devlet görevlileri ve erkek toplumunun kalan kısmı (din görevlileri dışında) bundan böyle fes takarak hem hükümdarın huzurunda hem de birbirleri karşısında aynı görüneceklerdi. Giysilerde mesleği, rütbe veya dini gösteren hiçbir şey olmayacaktı.

Resim 11. *Çalışanların başlık ve giysilerine örnek, 19. yüzyıl sonları, Urfa, yakl. 1900. (Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian (der.),* Les Armeniens dans l'empire ottoman a la veille du genocide, *Paris, 1992. İzin alınmıştır.)*

1829 düzenlemesi, dinî kimliklere veya diğer grup kimliklerine bakmaksızın bütün Osmanlı tebaası arasında eşitliği tesis etmeyi amaçlayan 1839 ve 1856 fermanlarının habercisi oldu.

Hızlı toplumsal değişim karşısında duramayan ve sonunda ortadan kalkan eski işaretlerin nihaî olarak yasaklanması, pek çokları tarafından memnuniyetle karşılandı (resim 9 ve 17). Fes, redingot ve pantolon devlet görevlisi sınıfların yeni "üniforması" haline geldi. Yasal sınırlamalardan kurtulan, çoğu gayri Müslim birçok varlıklı tüccar, farklı olmanın zaman zaman yarattığı ayrımcılıktan kurtulmak için, bu yeni giysileri anında benimsediler. Fakat Osmanlı tebaasının geri kalan kısmı, birörnek kıyafet yaratma girişimlerine karşı çıkarak yeni toplumsal işaretler oluşturdular. Toplumsal merdivenin alt ucunda yer alan Osmanlı işçileri -Müslümanlar da gayri Müslimler de- fes takmaya genellikle yanaşmadılar. Bu Müslümanlar ile gayri Müslimlerin eşit olmasına muhalefet eden gerici

bir tavır değildi. İşçiler daha çok, sınıf farkını korumak, lonca imtiyazlarına saldıran, hamileri yeniçerileri yok edip, çalışanları uzun yıllardır korumuş ve onlara ayrıcalık sağlamış ekonomik programları kaldıran devlete karşı dayanışmayı sürdürmek konusunda ısrarlıydılar. Hepsi değil, ama pek çok Müslüman ve gayri Müslim işçi, kendilerini ayrı bir grup olarak ortaya koyan başlıkları kullanmakta ısrar ettiler. Bazı işçileri fesli, diğerlerini de özel başlıklarıyla gösteren 5, 10 ve 11 numaralı resimlere bakın. Toplumsal merdivenin dalıa üst basamaklarında birçok zengin Müslüman ve gayri Müslim, yeni servetlerini, güçlerini ve toplumsal itibarlarını en son moda pahalı ve gösterişli giysiler giyerek sergilemekteydiler. Bunu yaparken de, birörneklik, tevazu ve sadeliği hâkim kılmaya çalışan 1829 düzenlemeleriyle âdeta alay ettiler.

19. yüzyılda giysilerde giderek artan heterojenlik, toplumsal akışkanlıktaki artışı ve Osmanlı toplumundaki çeşitli meslekî ve dinî grup ve kesimler arasındaki eski sınırlarda süregelen çözülmeyi yansıtmaktaydı. Osmanlı kadınlarının giysilerinde de aynı olağanüstü ve giderek hız kazanan değişiklikler meydana geldi; bunlar, 18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı toplumuna damgasını vuracak dönüşümleri yansıtmaktaydı.

Osmanlı özel alanları

Osmanlı dünyasında, toplumsal yenilikler genellikle önce evlerde sınanırdı. Kadınlar yeni modaları önce özel olarak evlerinde dener, sonra da bunları dışarıya, kamusal alana taşırlardı. Bu, muhtemelen, sadece Osmanlılara özgü bir süreç olmamakla birlikte, evrensel bir kural da değildi. Örneğin, 19. yüzyıl Japonyası'nda Batı giysileri kamusal alanda giyilir, ev içinde ise eski giyim biçimleri egemenliğini sürdürürdü. 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı kadınları evlerinde şalvar ile üç etek giyerlerdi. Ancak, 19. yüzyıl ilerledikçe, kentli seçkin kadınlar evde yeni moda giysiler giymeye başladılar, kabarık etekler giydiler, ince belli görünmek için korseler taktılar ve saçlarını topuzlarla topladılar. Sonra bu yeni giysileri, bedenlerinin her yerini

Resim 12. *Kadın sokak kıyafeti, yakl. 1890, muhtemelen İstanbul. (Edwin A. Grosvenor,* Constantinople, *Boston, 1895.)*

örten uzun etekli bir çarşafın altına gizlemeye özen göstererek kamusal alanda giydiler. Zamanla bu uzun etekli çarşaf, Avrupalı kadınların paltolarına benzer bir şeye dönüştü ve peçe giderek şeffaflaştı (resim 12). Daha da sonraları, 1910 dolaylarında ise ortaya havalı ve cüretkâr kadın görüntüsü çıktı.

Sadece modalar değil, diğer toplumsal yenilikler de ilk kez evlerde sınandı. Örneğin, Osmanlılardaki kadın ve erkeklerin ayrı ayrı toplumsallaşına âdetini değiştirmeye yönelik ilk denemeler evlerde yapıldı ve âdet önce evlerde yıkıldı. 19. yüzyılın seçkin aileleri arasında, önce İstanbul'da ve liman kentlerinde, sonra da başka yerlerde, çiftler yakın arkadaşlarına misafirliğe birlikte gitmeye başladılar; kadınların kadınlara, erkeklerin de erkeklere misafirliğe gitmesi azaldı.

Uzmanlar, Osmanlı kadın ve erkeklerinin giydiği Batı giysilerinin anlamı konusunda tartışma halindedir. Bazı yorumcular, Batı giysilerinin ve diğer kültürel biçimlerin benimsenmesinin Batılılaşma'yı ya da Batı'nın bir parçası olma arzusunu yansıttığını söylerler. Bu, savunulması güç bir görüş görünmektedir. Bu görüşün doğru olduğunu kabul edecek olursak, o zaman 19. yüzyıl başında Osmanlılarda Hint kumaşlarının yaygın bir biçimde kullanıyor olmasını nasıl yorumlamamız gerek - Osmanlılar Hintlileşmeye mi çalışıyorlardı? Kimileri de Batı modalarının benimsenmesini daha karmaşık bir olgu olarak, Batı toplumuyla bütünleşme çabası olarak değil, 19. yüzyıldaki daha geniş bir "uygarlaşma süreci"nin bir parçası olarak görürler. Bireyler, son Paris modasına uygun dantel elbiseler veya caketataylar giyerek, toplumsal farklılıklarını ve modernliklerini -eskinin değil, yeninin bir parçası olduklarını ve bu tür giysiler giymeyenlerden üstün olduklarını- göstermeye çalışıyorlardı (resim 13).

Evin yapısı

Belgrad'dan İstanbul'a, Antep'e ve Şam'a uzanan Osmanlı dünyasındaki olağanüstü çeşitliliği hatırda tutmamız gerek. Burada amacımız bütün evler için geçerli, kesin belirlemeler yap-

Resim 13. *Kadın ev kıyafeti: Muhlise, fotoğrafçı Ali Sami'nin kızı, İstanbul 1907. (Engin Çizgen'in koleksiyonundan, teşekkürlerimizle.)*

mak değil, 1700-1922 döneminde kır ve kentteki Osmanlı aile yaşamı hakkında genel bir fikir vermektir. Bunu aklımızın bir köşesine koyduktan sonra değerlendirmemize başlayalım.

19. yüzyıldan önce, kent evlerinin mekânsal düzenlemesi, toplumdaki cinsiyet rolleri ekseninde ayrı ayrı mekânlar oluşmasına kırsal kesimdeki evlerden daha elverişliydi. Kentlerdeki pek çok evin ön bölümünde ağırlıkla erkek alanı olan selamlık bulunur; kadın alanı olan harem ise evin başka bir yerinde olurdu. Haremin, esas itibariyle kentsel ve üst sınıfa özgü bir olgu olması mümkündür. Kent konutlarının çoğunda, kullanım hakkı öncelikle ailenin en yaşlı erkeğine ait olan selamlık kısmı bulunurdu. Evin ortasında yer alan selamlığa bağımsız odalar açılırdı; bu odaları birbirine bağlayan koridorlar yoktu. Bir mekânda erkekler, diğerinde kadınlar biraraya gelirlerdi. 19. yüzyıldan önce seçkin olsun olmasın kent evlerinin hepsinde mobilya, duvar kenarlarındaki divanlar üzerine yerleştirilmiş minderlerden ibaretti. Halı ya da hasır kaplı zemin üzerine konmuş minderlerde oturulurdu. Yemek için, döşemeden otuz santim kadar yüksekte duran sinilerin çevresine toplanır, yemeklerini ortak tabaklardan elleriyle yerlerdi. Zenginlerin sofrasına et, küçük parçalara kesilip öyle getirilirdi. Odalar genellikle çok amaçlıydı, haremin ve selamlığın misafir ağırlanan bölümleri akşamları yatak odası haline gelirdi. Eşya genellikle mütevazıydı. Örneğin 1780'lerde Suriye'deki varlıklı bir kentli ailenin evinde halılar, hasırlar, minderler, birtakım küçük pamuk örtüler, büyük, düz bakır ve tahta tabaklar, güveçler, bir dibek ve portatif kahve değirmeni, biraz porselen ve bir miktar kalaylı bakır sahan vardı.

19. yüzyıl başında, eşya konusunda önemli değişiklikler meydana geldi. Liman kenti İzmir'de, varlıklı tacirlerin evleri Paris ve Londra'dan gelen çatal, bıçak, masa, iskemle, İngiliz şömineleri ve İngiliz kömürü gibi eşyayla doluyordu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, iskemleler, masalar, yataklar ve karyolalar İstanbul ve liman kentlerindeki elitlerin evlerinde sık sık rastlanan eşyalar haline gelmiş, iç kesimlerdeki kent ve kasabalara da yayılmaya başlamışlardı. Yeni mobilyalar gel-

dikçe, Osmanlı evlerindeki mekânların işlevleri değişti. Eski günlerin çok amaçlı odaları tek amaçlı oldu. Ayrı yatak odaları, oturma ve yemek odaları ortaya çıktı; bunların her biri odayı bir başka amaçla kullanmak için başka bir yere taşınamayacak veya kaldırılamayacak, o kullanıma özgü mobilyalarla dolduruldu.

Kırsal bölgelerdeki konutlara bakacak olursak, pek çok köy evinin basit bir şekilde, biri uyumak, diğerleri de yemek pişirmek/yiyecek depolamak ve oturmak için kulanılan üç odaya ayrıldığını görürüz. Bunlar cinsiyet temeline dayalı gerçek bir mekânsal ayrımın bulunmadığı, çok küçük mekânlardı. Işte, Karadeniz'de Trabzon civarındaki kıyı bölgelerinin köy evlerini anlatan bir 19. yüzyıl metni:

> Kulübe oldukça temizdir, özellikle oturanlar Muhammed dinindense [Müslümansa] ve şehir zanaatkârının konutundan çok daha geniştir. Genellikle üç odası olur, biri yatmak, biri oturmak ve biri de yemek pişirmek için... Cam bilinmez; kıyı bölgesinde tahtayla, içerilerde toprakla örtülen çatı su geçirmez olmaktan çok uzaktır, duvarların da her yerinden rüzgâr ve yağmur girer...
>
> Köylünün başlıca yiyeceği sebze ve daha çok kendi tarlasının ürünüdür. Kıyı bölgelerinde mısır ekmeği ve iç kesimlerde daha çok arpa ve çavdar karışımından yapılan kara ekmek, kaba da olsa, sağlıksız sayılamayacak bir beslenme rejiminin onda dokuzunu oluşturur. Buna zaman zaman süt, lor, peynir ve yumurtayla çeşni katılır; hele hanenin bir ineği ve kümes hayvanları varsa. Kurutulmuş et ve balık nadir görülen, ama büyük prestije sahip lüks maddelerdir. Tek içecek sudur...[1]

Karşılaştırma amacıyla, bu kez 19. yüzyıl Bulgar bölgelerinden bir başka anlatıyı ele alalım:

> Köydeki çiftçilerin hali vakti yerinde olan sınıfının evleri, taştan yapılmıştır, sağlam ve gayet konforludur. Ancak, daha

1 İngiliz Konsolosu Palgrave Trabzon'da; akt. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913* (Cambridge, 1987), s. 188.

> yoksul sınıfın kulübeleri, en ilkel mimarî tarzdadır. Yapının kaplayacağı alan sırıklarla işaretlenir. Bunların arası ince sepetçi söğüdü dallarıyla örülür, samanla karıştırılmış tezek ve kille içeriden ve dışarıdan kalın bir şekilde sıvanır... Ortalama bir kulübenin içi üç göz odaya bölünmüştür - ortak oturma odası, aile yatak odası ve kiler. Tokmaklanarak sertleştirilmiş toprak zeminin üzeri kaba hasır ve kendi yaptıkları kalın halılarla örtülüdür. Mobilya esas olarak kalın el dokumalarıyla kaplanmış minderlerden ibarettir, bunlar aynı zamanda ailenin döşek ihtiyacını da karşılar... Türkiye'nin [Osmanlı İmparatorluğu'nun] bütün köylüleri gibi, Bulgarlar da yaşama alışkanlıkları itibariyle son derece tutumlu, hatta çok basittir. Pek az şeyle yetinir, genellikle çavdar ekmeği ile mısır lapası veya sirkeli, biberli fasulye, bir de kendi yaptıkları süt ürünleriyle beslenirler.[2]

Göçerlerin yaşadıkları yerler yerleşik köylülerinkinden de basitti. 18. yüzyıl sonlarında Suriye Bedevileri çadırlarda yaşıyorlardı. Bu çadırların içinde silahlar, bir nargile, portatif bir kahve değirmeni, bir güveç, deri bir helke, kahve kavurmak için bir tava, hasır, giysiler, siyah yünlü kumaştan harmani ve birkaç parça cam ya da gümüş eşya bulunurdu.

Karşılaştıracak olursak, 1870'lerde Erzurum-Diyarbekir yöresinde, hayvancılıkla uğraşan yedi yüz elli bin kadar göçebe şu tarzda yaşamaktaydı:

> Kışın küçük, harç kullanılmadan inşa edilmiş, taştan, fakat daha aşağı bölgelerdeki vadilerde bulunan evlerden ... nasıl olabiliyorsa, çok daha berbat durumdaki kulübelerde yaşarlar. Koyunları ve atları, daha önce diğer köylerde de görüldüğü gibi, yaşama alanına benzeyen, fakat daha büyük ve orayla bağlantılı yapılara kapatılır ve bağlanır. Bahar ve yaz mevsimlerinden kendi bölgelerindeki veya komşu bölgelerdeki tepelere göç eder, burada keçi kılından ya da yünden yapılmış geniş çadırlarda yaşarlar. Yedikleri, tarım yapan sınıfın yedikle-

2 Lucy M. J. Garnett, *Balkan home life* (New York, 1917), s. 180; Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıyken yazılmış.

riyle aynıdır ... onlarda da, evlerine önemli yolcular gelmedikçe, et çok nadiren kullanılır... Eşyaları diğer sınıflara göre çok iyidir, çünkü kadınları güzel halılar dokurlar; bu halılardan, bir de kaliteli keçelerden her evde bulunur.[3]

Yeni kamusal mekânlar

Osmanlı giyim kuşammda ve özel yaşam alanlarında meydana gelen ve kentsel merkezlerde kırsal alanlardakinden daha belirgin olan değişikliklerin yansıttığı ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümleri, 19. yüzyılda yeni kamusal mekânların ortaya çıkışında da görmek mümkündür. Kamusal alanın denetimi, siyasal nüfuz ve toplumsal üstünlük mücadelesinin bir uzantısı olarak kavranmalıdır. Ne yazık ki, burada sunulan bulguların hepsi de, sadece başkent için geçerlidir. İstanbul ve liman kentleri, aşağıda özetlenen gelişmeleri imparatorluğun diğer bölgelerinden daha önce ve daha keskin bir şekilde hissettiler, çünkü ekonomik değişikliklerin en belirgin olduğu yerler buralarıydı.

Sokakları dar, dolambaçlı ve genellikle çok çamurlu olan premodern kentlerde, insanların gezinip, şık giysilerini sergilemek için çıktıkları kamusal teşhir yerleri, önemli toplumsallaşma mahalleriydiler. Yüzyıllar boyunca İstanbul'daki en önemli yerler Sâdâbâd ile Göksu'ydu. Payitahtın zengin ve güçlü kişileri, uzun yıllar boyunca buralarda toplandılar, mesirelere gittiler, zenginlik ve güçlerini teşhir ettiler. 19. yüzyılın başlarında "bir araba veya kayık çağırtamayan yoksul sınıflar, eğlenceden paylarına düşeni kaçırmamak için kavurucu güneşin altında, kan ter içinde, kentten neşeyle yürüyerek gelirlerdi" (bkz. resim 14 ve 15).[4] 19. yüzyılda büyük dinler mekânlarda belli bir paylaşma düzeni sürdürdüler, öyle ki cuma günleri buralara Müslüman kalabalıklar hâkim olur, pazar günleri ise aynı yerleri Hıristiyanlar devralırdı.

3 İngiliz konsolosu Wilkinson Erzurum'da, akt. Pamuk, *The Ottoman Empire*, s. 186.

4 Julia Pardoe, *Beauties of the Bosphorus* (Londra, 1839 ve 1840), s. 8.

Resim 14. *Sadâbad kıyıları, yakl. 1900. (Yazarın kişisel koleksiyonundan.)*

Resim 15. *Göksu kıyıları, yakl. 1900. (Yazarın kişisel koleksiyonundan.)*

Resim 16. *Bayram töreni, Karadeniz bölgesi, yakl. 1900. (Yazarın kişisel koleksiyonu.)*

Ancak, 19. yüzyıl sürecinde, kamuoyu yavaş yavaş buraları terk ederek, yeni kamusal teşhir alanlarına gitmeye başladı. Göksu ve Sâdâbad'daki yerlerin aksine, bu yeni kamusal alanlarda ağırlık, son moda giysileriyle buraların rengini belirleyen zengin gayri Müslimlerdeydi. Bu yeni kamusal mekânların her ikisi de, mezarlık ve mezarlığa bitişik açık alanlardan oluşmaktaydı. Taksim Mezarlığı (Büyük Mezarlık-Grand Champs du Morts) ve Galata Mezarlığı (Küçük Mezarlık-Petit Champs du Morts) diye adlandırılan bu yeni alanlar, Pera bölgesinde, yani kentin ağırlıkla Avrupalı ve Osmanlı Hıristiyanlardan oluşan kısmında yer almaktaydı. Modaya öncülük edenler, şık ve modaya uygun giyinenler, yeni akımları çıkaranlar ve en son modayı öğrenmek isteyenler, Göksu ve Sâdâbâd'a değil, Pera'ya gitmeye başladılar. Dolayısıyla, modacla öncülük konusunda Müslümanların yerini gayri Müslimler aldı. Kamusal

mekânlardaki giyim kuşam yarışı, bir toplumsal statü mücadelesiydi. Fes ve redingot devlet görevlisi sınıfların standart kıyafeti halini alırken, gayri Müslimler zarif, pahalı ve en son Paris modası kıyafetleri giymekte öncülük ediyorlardı.

Gayri Müslimlerin bir grup olarak modayı belirlemiş, ekonomiye öncülük etmiş olması, ama siyasî önderlik yapmamış olması anlamlıdır. Gayri Müslimlerin büyüyen ekonomik zenginlikleri ve toplumsal alandaki/giyim kuşam alanındaki öncülük rolleriyle, siyasal bakımdan alt konumda bulunmaları arasında bir gerilim, devletin 1829 kılık kıyafet düzenlemesi ve 1839 ve 1856 fermanlarıyla çözüme kavuşturmaya çalıştığı bir çelişki vardı.

Kahvehane ve hamam

En tipik erkek kamusal alanı olan kahvehane, İstanbul'da 1555'te, ilk Yemen kahvesinin, Şam ve Halep yoluyla Arabistan'dan gelmesiyle ortaya çıktı. Kısa bir süre sonra, 1609 dolaylarında tütün geldi. Bu noktadan itibaren de kahve ile tütün, Osmanlı ve Ortadoğu kültürünün, konukseverlik ve toplumsallaşmadan ayrılamayacak bir nişanesi haline geldi. Bu ikisi, çabucak Osmanlı dünyasının ilk gerçek kitlesel tüketim metaları haline geldiler. Kahvehane, ilk ortaya çıkışından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı ve Osmanlı sonrası dünyalarında erkek kamusal yaşamının merkezi oldu. (Televizyondan dolayı, artık Ortadoğu'nun çoğu bölgesinde ortadan kalkmaya başlamış görünmektedir.) Kahvehaneler her yerdeydi: Örneğin 19. yüzyıl başı İstanbulu'nda, kentteki belki de her beş ticarethaneden biri kahvehaneydi.[5] Bu nedenle Osmanlı dünyasında, erkek toplumsal cinsiyet rolüyle tanımlanmış kamusal mekânlardaki muazzam artış, 17. yüzyılda başlayan (ve 18. ve 19. yüzyılların giyim modasındaki hızlı değişikliklerle yeni biçimlere bürünen) bir tüketici devrimiyle yakından ilişkiliydi. Bu kahvehanelerde erkekler kahve ve tütün

5 Cengiz Kırlı, "The world of Istanbul coffee houses in the early nineteenth century." Devam eden tez çalışması.

içer, meddah dinler, müzik dinler, kâğıt, tavla oynar, kimi zaman dışarıda, kahvehanenin önünde yapılan çeşitli eğlencelere katılırlardı.

Hamamlar kadınlar (ve erkekler) arası dostluklar için toplumsal cinsiyet temelinde bölünmüş kamusal alanlar oluşturmaktaydı. Eski devirlerde, ev içi su tesisatı, yapılmakla birlikte, çok enderdi. Çoğu insanın evinde su yoktu, onun için de kamusal hamam tesislerinden yararlanmak zorundaydılar. İslâm dininde ve Müslüman dünyasında, kişisel temizlik konusuna verilen büyük önem, hamamlara duyulan hijyenik ihtiyacı daha da artırıyordu. Sonuç olarak, hamamlar Osmanlı kent ve kasabalarının olağan unsurlarındandı. Büyük hamamlarda erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı bölümler olur, küçük hamamlarda ise sadece kadınların ve sadece erkeklerin kullanımına ayrılmış zamanlar belirlenirdi. Hamamlar, kadınlar için evleri dışında çok önemli toplumsallaşma alanlarıydı. Buralarda sadece arkadaşlarıyla buluşmakla kalmaz, evlilikler ayarlar, iş ilişkileri kurarlardı.

Diğer toplumsallaşma biçim ve yerleri

19. yüzyıl sonlarına kadar dışarıda yemek yenecek yerlerin sayısı çok azdı. Fakat erkek ve kadınlar düzenli bir biçimde, önemli bir kamusal alan olan çarşıya çıkarlardı. Burada, sokak giysilerini giymiş kadınlar, tacirlerden muntazaman mal alır ve satarlardı. Aynı şekilde, ibadethanelerin -cami, kilise ve sinagogların- önündeki alanlar da sohbet, eğlenme ve iş görüşmeleri için uygun mekânlar oluşturmaktaydı.

Bu tür mekânlarda Osmanlı halkı, kimileri Homeros'un destanları kadar uzun olan, padişahları, kahramanları anlatan menkıbeler söyleyen meddahları dinlerdi. Bazı anlatıcılar yaşamdan, aşktan, duygulardan genellikle şiirsel bir tarzda, bazen de çok açık ve net bir biçimde söz ederlerdi. Daha sonraki yüzyıllarda da çok sevilen bir 17. yüzyıl halk ozanının dizelerinden şu örneklere bakalım:

Karac'oğlan der, öldüğüm bilsinler
Toplansınlar namazımı kılsınlar
Mezarımı yol üstüne koysunlar
Geçerken uğrasın yolu kızların

ya da

Karac'oğlan, Mevlâm visal vermesin
Şu gözlerim gördü turunç memesin
Gönül ister yâr şeftalin dermesin
Eydür bana, yârin öp yanakların[6]

Bugün bile Yunanistan'dan Endonezya'ya kadar sevilerek izlenen Karagöz, Osmanlı döneminin belki de en sevilen eğlencesiydi. Seyirciler yarı şeffaf bir perde önünde toplanırdı. Bu hayal perdesinin arkasında, gölge oyununun kâğıt kadar ince, renkli kuklalarını perdeye dayayıp, kısa çubuklarla konunun gerektirdiği gibi oynatan bir veya birden fazla karagöz ustası çalışırdı. Bu gölge oyunu kuklaları, temizlenmiş hayvan derisi işlenerek ve renklendirilerek yapılırdı. Perdenin kenarlarına doğru, aynı malzemeden yapılmış *göstermelik* denilen sabit dekorlar bulunurdu. Seyircilerin daha başında hangisi olduğunu anladığı -sevda, siyaset, budalalık ve zekâya dair- düzinelerce sabit öykü vardı. Halk bilgeliğine dayanan bu öykülerin karakterleri sıradan insanların düşüncelerini dile getirirdi. Ayrıca, karagöz ustaları, gündelik siyasal koşulları yansıtan doğaçlama öyküler de çıkarırlardı. Örneğin, Halep'te Karagözcüler, 1768 Osmanlı-Rus Savaşı seferinden başarısızlıkla dönen yeniçerileri hicvetmişlerdi. Gölge oyunu oynatılan alanlar, toplumsal yorumların yapıldığı yerler, zamanın olaylarını, devleti ve seçkinlerini eleştirme olanağı sağlayan sığınaklardı.

19. yüzyılda Batı Avrupa'dan buna rakip eğlence türleri gelmeye başladı. 1830'ların sonlarında pek çok yabancı trup İstanbul'da operalar sergiledi; yine bir gezgin trup tarafından sergilenen Batı tiyatrosunun geliş tarihi ise 1840 idi. Yirmi-otuz yıl

6 Seyfi Karabaş ve Judith Yarnall, *Poems by Karacaoğlan: A Turkish bard* (Bloomington, 1996).

içinde gösteriler yabancılar değil, Osmanlılar tarafından sergilenmeye başlamıştı, hatta bazı taşra kasabalarının bile kendi tiyatro kumpanyaları vardı. Sinema İstanbul'a 1897'de, Fransa'da Lumière kardeşler tarafından icat edildikten iki yıl sonra geldi.

Osmanlı spor dünyasında güreş, özellikle Balkan eyaletlerinde çok yaygındı; okçuluk ve şahinle avlanma sporları ise seçkinler arasında revaçtaydı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İstanbul'a ve Selanik gibi liman kentlerine dışarıdan birçok rakip spor gelmişti. Bunlar futbol, tenis, bisiklet, yüzme, uçuş, jimnastik, kriket ve bokstu. Aynı şekilde 1890'da İzmir'de bir futbol ve *rugby* kulübü kuruldu. Futbol bir ölçüde tutuldu, fakat diğer sporlar pek rağbet görmedi; örneğin, İstanbul'da tenis (tıpkı zamanın imparatorluk Çini'nde olduğu gibi) saray arazisi içinde kaldı.

Tarikatler ve tekkeleri

Erkek ve kadınları kapsayan ve Osmanlı toplumsal yaşamında çok önemli bir rol oynayan tarikat ve tekkeler, ev dışında bir başka toplumsallaşma alanı oluşturmaktaydı. Münhasıran Müslümanlara ait olan bu alan, içinde, mensupları ve konuklar için, hem erkek hem de kadın alanları barındırmaktaydı. Bazı tarikatler, Türklerin Ortadoğu'yu fethi sırasında doğmuş ve 14. yüzyılda Osmanlıların güç kazanmasında yardımcı olmuşlardı. Bu nedenle, pek çoğu Anadolu ve Balkanlar'ın bazı bölgeleri gibi, etnik Türklerin yerleştiği bölgelerde bulunmaktaydı. Fakat bunları Arap ülkelerinde de görmek olağandı. Bu tarikatler her yerde, hem dinsel alanda hem de toplumsal işlevleri nedeniyle hayatî önem taşımaktaydı. Cami, camide kılınan namazlar, ritüeller ve vaazlar Osmanlı Müslümanlarının dinî yaşamının vazgeçilmez unsurları olmakla birlikte, tarikatlerin dinî önemi ne kadar vurgulansa yeridir. Tarikatlerin inanç ve uygulamaları, birçok kadın ve erkeğe, camininkilerle yer yer birleşen, yer yer de onları aşan bir dizi hayatî, kişisel ve mahrem dinî tecrübe kazandırıyordu. Aynı zamanda, Osmanlı toplumunda Müslüman kadın ve erkeklerin en önemli

toplumsallaşma alanlarından biri olma işlevine sahip olan tarikatler, mensuplarına toplumsal, ticarî ve bazen de siyasal yaşamda önem taşıyan ilişkiler sağlarlardı. 19. yüzyılda başkentin ve pek çok büyük kentin sakinleri, bir tarikate ya intisab etmiş ya da tarikat muhibbi olmuş durumdaydı.

Tarikatler erkek ya da kadın bir pirin öğretilerine bağlılık temelinde oluşur, bu kişi genellikle evliya makamında sayılırdı. Söz konusu pirler, yaşam tarzları ve öğretileriyle dinî hakikate ve tasavvufî tecrübeye ulaşmanın kendine özgü bir yolunu gösterirlerdi. Her tarikatin öğretisi birbirinden farklıydı, ama Allah'la manevî bir visal ve kişisel huzura ulaşma gibi ortak bir hedefleri vardı. Tarikat mensupları zikir ve bir dizi ritüel yapmak için bir tekkede toplanırlardı. Mevlevîler Hakk'a ulaşmak için sema ederler, başkaları ilahiler söyleyip zikrederdi. Tarikat mensuplarının katkılarıyla finanse edilen tekkeler, 19. yüzyıl İstanbulu'nda çoğunlukla sıradan yapılar, genellikle de tarikat lideri şeyhin evi olurdu. Ancak, pek çok tekke, bir kütüphane, misafirhane, türbe, şeyh ve müritler -hem erkek hem de kadın- için bir hücre, sınıflar, bir mutfak, hamam ve tuvaletleri içeren bir külliyeden oluşmaktaydı. Ayrıca, asitane denen büyük tekkelerde, kütüphane, mescit ve mutfağın yanı sıra, ailelerin, bekârların, erkek ve kadın ziyaretçilerin kalabileceği yapılar da bulunmaktaydı. Osmanlıların son dönemlerinde, sadece İstanbul'da yirmi kadar farklı tarikat ve bunların toplam 300 tekkesi vardı (17. yüzyılda ise bu rakam herhalde 500 kadardı). 19. yüzyıl İstanbulu'nun en popüler tarikatleri arasında 57 tekkeyle Kadirîler ve 56 tekkeyle Nakşîbendîler vardı. Halvetîler, Celvetîler, Sa'dîler ve Rufâîler de önemliydi; bunları 10'un altında tekkesi olan Mevlevîler gibi cemaatler izlerdi. Tarikatler genellikle belirgin toplumsal gruplara dayanmaktaydı. Örneğin Mevlevîler, sayıca az olmalarına karşın siyaseten güçlüydüler, çünkü mensupları üst sınıflardandı ve aralarında devlet içinde lider konumda pek çok insan vardı. Tersine, Bektaşîler zanaatkârlara ve alt sınıflara dayanmaktaydı. Bunlar yeniçerilerin manevî önderleriydiler, dolayısıyla 1826'da Bektaşîler de zulüm ve baskıya uğramıştır.

Evliya türbeleri

Çoğu zaman tarikatlerle yakından ilişkili bir olgu da, erkek ve kadın ermişler, Osmanlı dünyasında büyük hürmet gören evliyalar olgusuydu. Bunların türbelerini ziyaret etmek yaygın bir âdetti ve türbe ziyaretine genellikle aileler veya tekke mensubu gruplar halinde gelinirdi. Ziyaretçiler türbelerde evliyadan dilekte bulunurlardı, mumlar yakar, çoğu hastalık için birkaç saat, ağır hastalıklar ve akıl hastalıkları için kırk güne kadar mezarın yanında veya üstünde yatar uyurlardı. Kadınlar genellikle hamile kalmak veya hamileliklerinde bir sorunla karşılaşmamak için dua ederlerdi. Ziyaretçiler, evliyanın yardımına mazhar olmak için genellikle civardaki çalılıklara veya türbenin demirlerine bezler bağlar veya mezarın üzerine adak olarak su dökerler veya bir gömlek ya da giysi parçası bırakırlardı.

Müslümanların pek çok ibadethanesi, dinî önemleri Hıristiyanlık dönemine dek uzanan, hatta genellikle Hıristiyanlık öncesine giden yerler üzerinde kuruldu. Balkan eyaletlerinde, Sarı Saltuk adlı -Aya Yorgi'nin vasıflarına sahip- evliyaya adanmış en az on türbe vardı; bu türbelerden Arnavutluk'ta bulunan biri, evliyanın yedi başlı bir ejderhayı öldürdüğü rivayet edilen bir mağara içinde yer almaktadır. Evliya türbelerinin birçoğunu hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar ziyaret ederdi. Örneğin Arnavutluk'ta Tomor Dağı'nda bulunan bir Bektaşî ziyaretgâhı Meryem Ana'ya adanmıştı. Orta Anadolu'da, tek bir ziyaretgâhın bir köşesinde bir Hıristiyan kilisesi, bir köşesinde de bir cami bulunmaktaydı. Selânik kentinde ise Aya Dimitri Kilisesi cami haline getirilmiş, fakat azizin kabri Hıristiyanların ziyaretine açık tutulmuştu. Pek çok bölgenin Hıristiyan ve Müslümanlarının, aynı ermişin yortusunu aynı günde, aynı yerde, fakat farklı isimler altında kutlaması sıra dışı bir durum değildi. Balkanlar'da, Deliorman'da Müslümanların Demir Babası ile Hıristiyanların Aya Elias'ı 1 Ağustos'ta anılırdı. Kosova yakınlarında 1389'da savaş meydanında öldürülen ve gömülmek üzere Bursa'ya götürülen I. Murat'ın bedeninden akan kanın muhafaza edildiği değişik türde bir ziyaretgâh vardı.

Bayramlar

Bayramlar özel günlerdi; insanlar en güzel elbiselerini giyer, gezintilere çıkar, düzenlenen özel eğlencelere katılırlardı. Hemen hemen hepsi de dinî olaylar vesilesiyle yapılan Osmanlı bayramları, farklı farklı birtakım dinî geleneklere ve takvimlere dayanmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarında resmî takvimlerde günler, Hıristiyanlar için miladî, Müslümanlar için hicrî, bir de malî takvime göre gösterilirdi. Dinî bayramlar dışında kalan dikkate değer olaylar, hanedan üyelerinin yaşam döngüleriyle bağlantılı kutlamalar, düğünler, sünnet düğünleri ve en azından 19. yüzyıl sonlarında padişahın doğum gününde yapılan imparatorluk çapındaki kutlamalardı. Dinî olmayan bir başka bayramla ilgili örnek verecek olursak; 20. yüzyıl başında Karadeniz kıyısının kömür madenleri bulunan bölgelerinde madenciler ve devlet görevlileri padişahın cülus (tahta çıkış) yıldönümünü kutlamak için toplanırlardı; bu, işçiler ve yöneticiler arasında bağlılık ve daha geniş bir kimlik, belki de cemaat olma duygusunu güçlendirmeyi amaçlayan bir törendi. Eski bayramların bazıları büyük askerî zaferleri kutlamak için yapılmıştı. 18. yüzyılda böyle askerî zaferler az olduğu için, her yıl donanma limandan ayrılmadan bir ziyafet verilerek, yapılacak Akdeniz seferi kutlanırdı (resim 16).

Bazı dinî bayramlar tek bir dinin sınırlarını aşmaktaydı: Müslümanların ramazanı bir ölçüde herkesin bayramıydı (bkz. aşağıda). Müslüman balıkçı tekneleri, hayır dualarını, haçı suya atma yortusunda alırlardı. Osmanlı Hıristiyanları arasında temmuzdaki Vaftizci Yahya Yortusu ve ağustostaki Meryem Ana Yortusu önemli günlerdi. Rum kadınların, en mütevazıları olan balıkçı eşlerinin bile, bu günlerde zarif ipek veya kadife elbiseler ve pahalı kürk pelerinler giydikleri söylenir. Peygamberin doğumunu ve miracı anma günlerinin de aralarında bulunduğu pek çok Müslüman bayramı vardı.

Ancak ramazan, en önemli ay niteliğiyle, Osmanlı dünyasında kamusal yaşamın en önemli zamanı olarak rahatlıkla diğer-

lerinin önüne geçerdi.[7] Ramazan, hicrî takvimin dokuzuncu ayıydı. Kur'an bu ayda, "Kadir Gecesi" (leylü'l-kadir) inmişti. Hüseyin'in doğumu ile Ali ve Hatice'nin ölümlerinin -İslâm tarihinin ve dininin çok büyük önem taşıyan bu üç kişiliğinin- yıldönümlerinin de bu aya gelmesi, ramazanı daha da önemli kılmaktaydı. Ayrıca Hz. Muhammed'in ilk önemli askerî zaferi olan Bedir Savaşı'nın yıldönümü de ramazanda kutlanıyordu. Günbatımı ve gündoğumunda orucun ve iftarın başlaması top atışlarıyla ilan edilirdi. Oruç ayı, İslâmî takvimin iki büyük bayramından biri olan Şeker Bayramı'yla biterdi.

Yoğun bir toplumsallaşma dönemi olan ramazanda, günlük yaşam temposunda büyük bir değişiklik meydana gelirdi. İstanbul'da ve diğer kentlerde, hem kamu sektörü hem de özel sektör gündüzleri fiilen kapıları kapatırdı. Fakat sonra, lambalarla aydınlatılmış dükkânlar ve kahvehaneler bütün gece boyunca açık kalırdı. Gece yaşamı bir tek ramazanda canlanırdı - bu ay, geceyi gündüze çevirirdi. Ramazan öncesindeki haftalarda evler temizlenir, haşerat öldürülür, minderler boşaltılıp yeniden doldurulur ve pek çok özel ramazan yemeği için hazırlıklara başlanırdı. İftar için özel olarak hazırlanan yemekler ve pideler vardı. Toplumsal ilişkilerin çok yoğun olduğu bu ayın en önemli sosyal olaylarından iftar münasebetiyle her gün ziyaretler yapılır, konuklar ağırlanırdı. Ekâbir kısmı açık iftar sofraları hazırlar, bu sofralara gelen yabancılar -yoksullar, dilenciler- doyurulur, giderken de kendilerine hediyeler, genellikle para verilirdi. 18. yüzyılda sadrâzamın, iftarda devlet ileri gelenlerine hediyeler -altın, kürk, kumaş, mücevherât- vermesi âdetlendi. Ancak, 1840'larda devlet görevlileri arasındaki bu protokol dahili ev ziyaretleri yasayla kaldırıldı; bu tarihten itibaren resmî ziyaretler sadece makama yapıldı. Toplumun daha alt kademelerinde, efendiler hizmetkârlarına ve kendilerine hizmet eden kişilere, örneğin tacirlere, bekçilere,

7 Ramazanla ilgili malzeme için bkz. François Georgeon, "Le ramadan a Istanbul," F. Georgeon ve P. Dumont, *Vivre dans l'empire Ottoman. Sociabilites et relations intercommunautaires (xviie-xxe siecles)*.Paris, 1997), s. 311-113'ten yararlanılmıştır.

tulumbacılara hediyeler verirlerdi. 19. yüzyıl ortalarında, yoksullar Abdülmecit'in sarayına gidip padişahın yaverlerinden hediyeler alırlardı. (Tanzimat reformlarına kadar daha genel bir uygulama olan bu âdet, bu tarihten sonra ramazan ayındaki iftarla sınırlandı.) En azından 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında padişahlar ramazanın on beşinci gününde Hazret-i Muhammed'in Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Şerîf'ini ziyaret eder ve yeniçerilere baklava dağıtırlardı. 1826'dan sonra padişahlar orduyu taltife devam ederek, özel ramazan tayını dağıttılar. II. Abdülhamit döneminde, Yıldız Sarayı'nda her akşam ayrı bir alaya iftar yemeği ve hediyeler verilirdi.

Ramazan, sadece karşılıklı ev ziyaretleriyle değil, düzinelerce özel halk eğlencesiyle bir eğlentiler ayıydı. Bu ay, Karagöz oyunlarının en çok rağbet gördüğü dönemdi. Karagözcüler, bayram arifesine kadar her gece ayrı bir temsil sunabilmek için yirmi sekiz farklı metin ezberlerlerdi. Aynı şekilde, 19. yüzyıl sonlarında tiyatro geliştikçe, ramazan tiyatro mevsimi oldu; 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde alışılagelmiş özel ramazan tiyatro gösterileri oluşmuştu. Sinemalar açılınca da, on yıl içinde İstanbul'da özel ramazan sinema gösterileri yapılmaya başlandı. 18. yüzyılda, iftar etrafında şekillenen ve gezintileri, Karagöz oyunlarını ve kahvehaneleri içeren sosyal olaylar, 19. yüzyılda tiyatro ve sinema gibi yeni eğlence türlerini de içerecek şekilde genişlemişti. Bir anlamda, ramazan, toplumsal engellerin kalktığı ya da Avrupa'daki karnaval mevsiminde olduğu gibi kuralların askıya alındığı, bir şenlik ayıydı. Dolayısıyla, örneğin 19. yüzyıl başında devlet genellikle kamusal alanda erkeklerle kadınların birlikte gezmesini yasaklamaktaydı, fakat bir fermanla Şeker Bayramı'nda kadınlarla erkeklerin birlikte gezmesine izin verildi.

Bu ay aynı zamanda dinî duyarlıkların ve dinî faaliyetin arttığı bir dönemdi. İmparatorluğun dört bir köşesinde, şehir ve kasabaların camilerinde ulema tarafından Şeker Bayramı arifesine kadar hiç aralıksız Kur'an okunurdu. Ramazanda pek çok insan kutsal yerleri ve evliya türbelerini ziyaret ederdi. İstanbul'da Eyüp Camii ve akraba mezarları da ziyaret edilir, gece,

kurulan çadırlarda geçirilirdi. Bayram namazından sonra aileler, anne ve babalarının ve yakın akrabalarının mezarlarını ziyaret ederlerdi. Ulema ileri gelenleri padişah huzurunda Kur'an okur, kendisine özel dersler verirdi. Talebeler ramazan ayında medreselerinden ayrılır, vaaz vererek kırsal kesimi dolaşır, köylülerden hem para hem de aynî hediyeler toplarlardı. İstanbul'da, Lâle Devri'nde başlamış olması muhtemel bir âdet çerçevesinde ramazan ayında camilere ve minarelere mahyalar kurulurdu (sıra sıra yağ ya da mum fenerleriyle donatılmış ipler gerilirdi). 1860'ta genel aydınlatma sistemi kurulmadan önce, bu ışıkların olağanüstü bir etkisi olmuş olsa gerektir. Bu ışıklandırılmış kelime ve sembollerin, yaklaşık bir milyon nüfuslu, normal olarak sadece insanların taşımak zorunda olduğu lambalarla aydınlatılmış, karanlık bir kent üzerinde yarattığı etkiyi düşünün.

Ramazan farklı dinsel cemaatler arası ilişkileri de geliştirirdi. Pek çok gayri Müslim saraya iftara davet edilirdi. Sarayın davranışı hem genel kuralı belirler, hem de toplumun geri kalan kısmının davranışlarını yansıtırdı. Pek çok Müslüman iftar için evlerini gayri Müslim komşularına ve arkadaşlarına açardı. Dolayısıyla, Ramazan hem Müslüman olma duygusunu pekiştirir, hem de Müslümanlarla gayri Müslimler arasındaki sosyal ilişkileri geliştirirdi.

Oruç vecibesinin fiilen yerine getirilmesi, kuşkusuz yere, zamana ve kişiye göre büyük farklılıklar gösteren bir konuydu. Genelde insanlar oruç tutardı, tutmayanlar bunu uluorta göstermezdi. 18. yüzyıl İstanbulu'nda, mahalle bu konuda toplumsal baskı yapardı, fakat -genellikle imam veya mahallenin namusunun koruyuculuğunu yapan kabadayı tarafından- herkesin önünde kınanmanın ötesinde bir cezalandırma görülmezdi. 19. yüzyılda, bu değişmeye başladı. Halkın davranışlarını bir düzene bağlamak için kullanılan eski sistem çözülürken, İstanbul'da oruç tutma kamu düzeniyle ilgili bir mesele haline geldi. Kılık kıyafette II. Mahmut tarafından yapılan ve gözle görülür ayrımları daha belirsiz kılan değişiklikler, kurala uymayan Müslümanların, yemek ya da içmek için dikkat

çekmeden kentin gayri Müslim mahallelerine geçmesini kolaylaştırmıştı. Devletin, kamu alanındaki davranışları düzene bağlamak için kullandığı diğer yöntemler de değişti. Muhtesib denilen bir devlet görevlisi çarşıyı denetler ve yerel düzeni sağlardı. Fakat bu makam 1854'te kaldırıldı ve görevleri iki grup kanun ve nizam otoritesi arasında bölündü: polis ve jandarma. Bu değişiklikler ve yeni yasaların yürürlüğe girmesi, kamusal davranışların düzene bağlanmasında kargaşa anlamına geldi. Kendi konumlarından kuşkuya düşen ulema, oruç vecibesinin yerine getirilmesi talebini daha yüksek sesle dile getirir oldu, yeni gerekçeler aradı - hatta bir noktada orucun sağlık için yararlı olduğunu savundu. Sivil otoriteler de belirsizlik içindeydiler: Payitahtın bir mahallesinde zaptiye, ramazan sırasında halka açık yerlerde yiyen ve içenleri falakaya yatırdı. Fakat bu tür umuma açık cezalandırmaların ne kadar olağan olduğunu bilmiyoruz.

19. yüzyıl sonlarında, ramazanda oruç vecibesinin yerine getirilmesi konusunda devletin en üst kademelerinden karışık sinyaller gönderilmekteydi. Halifeliğini, Müslümanların önderliği rolünü kuvvetle vurgulayan, II. Abdülhamit'i hatırlayın. Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'ndaki devlet dairelerinde çalışan görevlilerin ramazan boyunca yiyip içip tütün kullandıklarını okumak ilk anda şaşırtıcıdır. Bu tür davranışlar, devletin 19. yüzyılda yeni bir disiplin yaratıp, insanları dairelerde işlerinin başında tutma çabasından kaynaklanmıştı. Dolayısıyla, ramazanın gerekleri ile modern uygarlığın isterlerinin bağdaşmadığını belirten raporlar hazırlandı. Çahşma hayatı her zamanki gibi devam edecek ve devlet dairelerinde normal çalışma saatleri uygulanacaktı. Fakat devlet, 19. yüzyıl sonlarında okullara karşı farklı bir davranış sergilemekteydi. Ramazan, medreselerde eskiden olduğu gibi tatil olarak kaldı. Devlet, açtığı çeşitli seviyelerdeki -ilk, orta, tıbbiye, harbiye ve diğer okullar- yüzlerce okulda da ramazanı tatil ilan etti.

Resim 17. *Harput Millî Koleji mezuniyet sınıfı, 1909-1910. (Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian (der.),* Les Armeniens dans l'empire ottoman a la veille du genocide, *Paris, 1992. İzin alınmıştır.)*

Okuma ve okuryazarlık

Çok uzun zamandır sözlü bir kültür olmuş ve büyük ölçüde öyle kalmış Osmanlı kültüründe, sadece çok küçük bir azınlık okumayı bilmekteydi. 1752'de Halep kentinin en büyük kütüphanesinde sadece 3.000 kitap vardı. O sırada Halep'te, herhalde yüzlerce kişiye eğitim vermekte olan otuz bir medrese bulunuyordu. Kadınlar arasında okuyabilenlerin sayısı çok çok azdı, erkeklerin oranından çok daha düşük bir oran. Osmanlı Hıristiyan cemaatinde ve çok daha sınırlı ölçüde Yahudi cemaatinde özel okulların kurulmasıyla ve buna paralel olarak devlet himayesinde bir eğitim sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte, 19. yüzyılda ülke genelinde okuryazarlıkta keskin bir artış meydana geldi. Tahminlerde, 19. yüzyıl başlarında Müslümanlar arasında genel okuryazarlık oranının yüzde 2-3 dolaylarında olduğu, yüzyıl sonunda ise rakamın yüzde 15 civarında olabileceği ileri sürülüyor. Kalabalık bir

Resim 18. *II. Abdülhamit döneminde Emirgân kız rüşdiyesi öğrencileri. (Carney E. S. Gavin et al., "Imperial self-portrait: the Ottoman Empire as revealed in the Sultan Abdul Hamid's photograph albums," Journal of Turkish Studies özel sayısı, 1998. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.)*

Yahudi nüfusa sahip 19. yüzyıl sonları Selânik kentinde, 50 Yahudi özel okulunda yılda 9.000 öğrenci eğitim görmekteydi. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan ülkede, yaklaşık 5.000 devlet ilkokuluna 650.000'i aşkın öğrenci kaydedilmişti. Bunların yüzde 10'undan azı kızdı (resim 17-19).

Okuryazarlığın bir başka ölçüsü, basılan kitap ve gazetelerin sayısıdır. 1840'tan önce, İstanbul'da yılda sadece on bir kitap basılmaktaydı. 1908'de bu sayı 285'e çıkmış, üretim 99 matbaada yapılmıştı. İstanbul'un en önde gelen iki gazetesinin II. Abdülhamit döneminde -sansür koşullarında- günlük tirajı 15.000 ve 12.000 idi. Jön Türk Devrimi'nden sonra, özgür ba-

Resim 19. *Tıbbiye öğrencileri, yakl. 1890. (II. Abdülhamit'in albümlerinden. Yazarın kişisel koleksiyonundan.)*

sının doğmasıyla birlikte aynı gazetelerin günlük satışları 60.000 ve 40.000'e çıktı.[8]

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

*And, Metin. *Karagöz*, 3. baskı (Istanbul, t.y.).

A pictorial history of Turkish dancing (Istanbul, 1976).

Andrews, Walter. *Poetry's voice, society's song: Ottoman lyric poetry* (Seattle, 1985). [Türkçesi: Andrews, Walter. *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı: Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek* çev.: Tansel Güney (Istanbul: İletişim Yayınları, 2000).]

Artan, Tulay. "Architecture as a theatre of life: profile of the eighteenth-century Bosphorus." Basılmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1989.

Barnes, John Robert. *An introduction to religious foundations in the Ottoman Empire* (Leiden, 1986).

Bierman, Irene, et al. *The Ottoman city and its parts* (New Rochelle, 1991).

Birge, John Kingsley. *The Bektashi order of dervishes* (Londra, 1965). [Türkçesi: Birge, John Kingsley. *Bektaşilik Tarihi* çev.: Reha Çamuroğlu (Istanbul: Ant Yayınları, 1991).]

*Brown, Sarah Graham. *Images of women: The portrayal of women in photography of the Middle East, 1860-1950* (Londra, 1988).

*Çelik, Zeynep. *The remaking of Istanbul* (Seattle ve Londra, 1989).

Duben, Alan ve Cem Behar. *Istanbul households: Marriage, family and fertility 1880-1940* (Cambridge, 1991). [Türkçesi: Duben, Alan ve Cem Behar. *İstanbul Haneleri. Evlilik, Aile ve doğurganlık 1880-1940* (Istanbul: İletişim Yayınları, 1996).]

*Esenbel, Selçuk. "The anguish of civilized behavior: the use of western cultural forms in the everyday lives of the Meijii Japanese and the Ottoman Turks during the nineteenth century," *Japan Review*, 5 (1995), 145-185.

Feldman, Walter. *Music of the Ottoman court* (Berlin, 1996).

Garnett, Lucy M. J. *Mysticism and magic in Turkey* (Londra, 1912).

The women of Turkey and their folk-lore, 2 cilt (Londra, 1890).

Gibb, E. J. W. *Ottoman poetry*, 6 cilt (Londra, 1900-1909). [Türkçesi: Gibb, E. J. W. *Osmanlı Şiiri Tarihi* çev.: Ali Çavuşoğlu (Istanbul: Akçağ Yayınları, 1999).]

Holbrook, Victoria Rowe. *The unreadable shores of love: Turkish modernity and mystic romance* (Austin, 1994). [Türkçesi: Holbrook, Victoria Rowe. *Aşkın Okunmaz Kıyıları* çev.: Erol Köroğlu, Engin Kılıç (Istanbul: İletişim Yayınları, 1998).]

Jirousek, Charlotte A. "The transition to mass fashion dress in the later Ottoman empire," Donald Quataert, der., *Consumption studies and the history of the Ottoman Empire, 1550-1922: An introduction* (Albany, 2000), 201-241.

8 Robert Mantran, *Histoire de l'Empire ottoman* (Paris, 1989), s. 556-557.

Karabaş, Seyfi ve Judith Yarnall. *Poems by Karacaoğlan: A Turkish bard* (Bloomington, 1996).

*Keddie, Nikki, ed. *Women and gender in Middle Eastern history* (New Haven, 1991).

Lewis, Norman. *Nomads and settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (Cambridge, 1987).

**Kandiyoti, Deniz, der. *Gendering the Middle East: Emerging perspectives* (Syracuse, 1996).

*Khouri, Dina Rizk. "Drawing boundaries and defining spaces: women and space in Ottoman Iraq," Amira El Azhary Sonbol, *Women, the family, and divorce laws in Islamic history* (Syracuse, 1996), 173-187.

Lifchez, Raymond. *The dervish lodge: Architecture, art and Sufism in Ottoman Turkey* (Berkeley, 1992).

*Marcus, Abraham. *The Middle East on the eve of modernity: Aleppo in the eighteenth century* (New York, 1989).

*Mardin, Şerif. "Super westernization in urban life in the Ottoman Empire in the last quarter of the nineteenth century," Peter Benedict, Erol Tümertekin ve Fatma Mansur, der. *Turkey, Geographic and Social Perspectives* (Leiden, 1974), 403-446.

Masters, Bruce. *The origins of western economic dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic economy in Aleppo, 1600-1750* (New York, 1988).

Quataert, Donald, der. *Consumption studies and the history of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction* (Albany, 2000).

*Quataert, Donald. "Clothing laws, state and society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *International Journal of Middle East Studies*, 29, 3 (Ağustos 1997), 403-425.

**Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York, 1983).

Scarce, Jennifer. *Women's costume of the Near and Middle East* (Londra, 1987).

Sonbol, Amira El Azhary, *Women, the family, and divorce laws in Islamic history* (Syracuse, 1996).

*Tunçay, Mete ve Erik Zürcher, der. *Socialism and nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* (Londra, 1994). [Türkçesi: Tunçay, Mete ve Erik Zürcher, der. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923* çev.: Mete Tunçay (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995).]

Wittman, William. *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria... Egypt during the years 1799, 1800 and 1801* (Londra, 1803).

*Wortley Montagu, Lady Mary. *The Turkish Embassy letters* (yeni basım, Londra, 1994).

Zilfi, Madeline. "Elite circulation in the Ottoman Empire: great mollas of the eighteenth century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 3 (1983), 318-64.

Politics of piety: The Ottoman ulama in the post-classical age (Minneapolis, 1986).

**Women in the Ottoman Empire: Middle, Eastern women in the early modern era* (Leiden, 1997).

DOKUZUNCU BÖLÜM

Cemaatler arası işbirliği ve çatışma

Giriş

Bu bölüm kimlik anlayışlarında meydana gelen değişikliklerin k. keninde yer alan çok hassas ve zor bir konuyu ele almaktadır. Milliyetçilik tek bir egemen milliyetten dem vurur - örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk kimliğine dayandığı söylenir. Oysa Osmanlı İmparatorluğu tarihinin büyük bir bölümünde farklı etnik ve dinî grupları biraraya getirdi. Bu gruplar birbirleriyle kimi zaman işbirliğine açık ve uyumlu ilişkiler içinde oldular, fakat "modern milliyetçiliğin" baskısıyla, bu etnik ve dinî ilişkiler kolaylıkla bozulup düşmanlıklara ve daha da kötüsü belleklerde ve ulusal değer sistemlerinde sıkıntılı bir konu olmaya devam eden katliamlara dönüştü. Bu konu, günümüzde, örneğin, Filistinliler ile İsrailliler, Türkler, Ermeniler, Yunanlılar ve Kürtler arasındaki ilişkilerin özellikle yakıcı bir meselesidir.

Cemaatler arası ilişkiler: Genel bir bakış

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatler arası tarihsel ilişkiler konusu, bir zamanlar bu imparatorluğun yer aldığı toprakla-

rın başına günümüzde bela olan pek çok çatışma nedeniyle daha da büyük önem kazanmıştır. Örneğin, Filistin-İsrail çatışması, Kürt meselesi, Ermeni sorunu, ayrıca Bosna ve Kosova'da yaşanan dehşet verici olaylar. Bunların hepsi de bir zamanlar Osmanlı ülkesi olmuş toprakları kasıp kavurmaktadır. Öyleyse günümüzün bu çatışmalarıyla, geçmiş Osmanlı döneminin cemaatler arası deneyimleri arasındaki bağlantı nedir?

Bu çatışmaların hiçbiri kaçınılmaz değildi -hepsi de tarihsel koşullara bağlı olarak meydana geldi. Tarihsel olarak başka türlü sonuçların da ortaya çıkması mümkündü, ama olayların izlediği seyir buna imkân vermedi. Bu çatışmaların hiçbiri, bin yıllık düşmanlıkları yansıtan, çok eskilere dayanan çatışmalar değildir. Tam tersine, her biri, kavimler arası düşmanlıklarla değil, özgül olayların gelişmesiyle, 19. ve 20. yüzyıllara atıfla açıklanabilecek çatışmalardır. Fakat çağdaş çatışmaların gözümüzde çok önemli bir yer tutması ve günümüz düşmanlıklarının, yakın zamanlara ait özgül nedenlere değil de, eski ve genel nedenlere dayandığını varsaymamız, Osmanlıların cemaatler arası ilişkiler siciline ilişkin kavrayışımızı büyük ölçüde çarpıtmıştır.

Aksi yöndeki bütün klişelere ve önyargılara karşın, Osmanlı tarihinin büyük bölümünde cemaatler arası ilişkiler çağın standartlarına göre gayet iyiydi. Azınlık statüsündeki kişiler, yüzyıllar boyunca Osmanlı diyarında, örneğin, Fransız kralının ya da Habsburg imparatorunun topraklarında olduğundan daha eksiksiz haklara ve daha fazla yasal korumaya sahip oldular. Osmanlılardaki cemaatler arası ilişkilerin 18. ve 19. yüzyıllarda kötüleştiği de doğrudur. Bu bölümde, ilişkilerdeki bozulmanın, doğrudan, Batı sermayesinin, Büyük Devletlerin Osmanlı içişlerine müdahalesinin ve daha geniş siyasal haklar tesis etmek isteyen geçiş dönemi niteliğindeki Osmanlı siyasetinin meydana getirdiği her an patlamaya hazır karışımdan kaynaklandığı savunulmaktadır. Bu değerlendirmeyi yaparken, Osmanlıların pek lekesiz sayılamayacak cemaatler arası ilişkiler sicilini idealize etmek, ya da Osmanlı tebaasına karşı yapılmış büyük adaletsizlikleri ve zulmü örtbas etmek gibi bir amacımız yok.

Buna karşılık, dinî ve etnik Osmanlı cemaatleri arasındaki ilişkiler konusunda fazlaca uzun bir süredir hüküm sürmüş klişeleri değiştirmek gibi bir amacımız var. Kişinin dini -Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi olması- Osmanlı dünyasında önemli bir farklılaşma aracıydı. Aslında dinî olan farklılıkları ifade etmek için kafa karıştırıcı bir sıklıkla etnik terimler kullanılmaktaydı. Balkan ve Anadolu topraklarında, Osmanlı Hıristiyanlarının, günlük konuşma dilinde "Türkler" derken kastettikleri, aslında Müslümanlardı. "Türk", ister Kürt ister Türk veya Arnavut olsun (Araplar hariç) her türlü Müslüman'dan söz etmenin bir tür kısa yoluydu. Bugün Bosnalı Müslümanlara, Sırp Hıristiyanlar Türk der, oysa, iki taraf da Slav etnik grubundandır. Arap dünyasında, Müslüman Araplar, bazen Müslüman Arnavut veya Çerkez, yani bölge dışından gelmiş Müslüman yerine "Türk" kelimesini kullanırlardı.

Klişeler, Osmanlı tebaasını, millet denen ve 15. yüzyıla dek götürülen birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış, nüfuz edilmesi imkânsız dinî cemaatler halinde birbirinden kopuk yaşar gösteren, gerçeklere uymayan tablolar çiziyor. Bu yanlış bakışa göre, her cemaat birbirinden soyutlanmış bir biçimde, yan yana, fakat ayrı yaşamaktaydı. Aralarında giderilmesi sözde mümkün olmayan nefretler hüküm sürerdi: Müslümanlar Hıristiyanlardan, Hıristiyanlar Yahudilerden, Yahudiler Hıristiyanlardan, Hıristiyanlar Müslümanlardan nefret ederdi. Son zamanlarda yapılmış araştırmalar, bu görüşün hemen hemen her bakımdan temelden yanlış olduğunu göstermektedir. Her şeyden önce, *millet* teriminin Osmanlı gayri Müslimleri için kullanılması çok eski değildir, II. Mahmut dönemine, yani 19. yüzyıl başlarına aittir. Bu tarihten önce, *millet* sözü, imparatorluk içinde Müslümanlar, imparatorluk dışında Hıristiyanlar için kullanılmaktaydı.

Cemaatler arası ilişkiler hakkındaki bu araştırmayı, 1700-1922 dönemi Osmanlı Bulgaristanı tarihinin iki farklı versiyonuyla sürdürelim. İlk versiyonda, Peder Paisiy'nin (1722-1773) ve S. Vraçanski'nin (1739-1813) Osmanlı süzerenlerine "canavar ve vahşi imansızlar", "İsmail soyu", "kâfir oğulları",

"vahşi hayvanlar" ve "aşağılık barbarlar" diyen seslerini duyarız. Daha ileriki bir tarihte de, bir başka Hıristiyan Bulgar yazarı, Hristo Botev (1848-1876), Osmanlı idaresi hakkında şunları yazar:

> Ve tiran yıkıyor
> kasıp kavuruyor ülkemizi
> kazığa oturtuyor, asıyor, kırbaçlıyor,
> lânet ve vergi yağdırıyor köle ettiği halka.

Bunlar, bir Bulgar ulus-devleti kurmaya ve Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmaya çalışan göçmen Bulgar aydınlarının sözleridir.[1] Bu aydınlar, Osmanlılardan ayrılmayı haklı bir zemine oturtmak için yeni bir tarih icat ettiler. Bu tarihe göre, Osmanlılar, ülkenin Batı'yla bağlarını koparark ve Bulgaristan'ın Batı uygarlığına katılmasını ve katkıda bulunmasını engelleyerek, Ortaçağ'daki Bulgar kültürel rönesansını aniden sona erdirmişlerdi.

Ama bir de, ilki 1908'de resmen bağımsızlık kazanılmasının hemen öncesinde, diğeri de birkaç yıl sonra Bulgaristan Müslümanlarından söz eden iki Hıristiyan Bulgar'ın seslerine kulak verin.

> Türkler ve Bulgarlar beraber yaşarlardı ve iyi komşuydular. Bayramlarda birbirlerine ikramlarda bulunurlardı. Biz Paskalya'da Türklere *kozunak* ve kırmızı yumurta gönderirdik; onlar da bize bayramda baklava gönderirlerdi. Böyle günlerde birbirimizi ziyaret ederdik.[2]
>
> Haskova'da komşularımız Türk'tü. İyi komşuydular. (Bizimkilerle) iyi geçinirlerdi. Hatta bahçelerimiz arasında küçük bir kapı bile vardı. Annem de, babam da iyi Türkçe bilirdi. [Balkan Savaşları sırasında] babamı yoktu, savaşa gitmişti. Annem dört çocukla yalnızdı. Ve komşularımız dediler ki:

1 Aşağıdaki alıntılar, Barbara Reeves-Ellington (Binghamton Üniversitesi) tarafından Bulgaristan'da yapılmış sözlü görüşmelerdendir.

2 Barbara Reeves-Ellington tarafından Simeon Radev (1879-1967) ile yapılan, 1900 öncesi çocukluğunu anlatan görüşme.

"Hiçbir yere gitmiyorsun. Bizimle kalacaksın..." Annem de Türklerle kaldı... Size anlatmaya çalıştığım, bu insanlarla iyi geçindiğimiz.[3]

"Öteki" kavramlarına tarihte çok sık rastlanır. Eski Yunanlılar dünyayı uygar Yunanlılar ve barbar ötekiler olarak ikiye ayırmıştı. Barbarlar yiğit ve cesur olabilirlerdi, fakat uygarlığa sahip değillerdi. Yahudiler için, belirli özelliklere sahip olmadığı için, seçilmiş Yahudi cemaatinin dışında kalmış *goyim* - Yahudi olmayan ötekiler- vardır. Müslümanlar için, zimmî kavramı, farklılıktan söz etmenin bir başka yoludur. Burada da Müslümanlar, Hıristiyanlarla Musevîleri, Allah kelâmını Muhammed'den önce, dolayısıyla eksik olarak almış "ehl-i Kitap" (zimmî) olarak kabul ederler. Dolayısıyla, zimmîler dine, uygarlığa ve Allah kelâmına sahiptir. Fakat bu kelâmın sadece bir kısmını almış oldukları için, doğaları gereği Müslümanlardan farklı ve aşağıdırlar.

Osmanlı dünyasında, insanlar Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki farkların ciddi bir biçimde farkındaydılar. Müslümanlar, Müslüman olmaları itibariyle dinî inançlarını hanedanla ve Osmanlı devlet aygıtı üyelerinin çoğuyla paylaşmaktaydılar. Bizzat devlet, kendisini, pek çok sıfatı arasında, bir İslâm devleti olarak adlandırmakta ve birçok padişah, unvanları arasına İslâm savaşçısı anlamına gelen "gazi" unvanını dahil etmekteydi. Yukarıda da görüldüğü gibi, daha sonra, İslâmiyet'in ilk dönemlerine uzanan derin köklere sahip halife unvanını yeniden canlandırdılar. Ayrıca, askerlik hizmeti, yüzyıllarca neredeyse sadece Müslümanların görevi oldu, 1840'larda donanmada denizcilik yapan Hıristiyan Rumlar gibi, askerlik hizmeti yapan bazı gayri Müslimler hep vardı. Ancak, gerçek anlamda askerlik görevi, Müslümanlara özgü bir yükümlülük haline gelmişti. 1856'da yapılan bir düzenleme, Osmanlı Hıristiyanlarının da askerlik hizmeti yapmasını gerektirdiğinde bile, muafiyetin satın alınması özel bir vergi ola-

3 Barbara Reeves-Ellington tarafından Iveta Gospodarova ile yapılmış görüşme, kişisel öykü, Sofya, 19 Ocak 1995.

rak hızla kurumsallaştı. Bu boşluk, 1909'da çıkartılan bir yasayla giderildi, fakat o zaman da, yüz binlerce Osmanlı Hıristiyanı, askerlik yapmamak için imparatorluğu terk etti. Yani, tebaa, Müslümanların savaşa gitmesi, fakat gayri Müslimlerin gitmemesi gerektiğini düşünüyordu.

Ayrımları sürdüren çeşitli mekanizmalar vardı. Gördüğümüz gibi, kıyafet yasaları çeşitli dinî cemaatleri birbirinden ayırıyor, yoldan gelip geçenlerin dinlerini tam olarak gösteriyordu. Bu yasalar, farklılıkların korunmasını, sadece birer disiplin aracı olarak değil, cemaat sınırlarını, dahil olanlar ile hariç olanları (yerliler ile yabancıları) anında belirleyen yararlı işaretler olarak güvence altına almaktaydı. Giysi, cemaat mensuplarına gruba aidiyet ve kimlik duygusu vermekteydi.

19. yüzyıla kadar, hukuk sisteminde dinî ayrımlar esas alındı. Her dinî cemaatin kendi dindaşları için mahkemeleri, yargıçları ve hukuk ilkeleri vardı. Müslümanlar, teolojik olarak üstün oldukları için, ilke olarak, mahkeme sistemleri de diğerlerinin üstündeydi. Dolayısıyla, Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki davalarda Müslümanların mahkemeleri yetkiliydi. Dahası, gayri Müslimler *velâyet* (yetki) sahibi olmadıkları için, çok az istisna dışında, Müslümanlara karşı tanıklık edemezlerdi. Devlet, dinî yetkilileri ve mahkemeleri fermanları ve vergileri ilan etmek ve daha genel anlamda hükümdarın kontrolünün vasıtası olarak kullanırdı. Bir bölgenin en kıdemli devlet görevlisi, örneğin vali, bir ferman aldığında çeşitli cemaatlerin dinî önderlerini huzuruna çağırtırdı. Bu dinî önderler de cemaatlerini bilgilendirir, cemaatler fermanın nasıl uygulanacağını veya koyulan vergilerin nasıl dağıtılacağını kendi aralarında müzakere ederlerdi.

Şer'î mahkemeler, Hıristiyan ve Yahudilere genellikle kendi mahkemelerinde sahip olmadıkları haklar tanırdı. Dolayısıyla, gayri Müslimler, böyle bir zorunlulukları olmadan da rutin olarak kadılara başvururlardı. İslâmî mahkemeye bir kez çıkınca, burasının kararları öncelik kazanırdı. Şer'î mahkemelere genellikle, akrabalara -kızlara, babalara, amcalara, kız kardeşlere- mirastan belirli mutlak paylar garanti eden İslâmî mi-

ras hukukunun hükümlerinden yararlanmak için başvuruda bulunurlardı. Dolayısıyla, bir Hıristiyan'ın veya Yahudi'nin vasiyetinde mirastan mahrum bırakılmaktan veya daha küçük bir pay alacaklarından korkanlar, İslâm hukukuna tâbi olmayı tercih ederlerdi. Dul Hıristiyan kadınları, ölenin karısına mirastan kilise hukukundakinden daha büyük pay veren İslâmî mahkemelere sık sık başvururlardı. Ya da, Hıristiyan veya Yahudi dindaşları tarafından istekleri dışında görücü usulü evliliğe zorlanan zimmî kızlarının durumunu ele alalım. İslâm hukuku, kadının evlilik sözleşmesine rızasını şart koştuğundan, söz konusu genç kadın kendi tarafını tutan İslâmî mahkemeye gidebilir, böylelikle istemediği görücü usulü evliliği engelleyebilirdi.

Tanzimat reformlarıyla birlikte, eski farklılaşma ve ayrımlar, ayrıca İslâm hukukunun üstünlüğü sistemi resmen ortadan kalktı. Statü eşitliği, yükümlülüklerin eşit olması ve herkesin askerlik hizmeti yapması anlamına geliyordu. Kıyafet yasaları ortadan kalktı; dinî mahkemeler varlığını sürdürdü, ama işlevlerinin pek çoğunu kaybetti. Ortaya yeni mahkemeler çıktı: *Mahkeme-i muhtelite* denen bu karma mahkemeler, başlangıçta farklı dinî cemaatlerden kişiler arasındaki ticaret ve ceza davalarına, daha sonra da medenî davalara baktılar. Sonra, 1869'dan itibaren, Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki medenî hukuk ve ceza davalarına nizamiye mahkemeleri denen seküler mahkemeler baktı. Bu değişikliklerin -Hıristiyan, Yahudi veya Müslüman- bireylerin hak ve statülerini otomatik olarak ve her zaman geliştirip geliştirmedikleri ise henüz araştırmacılar arasında tartışma konusudur. Örneğin, kimileri, şeriatın yerine laik hukukun geçirilmesiyle kadınların yasal haklarında genel bir gerileme olduğunu savunurken, kimileri de buna karşı çıkmaktadır.

Öyleyse, Osmanlı tebaası arasında ne ölçüde eşitlik vardı ve gayri Müslimlere ne kadar iyi davranılıyordu? Özel bir seçim yapmadan, *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle* adlı yayının 1893'te yayımlanan "Türkiye Yahudileri Yıllık Raporu"nda kayıtlı Osmanlı Selânik kenti Yahudi cemaatinin tanıklığını

buraya aktarıyorum. Fransız Yahudileri, Alliance Israelite Universelle'i 1860'ta, Yahudilerin kurtuluşu için çalışmak ve tüm dünyada ayrımcılıkla mücadele etmek için kurdular. Örgüt, bir özgürleştirme aracı olarak okullara ve eğitime büyük önem vermekteydi. Osmanlılardaki ilk okulunu 1867'de kurdu, yirmi-otuz yıl içinde elli kadar okul daha kurdu. Paris'te ***Bulletin*** adlı bir dergi çıkartıyordu. Dünyanın her yerinden Yahudi cemaatleri bu dergiye yerel koşulları anlatan mektuplar yazıyorlardı. İşte Selânik'teki Yahudi cemaatinin 1893'te *Bulletin*'e gönderdiği açıklama:

> En aydınlanmış ve en uygar sayılanlar arasında bile, Yahudilerin Türkiye'de [Osmanlı İmparatorluğu] sahip olduğundan daha tam bir eşitliğe sahip oldukları ülke çok azdır. Zat-ı şahaneleri padişah ve Babıâli hükümeti Yahudilere karşı en geniş müsamaha ve liberalizm ruhunu sergilemektedirler.[4]

Bu sözleri yerli yerine oturtmak için çeşitli noktalar üzerinde durmamız gerekir. Öncelikle, imparatorluk içinde dağıtılmak üzere hazırlanmadığına göre, bu açıklamayı olduğu gibi kabul etmek muhtemelen mümkündür. İkincisi, Osmanlı Yahudi-Müslüman ilişkileri, Müslüman-Hıristiyan (veya Yahudi-Hıristiyan) ilişkilerinden iyiydi. Bu açıklama muhtemelen, ister Hıristiyan ister Yahudi olsun, 18. ve 19. yüzyıllarda yaşamış çok geniş bir gayri Müslim kesiminin düşüncelerini temsil etmektedir.

Yerleşim örüntüleri ve cemaatler arası ilişkiler

Yerleşim örüntüleri -farklı cemaatlerin mensuplarının birbirlerinden ayrı mı, yoksa kopuk mu yaşadıkları- cemaatler arası ilişkilerin anlaşılmasında kuşkusuz önemli bir anahtardır. 19. yüzyıl ortası Selânik kenti, ilk bakışta mahallelerin dinî cema-

4 Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the last decades of the nineteenth century in the light of the archives of the Alliance Israelite Universelle," Benjamin Braude ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman empire* (Londra, 1982), c. I, s. 221.

atlere göre bölünme örüntüsünün egemen olduğu bir yer izlenimi uyandırır. Zamanın Selânik kent haritası ayrı ayrı Yahudi, Müslüman, Rum Ortodoks mahalleleri olduğunu gösterir. Üstelik çizdiği tablo, bu mahallelerin de genellikle biraraya kümelendiği şeklindedir. Dolayısıyla, 43 Müslüman mahallesinin 38'i kentin kuzey kesiminde toplanmışken, 12 Rum mahallesinden 8'i merkezde ve güneydoğu kesiminde, 16 Yahudi mahallesinin hepsi de merkez-güney bölgesindeydi. Ama üç cemaatin de birtakım mahalleleri çevreye dağılmış durumda olup, yer yer farklı bir cemaatin mahallelerinin ortasında yer almaktadır. Bir Rum Ortodoks mahallesi, bir grup Yahudi mahallesinin tam ortasında boy gösterir, bir diğeri ise Müslüman mahalleleri arasında bulunmaktadır. Ayrıca Yahudi, Rum Ortodoks veya Müslüman mahallesi olarak işaretlenmiş yerlerin başka dinlerden de sakinleri olup olmadığı belli değildir. Yani, Selânik'teki bir Yahudi mahallesinde çok sayıda Hıristiyan veya Müslüman yaşayıp yaşamadığını bilmiyoruz, fakat imparatorluğun başka yerlerinde durumun böyle olduğunu biliyoruz.

Genele bakıldığında, 1700-1922 döneminde kural, konut alanlarının cemaatlere göre ve dışlayıcı bir şekilde bölünmesi değildi. Avrupa yakasındaki eyaletlerde, Resne kasabasında Müslümanlar ayrı mahallelerinde yaşamıyorlardı (ama Ohri'de yaşıyorlardı). Birçok bölgede, farklı dinî cemaatlere mensup haneler bazen varlık durumlarına göre birarada yaşamaktaydı. 19. yüzyılda İstanbul'da bu örüntü geçerliydi; zenginler saray yakınında yaşarlardı. Fakat başkentin başka yerlerinde, farklı ekonomik tabakalardan insanların bir arada yaşadığı pek çok konut bölgesi vardı. Çok değişik türde bir kent olan 19. yüzyıl Ankarası'nda, belirli mahallelerde Müslümanlar ile gayri Müslimler yüzyıllardır birlikte yaşamaktaydılar. 18. yüzyıl ortası Halep kenti, dine göre değil, varlığa göre belirlenmiş ikamet örüntülerine, zengin veri bulunan, çarpıcı netlikte bir örnektir. Burada hem mahalle örüntülerini hem de mahallenin tek tek her evinde kimlerin yaşadığını bile biliyoruz. Bu dikkatle incelenmiş örnekte, hiçbir mahallede tek bir dinî cemaat yaşamamaktaydı. İsimler aldatıcı olabiliyordu. Halep'i Yahudi Ma-

hallesi olarak adlandırılan bölgesinde, kentin Yahudi nüfusunun sadece bir bölümü yaşamaktaydı ve aynı mahalleyi ev edinmiş birçok Müslüman da vardı. Ortaçağ'daki Memlûk devri Kürtlerin yerleştiği Kürt Mahallesi'nde, aslında Kürt yoktu. Gerçekten de, 20. yüzyıl başında Kürt Mahallesi denen bu yerde yaşayanların yüzde 93'ü Hıristiyan'dı. Demek ki, Halep'teki Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler çoğunlukla kendi cemaatlerinden insanlarla birlikte yaşamakla birlikte, karışık mahallelerde yaşadıklarına da sık sık rastlanmaktaydı. Halep'te Yahudi evleri bir caminin yanına sokulurken, Müslüman evleri de sinagogun hemen bitişiğinde yer almaktaydı. Halep'te mahalleler dine göre ayrılmak yerine, toplumsal ve ekonomik statü bakımından dikkat çekici ölçüde homojenlik gösteriyordu. Dolayısıyla, bu önemli Arap şehrinin sakinleri genellikle, aynı dinden olanlarla değil, benzer refah düzeyinde olanlarla birlikte yaşamayı tercih etmekteydiler. Başka yerlerde, İstanbul ve Ankara'da olduğu gibi, zenginler, yoksullar ve orta halliler çoğu zaman kendi sınıflarından ailelerle aynı mahallelerde birlikte yaşıyorlardı. Toparlayacak olursak, Osmanlı aileleri oturacakları yerin seçimini sadece dine değil, bir sürü kritere göre yapıyorlardı. Zamana, yere ve isteklerine bağlı olarak, seçimlerini, dinin yanı sıra komşularının ekonomik statüsü, mahallenin rahatlığı da etkilemekteydi. Bütün olarak bakıldığında, yerleşim alanları çerçevesinde cemaatler arası karışımın ileri düzeyde olduğu görülmektedir.

Cemaatler arası paylaşıma ilişkin başka bulgular

Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan dillerin kendisi ve ayinlerde kullanılan müzik, çeşitli dinî ve etnik cemaatlerin mensupları arasında yakın gündelik ilişki olduğu savını desteklemektedir. Osmanlıca'ya üstünkörü bir göz atıldığında bile, cemaatler arasında kopukluk değil, inanılmaz zenginlikte bir karışım olduğu ortaya çıkar. Osmanlı dili sözdizim ve gramer bakımlarından büyük oranda Türkçe'dir, fakat Arap harfleriyle yazılır. Türkçe'de muazzam miktarda Arapça kelime

(toplam sözdağarının belki yüzde 40'ı), aynı miktarda Türkçe ve biraz daha az sayıda Farsça kelime vardır. Osmanlıca içinde temsil edilen daha başka birçok dil vardır. Örneğin, denizcilik terimleri arasında Yunanca ve İtalyanca'dan alınmış 1000 kadar kelime vardır, Almanca, İngilizce ve diğer dillerden alınmış olanları saymıyoruz. Örneğin, Osmanlı madenî parası *kuruş*'un adı Almanca *groschen*'den gelir. Osmanlıca imparatorluğun böyle bir zenginlik sergileyen tek dili de değildir. Güneydoğu Anadolu'da Kilikya'da Ermeniler Türkçe konuşur, fakat Ermeni alfabesiyle yazarlardı. Aynı şekilde Batı ve Kuzeybatı Anadolu'daki, esas olarak Kayseri civarındaki Rum Hıristiyanlar, Türkçe konuşur, fakat Yunan harfleriyle yazarlardı (Karamanhca denen bir dil). Kayseri'de konuşulan Rumca'da o kadar çok Türkçe kelime vardı ki, bu dili anlamak için her iki dili de bilmek gerekliydi. 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında İstanbul'daki pek çok Rum, sadece Türkçe konuşurdu. Aynı şekilde, 18. yüzyıl ortasında Halep'te Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman dinî ayinlerinin hepsinin makam denen aynı Arap melodi düzenine dayandığını hatırlayın. 18. yüzyıl sonlarında (tam da birtakım başka Osmanlı Rumları ayrılıkçı bir siyasal söylem oluşturmaya başladığı sırada) İstanbul'daki Rum Ortodoks din adamları kendi melodi düzenlerini terk edip Osmanlı melodi düzenini benimsediler. Dil ve müzik alanlarındaki bu tür alışverişler, birbirinden soyutlanmış, kapalı topluluklardan çok, sürekli ve yakın ilişki içinde bulunan cemaatlerle karşı karşıya olduğumuz izlenimini uyandırmaktadır.

İşyerlerinde cemaatler arası ilişkiler

İkamet örüntüleri ile dil ve müzik alanındaki alışverişler gibi işyerindeki ilişkiler de, çeşitli dinî ve etnik cemaatler arasında yakın gündelik ilişkiler olduğunu gösterir. Burada da "etnik işbölümü" adı altında yapılmış temelsiz ve bayağı genellemeler hüküm sürmektedir. Osmanlı tarihi hakkında yapılan bilimsel çalışmaların bir bölümünde, yaygın bir biçimde kullanılan bu terim esas olarak belirli etnik veya dinî grupların, belirli işleri

yapmaya, doğaları gereği özellikle yatkın olduğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla, Türkler (Müslümanlar anlamında kullanılıyor) iddiaya göre belirli işleri yapıyor, ama birtakım işleri de yapamıyorlardı; çeşitli mezheplerden Hıristiyanların ise her grubu başka başka işler yapmaktaydı. Tarım alanında, Türkler güya tahıl üreticisi, Ermeniler ile Rumlar ise meyva ve sebze yetiştiricisiydiler. Sanayi sektöründe, Ermenilerin kuyumcu, Rumların terzi olduğu rivayet edilirdi. İddiaya göre Türkler, halı dokumak, marangozluk gibi sanatlarda uzmanlaşmışlardı. Dahası, bu işbölümüne göre, Rumlarla Ermeniler ticarette uzmanlaşmışlardı, ama kurnaz ve çoğunlukla hilebazdılar, özellikle Rumlar. Öte tarafta, Türkler hayal gücünden yoksun ve sıkıcı, ama dürüsttüler; ayrıca idarecilikleri de iyiydi. Bu kaba ve saçma genellemeler, tarihyazımının başka alanlarında haklı olarak geçersiz sayılmaktadır. Örneğin, Yahudilerin ticarette veya İrlanda kökenli Amerikalıların duvarcı ustalığında özellikle becerikli olduklarını söylemek hem yanlış hem de kabul edilemez bir şey olarak görülmektedir. Oysa, bu tür klişeler Ortadoğu tarihinde varlığını hâlâ sürdürüyor.

Pek çok klişede olduğu gibi burada da bir nebze gerçeklik var. Osmanlı İmparatorluğu genelinde geçerli bir işbölümü olmamakla birlikte, belirli yerlerde belirli gruplar gerçekten de belirli bir zanaatı tekellerinde tutuyorlardı. Bunun içindir ki, bir gözlemci İstanbul'un belirli bir mahallesindeki Ermenilerin ayakkabıcılığa egemen olduklarına dikkat etmiş ve bu örüntünün hem kentin tamamında, hem de imparatorluğun bütün kentlerinde geçerli olduğunu varsaymış olabilir. Aslında, bir başka kentte aynı faaliyete farklı bir grup egemendi. Gerçekten de, başkent İstanbul gibi büyük bir kentte, bir mahallede ayakkabıcılığı Ermeniler ellerinde tutarken, aynı anda kentin bir başka mahallesinde Rum ayakkabıcıların işleri yolunda gitmekteydi. Şam'ın imalat sektöründe Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler faaliyet gösteriyorlardı ve kentin ünlü tekstil sektöründe hepsinin de önemli yerleri vardı. Şam'da çok sayıda Hıristiyan, Sünnî ve Şiî ipekli ve ipekli-pamuklu kumaşlar dokurdu. Bazen bir grubun genel tekstil sek-

törü içinde belirli bir dala egemen olduğu görülebiliyordu. Örneğin, Şam'ın kumaş boyayıcılarının hemen hemen hepsi Hıristiyan'dı, dokuma tezgâhlarının çözgülerini takanlar, ki bu çok beceri isteyen bir işti, ağırlıkla Müslüman'dı. Bu, sadece Müslümanların yetenekli olduğu veya Hıristiyanlardan daha yetenekli olduğu anlamına gelmez, sadece Müslümanların etnik işbölümü klişesinin tasvir ettiği gibi "kaba saba" köylüler olmadığı anlamına gelir. Balkan eyaletlerinde aynı ölçüde çeşitli ve genelleştirilemeyecek iş örüntüleri hâkimdi. 19. yüzyıl Bosnası'nda sanayi şirketi sahibi olan Müslümanlar, Katoliklerden fazlaydı; sanayi şirketi sahipleri arasında oranı en düşük olanlar ise Ortodokslardı. Çok uzakta değil, Karadağ'da ticarete Rumca konuşan Ortodoks Karadağlılar değil, Müslümanlar ve Katolikler hâkimdi. Ermeni ve Rum Hıristiyanlar Anadolu ve Arap eyaletlerinin ipek sektöründe çoğunluğu oluşturuyorlardı, fakat pek çok Müslüman ve bazı Yahudiler de istihdam edilmekteydi. Başka yerlerde, örneğin Trabzon'da hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar ipek dokumaktaydı. Üstelik, bu özel örüntülerin her birinin kendine özgü bir tarihsel açıklaması vardır. Örneğin, Anadolu'nun muazzam halıcılık sektörünü ele alalım. Çalışanların çoğu Müslüman'dı. Ancak, 19. yüzyıl ortasında İzmir'de Avrupalıların hâkim olduğu ticarethaneler, halıcılık sektörünün kontrolünü ele geçirmek için Uşak'taki Müslüman firmalarla rekabete girdiler. İzmir'deki bu ticarethaneler kırsal kesimde halıcılık ağları oluşturdular ve ihtiyaçları olan işgücünü sağlamak için, dindaşları arasındaki mevcut ilişkileri işçi bulmak için kullanan Hıristiyan Osmanlı iş ortaklarına dayandılar. Bu nedenle, 1870'ten sonra halıcılık sektörüne girenlerin çoğunluğunu Hıristiyan işçiler oluşturdu. Bu tür örnekler, belirli bir iktisadî faaliyet alanına egemen olan tek bir grup olmadığını ve etnik işbölümünün bir mit olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Etnik ve dinî bakımdan heterojen meslekî örüntüler, emek örgütlenmelerinde, hem loncalarda hem de Osmanlı döneminin en sonunda sendikalarda kendisini gösterir. Bu örgütlerin mensupları bazen sadece şu ya da bu cemaatten alınmış olur-

du, ama karma loncalar da olağandı. Dolayısıyla, bir loncanın hem Hıristiyan hem de Müslüman mensupları olabilir, ama bir diğerinin mensupları da tek bir cemaatten olabilirdi. Fakat genelgeçer bir örüntü yoktu. 19. yüzyıl başında yapılmış bir çalışma, İstanbul loncalarının kısmî bir sayımını yaparak, sayılan işçilerin yarısı kadarının, hem Müslüman hem de Hıristiyan üyeleri olan karma loncalara mensup olduğunu ortaya koydu. Buna karşın, Selânik şehri loncalarına ilişkin bir liste, sayılan loncaların sadece dörtte birinin karma olduğunu gösterdi. İki kent arasındaki fark, muhtemelen Selânik nüfusunun daha homojen olmasından, dolayısıyla kullanılan kaynaktaki çeşitliliğin daha az olmasından ileri gelmekteydi. İmparatorluğun tamamında, bütün işçilerin belki dörtte biri ilâ yarısının mensup olduğu emek örgütlenmelerinde birden fazla cemaatten üyeler vardı.

Çalışanlar, taleplerini ortaya koymak, protesto etmek veya grev yapmak için harekete geçtiklerinde, cemaat kimliklerinin işyerindeki rolü çok açık bir şekilde görülür. Böyle hallerde, dinî cemaate katılım bazen anlamsız bazen de önemli görünmekteydi. Örneğin, bir işçi örgütlenmesinde, örgütün bütünü dinî bakımdan heterojen olsa da, aynı dinden olan kişiler zaman zaman dinî temelde harekete geçmekteydiler. Örneğin, hem Hıristiyan hem de Müslüman üyeleri olan İstanbul'daki bir manavlar loncasını ele alalım. 1860'ta bu loncanın 100 kadar üyesi devlete (kömür fiyatlarıyla ilgili) bir dilekçe verdi. İmza sahiplerinin hepsi de Hıristiyan'dı. Her ne sebepleyse, o an için, ortak dinleri temelinde biraraya gelmişlerdi. Benzer bir olay da Halep'te oldu; 1840'larda karma bir tekstil tacirleri loncasının sadece Hıristiyan üyeleri bir dilekçe imzaladılar. 1860'larda ise devran döndü ve bu sefer sadece Müslüman üyelerin imzaladığı bir dilekçe verildi. Hiçbir dinî içeriği olmayan her iki olayda da, dilekçe sahipleri sadece dindaşları olan işçiler adına değil, bütün lonca adına hareket ettikleri iddiasındaydılar.

Bir işçi örgütlenmesi türü olarak sendikalar Osmanlı döneminin sonlarında ortaya çıktı. Bazıları 1880'lerde kurulmakla

birlikte, çoğu 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra gelişti. Sendikaların dinî bakımdan homojen olması seyrek rastlanan bir durumdu. Örneğin, ticarî işyerlerinde çalışan Müslümanlar ile Hıristiyanlar 1908'de önce iki ayrı sendika halinde örgütlendiler. Fakat birkaç hafta içinde iki örgüt birleşerek tek bir örgüt haline geldi. Bu sendikalar, aralarında çok sayıda Hıristiyan, Müslüman ve bazen Yahudi de bulunan heterojen üye kitlelerine sahipti. En önemli sendikalar, belki de hepsi, yabancı sermayeyle ilişkili bağlamlarda ortaya çıktı. Örneğin, Hıristiyan ve Müslüman üyeleri olan demiryolu sendikasını ele alın veya Yahudi, Rum, Müslüman ve Bulgar üyeleri olan Selânik bölgesi tütün işçileri sendikasını ya da İzmir, Beyrut ve başka yerlerdeki, Müslüman ve Hıristiyan üyelere sahip kamu hizmetleri sendikalarını alın. Haziran 1909'da devletin işçi politikalarına karşı Selânik'te yapılan bir protesto gösterisi, sendikaların cemaatler arası niteliğini canlı bir şekilde ortaya koyar. Mitingde konuşmacılar kitlelere Osmanlıca, Bulgarca, Rumca ve Ladino seslendiler.[5] Selânik, bir kısmı daha sonra sosyalist hareketlere dönüşen, işçi sınıfı faaliyetlerinin çoketnili, çokdinli niteliğiyle dikkate değer bir kentti.

Yabancı şirketlerin işçi alımları, 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında fazlaca olağanlaşan cemaatler arası gerginliklerin anlaşılmasının önemli bir anahtarını oluşturur. Sayıları düzineleri bulan bu şirketler içinde bankalar, demiryolları, liman şirketleri ve kamu hizmet şirketlerinin yanı sıra tekstil ve gıda işleme fabrikaları vardı. Bu şirketler hep birlikte çok sayıda Osmanlı uyruğu çalıştırmaktaydılar - 13.000'den fazla işçi demiryollarında çalışıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ise 5.000'den fazla çalışanı vardı. Buradaki mesele, bu yeni kurulmuş, genellikle büyük yabancı şirketlerdeki işgücü içinde oluşturulan tabakalaşmayla ilgilidir. Gördüğümüz gibi, bir bütün olarak Osmanlı işgücünün genelgeçer bir örüntüsü yoktu.

---

5 Yavuz Selim Karakışla, "The emergence of the Ottoman industrial working class, 1839-1923," Donald Quataert ve Erik Zürcher (der.), *Workers and the working class in the Ottoman empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (Londra, 1995), s. 19-34.

Fakat yabancı şirketlerin hepsinde, aynı işe alma ve tabakalaşma örüntüleriyle karşılaşıyoruz. Bu şirketler her zaman şirketin en üst makamlarına yabancıları alırlardı. Bunlar idare heyetine katılan üst düzey yöneticiler ve genellikle bölüm veya büro şefleriydiler. Bunların hemen altında orta seviyede yöneticilik yapan ve vasıf gerektiren işlerin çoğunu ellerinde tutan Osmanlı Hıristiyanları yer alırdı. Müslümanlar bu şirket hiyerarşilerinin en altında yer alır, en alt seviyedeki, en düşük ücretli işleri yaparlardı. Üstelik kriz dönemlerinde şirketler, âdeta Müslüman personele ve işçilere güvenmiyormuşçasına, aşırı oranlarda gayri Müslim ve yabancı istihdam etme eğilimine girerlerdi. Kabaca buna benzer bir biçimde, işçi sendikalarının da üye kitlesi hem Hıristiyan hem de Müslümanlardan, önderlikleri ise daha çok Hıristiyanlardan oluşurdu. Bu gelişmenin bu şekilde olmasını doğal olarak zorunlu kılan herhangi bir şey olmadığını vurgulamak gerekir. Kapitalizmin etnik veya dinî çizgilerde tabakalaşmış işçi sendikaları ortaya çıkartması şart değildir, ama bazen de çıkartmıştır. Ele aldığımız bu Osmanlı örneğinde, yabancı sermaye yerel (Osmanlı) toplumuyla girdiği etkileşim içinde, yabancı yatırımcıların dindaşlarının ayrıcalıklı konumda bulunduğu bir işgücü üretmiştir. Bu hiyerarşi, yabancıları ve gayri Müslimleri Müslümanlardan üstün konumlara getirmiş ve Osmanlıların yüzlerce yıllık siyasal ve hukukî Müslüman egemenliği örüntüsünü tersine çevirmiştir.

Yabancı şirketlerin işe alma politikalarının, bu şirketlerde istihdam edilen işgücü üzerindeki etkileri, Batı Avrupa'nın ülkeye nüfuz edişinin bir bütün olarak Osmanlı toplumu üzerindeki etkisiyle mecazî bir benzerlik oluşturur. Batı'nın büyüyen ekonomik, politik, toplumsal ve kültürel gücü, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut düzeni alt üst eden bir dönüşüm yaratmıştı. Gerçekten de Osmanlıların son yüzyılında, üstünlüğü ele geçirmek için mücadele eden üç grup toplumsal hiyerarşi vardı. 19. yüzyıl başlarındaki değişikliklere kadar yüzyıllarca resmen mevcut olan birinci grup hiyerarşi Müslümanları, gayri Müslimler üzerinde siyasal ve hukukî hâkimiyet konumlarına getirmekteydi. Yabancı şirketlerdeki model olan ikinci

grup, 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başladı. Bu hiyerarşide, yabancılar en üst, gayri Müslimler ikinci, Müslümanlar ise en alt basamaklara yerleştirildi. Üçüncü grubu oluşturan Osmanlıcı model ise, kanun ve devlet önünde bütün üyeleri eşit olan bir toplum üzerinde hüküm süren, bütün dinî ve etnik cemaatlerden alınmış idarî bir devlet kadrosu gerektirmekteydi.

Kanun önünde eşitliğe dayalı yeni toplumun veya yabancı şirketlerin öngördüğü yabancıların/gayri Müslimlerin üstünlük sahibi olduğu yeni düzenin, Müslümanların üstünlüğüne dayalı sistemin yerini alıp alamayacağını hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Eski Osmanlı düzeni yavaş yavaş ortadan kaybolup gidiyordu, fakat yenisi henüz doğmamıştı. Sonuç olarak, 19. yüzyılda Osmanlı toplumu bir evrim geçirmekteydi, fakat imparatorluğun 1922'de yıkılması nedeniyle bu dönüşüm tamamlanamadı.

1915-1916 Ermeni katliamları[6]

İmparatorluk tarihinin büyük bölümünde Osmanlı cemaatleri arasında ilişkilerin görece iyi olduğunu savundum. Bütün toplumlarda olduğu gibi, topluluklar arası önyargı, tahammülsüzlük ve şiddet farklı farklı ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenlerle zaman zaman alevlenmekteydi. Rum Ünyatlar Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrılıp 1701'de kendi kiliselerini kurduktan sonra, "Ortodoksların bu döneklere karşı düşmanlığı tehditlere, zulme ve bir Hıristiyan mezhebinin kiliselerinin başka bir mezhepten Hıristiyanlar tarafından yakıldığı ayaklanmalara dönüştü."[7] Şam'daki Ortodokslar 1840'ta, bazı Yahudi evlerinin yanında İspanyol manastırının üst düzey bir

6 Bu konuda yapılmış muazzam çalışmalar vardır. Farklı görüş açıları için, bu bölümün kaynakçasında belirtilen Hovannisian tarafından yazılmış iki eser ve Michael Arlen, Michael M. Gunter, Heath Lowry, Robert Melson ve Justin McCarthy tarafından yapılmış çalışmalara bakın. Ayrıca bkz. *Armenian Forum: A Journal of Contemporary Affairs*, Yaz 1998, konuyla ilgili dört farklı bakış açısı sunan özel sayı.

7 Youssef Courbade ve Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam* (Londra ve New York, 1997), s. 69.

din adamıyla uşağının parçalanmış cesetlerini buldular. Bunun üzerine yerli Hıristiyanlar, Yahudilerin dinî törenleri için Hıristiyan kanına ihtiyaç duyduklarına dair suçlamalarda bulunarak, bazı zengin Yahudi tacirlerin tutuklanıp işkence görmesi için baskı yaptılar. Aynı şekilde, paskalya zamanı İzmir yakınlarında bir nehirde bir Rum çocuğu boğulunca, yerli Rumlar Yahudileri suçlayarak onlara karşı saldırılara giriştiler."[8]

19. yüzyılda şiddet hem ölçeği hem de sıklığı itibariyle artış gösterdi (bkz. bölüm 4). Vahşeti ve kapsamı bakımından kıyas kabul etmeyecek ölçüde büyük bir şiddet, Osmanlı Ermeni nüfusuna karşı gerçekleştirilen saldırılarda yaşandı. Bu saldırılar 1895-1896'daki Ermeni katliamlarıyla başladı. Katliamlar 1908, 1909 ve 1912'de tekrarlandı. Bu son saldırılarda, Balkan Savaşları sırasında Avrupa'daki Osmanlı eyaletlerinden daha yeni atılmış olan Müslüman mülteciler, Tekirdağ, Malkara ve Adapazarı gibi kent ve kasabalarda Ermeni topluluklarına saldırdılar. Kendi yurtlarından sürülmüş muazzam sayılarda Müslüman mülteci, bu bölgelere kaçmıştı; çaresizliklerini ve öfkelerini talihsiz ve suçsuz Osmanlı Ermenilerinden çıkardılar. 1915-1916 katliamları bunların hiç kuşkusuz en kötüsüydü. Doğu Anadolu'daki yurtlarından çıkarılıp Arap eyaletlerine doğru sürülen Osmanlı Ermeni tebaasından yaklaşık 600.000 kişi bu süreçte öldü. Bu konu hakkında günümüzde de devam eden büyük ve ateşli tartışmalar vardır. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki bu olayların ABD hükümeti tarafından resmen anılmasından yana ve anılmasına karşı tavırlarına destek kazanmaya çalışan Yunan, Ermeni ve Türk lobilerinin sesleri her yıl Amerikan Kongresi'nin salonlarında yankılanır.

Öykü 1914'te, Ruslarla Osmanlılar arasında bütün Doğu Anadolu sınırı boyunca savaş patlak vermesiyle başlar. İstilacı Rus kuvvetleri içinde, Ermeni Rus askerlerinin yanı sıra Ruslardan yana geçmiş bazı Osmanlı Ermenileri de vardır. Savaş bütün hızıyla sürerken, Ermeni milliyetçiliğinin etkilerinden endişe eden iktidardaki Jön Türk çevreleri Ermeni cemaatinin

8 Örneğin, Lucy M. J. Garnett, *The women of Turkey and their folk lore* (Londra, 1890), s. 6-7.

sadakatinden kuşku duymaktadır. 1915'te Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun tamamının savaş bölgesinden çıkartılarak Suriye çöllerine doğru göç ettirilmesini emrettiler. Bu emirleri ve bu emirlerle birlikte, sürülenlerin ve mülklerinin korunmasını ve himayesini emreden pek çok devlet belgesini -bunlar otantik belgelerdir, sahte veya bir aldatmacanın parçası olarak hazırlanmış belgeler değildir- hâlâ okuyup incelemek mümkündür. Sürülenleri ve mallarını korumanın ve güvenliklerini teminat altına almanın gereğinden söz eden emir üstüne emir vardır. Bölgede tren çok az olduğundan, göç ettirilenler çoğunlukla yürüyerek yol aldılar. Yürürken sıkıntılar çektiler, bazıları beslenme yetersizliğinden ya da buna eşlik eden bir hastalıktan ölürken, bazıları da güçsüzlere saldırarak geçinen haydutlar tarafından öldürüldü. Fakat yukarıda anılan devlet belgelerine karşın, Osmanlı subayları, askerleri ve sivil devlet görevlileri -bizzat, dinî ve etnik kökenleri ne olursa olsun bütün Osmanlıların hayatlarını savunmaya ve korumaya yemin etmiş sorumlu kişiler- ayrım yapmaksızın, kadın, erkek, çocuk muazzam sayıda sivil Ermeni'yi katlettiler.

Devletin dikkat ve özen gösterilmesini emreden buyruklarıyla, devletin askerî ve sivil görevlileri tarafından gerçekleştirilen caniyâne katliamı nasıl bağdaştırabiliriz? Bu olaylar hakkındaki şu değerlendirme üzerinde duralım.[9] İttihat ve Terakki'nin yönetici ekibinde, devlet içinde devlet gibi faaliyet gösteren bir çevre vardı. Bu çevre gizliden gizliye, tehciri Ermenileri ortadan kaldırmak için bir kılıf olarak kullanmak çabasındaydı. Çünkü Ermeni devrimci örgütlerinin Osmanlı Devleti'ni devirme potansiyeline sahip olmasından ve/veya Doğu Anadolu'da Ermenilerin kitleler halinde Rusların safına geçmesinin yaratacağı sonuçlardan çekiniyorlardı. Bu grup İttihat ve Terakki'nin önde gelen şahsiyetlerinden Talât Paşa önderliğinde, katliamları, resmî devlet aygıtı ve iletişim kanalları dışında gerçekleştirmek için Teşkilât-ı Mahsusa'yı kullandı. Paralel çalışan Teşkilât-ı Mahsusa çoğu zaman üyesi olan devlet

9 Erik J. Zürcher, *Turkey: A modern history* (Londra, 1993) adlı kitaptan alınmıştır.

görevlilerini ve askerleri kullanarak bu katliamları organize etti ve gerçekleştirdi. Teşkilât-ı Mahsusa öldürme olaylarının meydana geldiği pek çok yere talimatları devletin iletişim kanallarını değil, kendi şebekesini kullanarak gönderdi. Hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hem de Teşkilât-ı Mahsusa'ya ait kayıtlar kaybolduğu ya da ortadan kaldırıldığı için, bu savı hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamak mümkün değildir. Fakat sunulan kanıtlar çerçevesinde, sav akla yakın gözükmektedir.

Bu, 20. yüzyılın ilk soykırımı mıydı? Hem evet hem de hayır. Evet, çünkü Ermeniler yaptıkları hareketler ve inançları nedeniyle değil, Ermeni kimliğine sahip oldukları için öldürüldüler. Ancak bu, bir cemaatin tek tek bütün mensuplarını toplayıp ortadan kaldırmayı hedefleyen Nazilerin eylemleri tarzında bir olay değildi. Özellikle, savaş bölgesi dışındaki Ermeniler göç ettirilmek veya öldürülmek üzere hedef alınmamışlardı. Ne Osmanlı hükümeti ne de Teşkilât-ı Mahsusa, Batı Anadolu ve Güney Balkanlar'da yaşayan Osmanlı Ermeni cemaatlerini sürmeye veya öldürmeye kalkıştı. İstanbul ve İzmir gibi yerlerdeki büyük Ermeni cemaatleri 1915-1916'yı yaşadıkları yerlerde sağ salim geçirdiler, işlerine güçlerine devam ettiler. Aynı sırada, savaş pençesindeki doğu eyaletlerinde yaşayan aynı cemaat mensuplarının yüzbinlercesi katledilmekteydi.

Milliyetçilik ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu

Osmanlı Ermenilerinin kaderi, milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışında oynadığı role sıkı sıkıya bağlıdır. İmparatorluk, ayrılıkçı ya da milliyetçi kuvvetler tarafından içeriden mi, yoksa yabancı imparatorlukların kuvvetleri tarafından dışarıdan mı yıkıldı? Bu tartışmaya çok açık bir sorudur. Benim görüşüme göre, Osmanlı tebaasının ezici çoğunluğu ayrılma veya kendi cemaati içine kapanıp soyutlanma peşinde değildi. Tersine, eğer Osmanlı Devleti siyasal varlığını 1920'lere ve 1930'lara kadar sürdürmüş olsaydı, onlar da Osmanlı Devleti çerçevesi içinde kalırlardı.

Hiç kuşkusuz, kişi ve cemaat kimliklerinde önemli değişimler meydana gelmekteydi. 19. yüzyılda "Müslüman" ve "Hıristiyan" nitelemeleri daha karmaşık bir hal alıp önemlerini yitirirken, etnik kimlikler önem kazanmaktaydı. Daha erken tarihlerde, yani 18. yüzyılda, Rum Ortodoks ruhban sınıfı Balkanlar'daki pek çok bağımsız din kurumunu ortadan kaldırarak kendi egemenliği altına sokmuştu. Dolayısıyla, 1766'da Peç Sırp patrikliğini ve 1767'de Ohri Bulgar eksarhlığını denetimi altına aldı. Aynı şekilde, Antakya patrikliği de zaman içinde Rum piskoposlarının hükmü altına girdi. Dolayısıyla, 18. yüzyıl sonunda hâkimiyet Rum Ortodoksluğu'nun elindeydi. Bir başka deyişle, 18. yüzyıl sonunda Hıristiyan Rum Ortodoks kavramı, çok farklı etnik kökenlere sahip birçok Hıristiyan cemaatini içine almaktaydı.

19. yüzyılda, etnik ayrımların önemi arttı, Hıristiyanlara da yansıyan bu süreç, ayrı ayrı kilise örgütlenmelerinin ortaya çıkmasıyla hız kazandı. İşin aslında, 19. yüzyılın ayrılıkçı hareketleri sıklıkla Osmanlı idaresine karşı olduğu kadar Rum Ortodoks Kilisesi'ne ve onun kültür emperyalizmine karşı da savaştılar. Yunan devletinin kurulmasından sonra, 1833'te, orada bağımsız bir Yunan Kilisesi ortaya çıktı; aynı onyıl içinde, Sırp devletinin kurulmasını da aynı şekilde, ayrı bir Sırp Kilisesi kurulması izledi. Daha sonra, 1870'te bir Bulgar eksarhhanesi ve 1885'te de bağımsız bir Romen Kilisesi ortaya çıktı. Bu bağımsız kiliselerin her biri, Sırp ya da Romen gibi ayrı ayrı etnik kimliklere sahip olunduğu duygusunu yaratma veya pekiştirme çabası içindeydi. "Ortodoks Kilisesi," Ortodoks tebaanın hemen hemen hepsini çatısı altına almışken, zamanla sadece etnik Rumları içine alan bir yapı haline geldi. Aynı sıralarda, çeşitli cemaatlerdeki milliyetçiler kendi dillerini "yabancı" unsurlardan arındırma çalışması yapmaktaydılar. Dolayısıyla, örneğin Yunan milliyetçileri Osmanlı Rumlarının pek çoğunun konuştuğu Türkçe'yi ortadan kaldırma çabasındaydılar. Sonuç olarak, Osmanlı Balkanları'nda "ayrı olma"ya dair yeni anlayışların kendini gösterdiği kuşku götürmez.

Ama, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Osmanlı İm-

paratorluğu'ndaki milliyetçi hareketler de, küçük bir azınlığın örgütleyip desteklediği hareketlerdi. Osmanlı İmparatorluğu içinden çıkan (muhtemelen) her yeni devlette, önce uluslaşmak, sonra devlet kurmak değil, önce devlet kurup sonra uluslaşmak söz konusu olmuştur. Bağımsız devletlerin kuruluşu tabandan doğan yığın hareketlerinin değil, bu toplumların, Osmanlı egemenliği altında sağlayamadıkları ekonomik ve/veya siyasal ayrıcalıkları elde etme peşinde olan belirli zümrelerinin eylemlerinin sonucuydu. Bir başka deyişle, görece sınırlı sayıda kişi, bir devlet aygıtı kurdu, harita üzerinde sınırlar çizdi ve bir ulusal bayrak ile ulusal marş hazırladı. Bulgar, Sırp, Yunanlı vb. olma ortak duygusuna dayalı bir ulus topluluğunun yaratılması, fiilen bunların yerli yerine oturmasıyla birlikte başladı. Bu yeni devletlerin muhtemelen kendi nüfuzları altına gireceğine inanan (ve genellikle haklı çıkan) Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere ve/veya Fransa, Balkan topraklarında bu emelleri destekledi. Balkanlar'daki bütün Hıristiyanların yüreğinde yatan, Osmanlılardan ayrılma düşüncesi değildi. 19. yüzyılda bağımsız Balkan devletlerinin kurulmuş olması, Balkanlar'daki Hıristiyan tebaada, Osmanlı yönetimine karşı kitlesel bir hoşnutsuzluk olduğunun kanıtı değildir. Ancak, bu devletlerin ortaya çıkması, ayrılıkçıların kararlılığına, örgütlenme becerilerine ve zamanın Büyük Devletlerinin onlara verdiği yardıma tanıklık eder. Yeni devletleri, işte bu temel üzerinde kurdular ve bu devletlerin içinde yeni milliyetleri inşa etmeye giriştiler, bunu yaparken de "vahşi kâfir" taktiğini sık sık kullandılar.

Osmanlı egemenliği altında kalan topraklardaki Arap, Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar herhangi bir önem taşımadığını da anlamamız gerekir. İşin temel noktasını, burada bir kez daha yinelemekte yarar var: Etnik kökenleri ne olursa olsun, Osmanlı Müslümanlarının çoğunluğu, Osmanlı yönetiminden esas olarak hoşnut kaldılar ve aktif bir ayrılık mücadelesi içine girmediler.

Burada önem taşıyan birkaç konu var. Birincisi, 19. yüzyılın devlet destekli Osmanlıcılık ve Panislâmizm ideolojileri impa-

ratorluğu koruyamamaktaydı: Toprak kayıpları sürüyordu. Yine de, Osmanlı devlet seçkinleri ve 1908'den sonra iktidara geçen Jön Türkler, Osmanlıcılık'a sadık kaldılar ve sık sık aksi ileri sürülse de, tercihlerini Türk milliyetçiliğinden yana koymadılar. Kimi önderlerin 1908'den sonra, kişisel olarak, yeni bir Türk kültürel kimliği fikrini benimsediği ve Türklerin diğer uluslardan üstün olduğuna inanmaya başladığı doğrudur. Ancak, onlar da, bağlı oldukları siyasal parti de, imparatorluğun Osmanlıcılık ve Panislâmizm politikalarını savunmaya ve desteklemeye devam etti. İmparatorluğun (daha çok Hıristiyanlardan oluşan) Rumeli eyaletleri giderek daha büyük bir hızla ana gövdeden koparılmaya başladığı için, Jön Türklerin kendi laik eğilimlerine karşın, 1908'den sonra Osmanlı kimliğinin Islâmcı bileşeninin daha büyük önem kazandığı da doğrudur. Osmanlı topraklarının dağılmasına son vermeyi vaat eden 1908 devriminin üzerinden daha birkaç ay geçmişken, itibarî olarak hâlâ Osmanlı ülkesi olan yerler, biçimsel olarak da ayrılmış ya da bağımsız olmuşlardı: Bulgaristan, Girit ve Bosna-Hersek. Bu parçalanma, Osmanlı Devleti'nde hâlâ hatırı sayılır bir Ermeni ve Rum nüfus bulunmakla birlikte, 1914'te geriye kalmış tebaanın çoğunluğunu Müslümanların, yani etnik Arap ve Türklerin yanı sıra Kürtlerin oluşturduğu anlamına geliyordu. Osmanlı tebaası içinde yeni bir kimlik oluşturmakta kararlı olan Jön Türkler arasında laik ve Osmanlıcı bir dünya görüşünün egemen olduğu açıktır. Bu ortak Osmanlı kimliğini yaratma çabalarının bir işareti olarak, 1908 devriminden sonra çıkartılan ve dinî cemaatlere göre temsili ortadan kaldırarak cemaat politikalarının yerine parti politikalarını geçirmeyi öngören yeni seçim yasasını düşünün. Osmanlı yönetimlerinin 1908 sonrası politikaları, bütünü itibariyle, Türk milliyetçiliğinden çok, kontrolü sıkılaştıran ve imparatorluk çapında herkes için geçerli birtakım kurallar dayatan, güçlü merkezîleşme politikalarını yansıtmaktaydı.

Öyleyse, günümüz Ermeni ve Arap milliyetçilerinin, Jön Türk idarelerinin sert ve acımasız bir biçimde Türk milliyetçiliği yaptıklarına ilişkin suçlamalarını nasıl açıklayabiliriz? Örnek

olarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında Şam'da bir grup yerli âyanı idam eden ünlü Jön Türk önderi Cemal Paşa'yı gösterirler. En önemlisi de, 1915-1916 Ermeni katliamlarını hatırlatırlar. Bunları, azgın Türk milliyetçilerinin Türk ırkının diğer ırklar üzerinde egemenliğini sağlamaya yönelik eylemleri olarak görmektense, merkezîleşen bir devletin, istikrara yönelik her türlü tehdidi ezip bitirme konusunda acımasız bir kararlılık içindeki yetkilileri tarafından uygulanmış politikalar olarak görmek daha doğrudur. Birinci olayda, idamlar İstanbul'un, merkezî otoritenin yerine, kendilerinin başını çekeceği adem-i merkeziyetçi bir idare geçirme çabası içindeki Şam âyanını denetim altına almak ve denetim altında tutmak konusundaki amansız kararlılığını yansıtmaktaydı. Hükümetin Türk yanlısı olduğuna ilişkin suçlamalar konusunda ise, Jön Türk yönetimlerinin devlet aygıtında -bu konuda bir istisna oluşturan II. Abdülhamit devri dışında- diğer bütün dönemlerdekinden fazla Arap'a yer vermiş olduğunu göz önüne alın. Ermeni katliamları hakkındaki ikinci olayda ise, devlet, ırkçı veya milliyetçi gerekçelerle değil, Osmanlı kontrolünden çıkmak ve devletin düşmanlarıyla ittifak kurmak peşinde, fiilî veya potansiyel isyancılar olarak gördüğü Ermenilerden korktuğu için öldürdü. Devlet kendi tebaasına karşı savaştı, fakat bu, birbirine rakip gruplar arasındaki bir milliyetçi iç savaş değildi.

Türk, Arap ya da Ermeni veya Kürt milliyetçilikleri, ölüm döşeğindeki Osmanlı Devleti'ni 1914'ten sonra milliyetçilik girdabı içine sürüklemiş değildir. Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu'nun son onyılında milliyetçilik fikirlerine çok ender rastlanmaktaydı. Ayrı bir ulus-devlet kurmak isteyen bazı Ermeniler vardı, fakat ezici çoğunluk Osmanlı sisteminden yana olmaya devam ediyordu. Özerklikten söz eden Kürtlerin sayısı çok azdı. Aynı şekilde, ayrı bir kültürel kimlik arayışı içine giren ve Osmanlı imparatorluk sistemi içinde daha fazla özerkliğe sahip bir bölgeciliği ön plana çıkartan birkaç Arap önderine karşın, Arapların çoğu Osmanlı Devleti'nin parçası olarak kalma beklentisiyle hareket etmekteydi. Sonuç olarak, 1914'te Osmanlı tebaasının -hangi dil ve etnik kökenden olur-

sa olsun- ezici çoğunluğu kopma arayışı içinde olmayıp, Osmanlı tebaası kimliklerini korumaktaydılar.

Türklerin yabancı düşmanlığı ve milliyetçiliğine ilişkin suçlamaları anlamanın anahtarlarından biri, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da gelişen olaylarda yatar. Büyük Devletler imparatorluğu zor kullanarak parçaladılar. İngiltere ile Fransa Arap eyaletlerini aralarında bölüşerek, Milletler Cemiyeti çerçevesi içinde, kendi denetimleri altında manda yönetimleri kurdular ve 1950'lerin ortalarına kadar, hâkimiyeti, çeşitli maskeler altında, ellerinde tuttular. Niyetleri Anadolu'nun büyük bir parçasını himayeleri altındaki Atina'ya vermek ve Osmanlı Devleti'ne arta kalanı bırakmaktı. Ancak, Osmanlı direniş kuvvetleri biraraya toplanarak, imparatorluğu eski haline getirmenin imkânı olmaması üzerine, imparatorluğun Anadolu'daki parçasında daha küçük bir devlet kurmaya karar verdiler; işte bu devlet, daha sonra Türk ulus-devleti oldu. Arap ve Anadolu bölgelerinin her ikisinde de, milliyetçi hareketler, Osmanlı enkazından doğan devletlerde, yani Türkiye, Suriye, Lübnan, Irak, Mısır ve özel bir durum olan Filistin'de uluslar yaratmaya giriştiler. Her iki grup da Türk ve Arap ulusal kimliklerini yaratmak ve yaygınlaştırmak için çalışıyordu. Her iki grup da -çok farklı nedenlerle- Osmanlı'nın son dönemindeki Türk milliyetçiliği unsurlarını icat etme, bulma veya abartmakta kendine göre bir yarar gördü. Türk devletini ve ulusunu inşa edenler bu unsurlara olumlu açıdan baktılar. Bu durum yeni Türk devletinin meşruiyet kazanmasına hizmet etmekte, yeni devleti tarihsel köklere sahip kılmaktaydı. Arap devletini ve ulusunu inşa edenler için, Türklerin işledikleri suçlar, kendi bağımsız devlet kimliklerini hem güçlendirmekte hem de haklı kılmaya ve belki de kendi rızaları olmaksızın gelen İngiliz ve Fransız (Büyük Devletler) işgalini daha kabul edilebilir kılmaya yardımcı olmaktaydı. Bu Türk düşmanı yorum, bir yandan da ironik biçimde, İngiltere ve Fransa'ya, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkma eylemini haklı gösterme konusunda yardımcı oldu. Dolayısıyla, 1918 öncesinde Türk milliyetçiliğinin önemli bir mevcudiyeti olduğu konusunda ısrarcı-

lık, Birinci Dünya Savaşı sonrasının birçok gündemine, bu arada İngiltere'nin, Fransa'nın, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve bağımsızlık mücadelesi veren Arap siyasetçi ve aydınlarının gündemlerine uygun düştü.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

Adanır, Fikret. "The Macedonian question: the socio-economic reality and problems of its historiographic interpretations," *International Journal of Turkish Studies*, Kış (1985-6), 43-64.

Ahmida, Ali Abdullatif. *The making of modern Libya: State formation, colonization and resistance, 1830-1993* (Albany, 1994).

Akarlı, Engin. *The long peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley, 1993).

Anastassiadou, Meropi. *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des reformes* (Leiden, 1997). [Türkçesi: Anastassiadou, Meropi. *Selânik 1830-1912: Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri* çev.: Işık Ergüden (Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).]

Andric, Ivo. *The bridge on the Drina* (Chicago, 1945 tarihli Sırpça-Hırvatça orijinal kitabın İngilizce çevirisi, 1977). [Türkçesi: Andriç, Ivo. *Drina Köprüsü* çev.: Hasan Ali Ediz, Nuriye Müstakimoğlu (Istanbul: İletişim Yayınları, 2000).]

Berkes, Niyazi. *The development of secularism in Turkey* (Montreal, 1964).

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, der. *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt (Londra, 1982).

Cleveland, William. *The making of an Arab nationalist: Ottomanism and Arabism in the life and thought of Sati al-Husri* (Cleveland, 1971).

*Cole, Juan. *Colonialism and revolution in the Middle East: Social and cultural origins of Egypt's Urabi movement* (Princeton, 1993).

Davison, Roderic. "Nationalism as an Ottoman problem and the Ottoman response," William W. Haddad ve William Oshsenwald, der. *Nationalism in a non-national state: The dissolution of the Ottoman Empire* (Columbus, 1977), 25-26.

Dawn, C. Ernest. *From Ottomanism to Arabism: Essays on the origins of Arab nationalism* (Urbana, 1973).

Edib, Halide. *Memoirs* (Londra, 1926).

Hasluck, F. W. *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 cilt (Londra, 1925).

Hovannisian, Richard G., der. *The Armenian people from ancient to modern times, II: Foreign dominion to statehood: The fifteenth century to the twentieth century* (New York, 1997).

der. *The Armenian genocide: History, politics, ethics* (New York, 1992).

Kahane, Henry, Renee Kahane ve Andreas Tietze. *The lingua franca in the Levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek origin* (Urbana, 1958).

*Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and nationalism in the Ottoman empire, 1908-1918* (Berkeley, 1997). [Türkçesi: Kayalı, Hasan. *Jön*

Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918) çev.: Türkan Yöney (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).]

Keddie, Nikki R. *An Islamic response to imperialism: Political and religious writings of Sayyid Jamal ad-Din 'al-Afghani'* (Berkeley, 1968).

Kevorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian, der., *Les Arméniens dans l'empire ottoman à la veille du genocide* (Paris, 1992).

Levy, Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman empire* (Princeton, 1992).

*Lockman, Zachary. *Workers and working classes in the Middle East* (Albany, 1994).

*Marcus, Abraham. *The Middle East on the eve of modernity: Aleppo in the eighteenth century* (New York, 1989).

*Quataert, Donald, der. *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914* (İstanbul, 1993).

Rodrigue, Aron. *French Jews, Turkish Jews: the Alliance Israélite Universelle and the politics of Jewish schooling in Turkey. 1860-1925* (Bloomington, 1990).

Tibi, Bassam. *Arab nationalism: A critical inquiry* (New York, 1971 tarihli Almanca orijinal kitabın İngilizce çevirisi, 1981). [Türkçesi: Tibi, Bessam. *Arap Milliyetçiliği* çev.: Taşkın Temiz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998).]

*Tunçay, Mete ve Erik Zürcher, der. *Socialism and nationalism in the Ottoman empire, 1876-1923* (Londra, 1994).

Vatter, Sherry. "Militant textile weavers in Damascus: waged artisans and the Ottoman labor movemet, 1850-1914," Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, der. *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950* (Londra, 1995), 35-57.

Zürcher, Erik. *The Unionist factor: the role of the Committee of Union and Progress in the Turkish nationalist movement of 1905-1926* (Leiden, 1984).

**Turkey: A modern history* (Londra, 1993).

ONUNCU BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası

19. ve 20. yüzyıl tarihyazımının milliyetçi mantığıyla, Osmanlı mirasını değerlendirmek ve anlamak güç olmuştur. Önyargılar çok yönlüdür. Batı ve Orta Avrupalılar, haklı olarak, 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını genişleteceği endişesini taşıdılar. Dikkate değer bir nokta, bu eski korkuların bugüne kadar devam etmiş olması ve bir iddiaya göre kültürel önyargılara, örneğin, bugün Osmanlı Devleti'nin ardıllarından Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğine karşı çıkılmasına yol açan önyargılara dönüşmüş olmasıdır. Ayrıca, milliyetçi tarihler çoketnili, çokdinli formasyonun tarihsel gelişim süreci içindeki yerini hiçe saymaktadır. Şu noktayı da belirtmek gerekir ki, Osmanlılar, doğmakta olan Avrupa egemenliğindeki dünya ekonomisinde iktisadî değişim modeli olarak, imalat yapan, ihracat yapan, son derece üretken Japonya'nın başarı öyküsünün üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde olan topraklarda bugün yer alan otuzu aşkın ülkede, geçmiş Osmanlı dönemi yakın zamanlara kadar büyük ölçüde görmezden gelinmiş ve/veya çok olumsuz bir çerçevede ele alınmıştır. Eski Balkan eyaletlerinde durum, birkaç istisnayla, bugün de böyle devam etmektedir. Birtakım Arap devletlerinde

ise, tersine, Osmanlı dönemine ilişkin akademik çalışmalar son zamanlarda çoğalmışur. İsrail'deki, daha çok siyonizmle ve siyonizmin haklı gösterilmesiyle bağlantılı, görece güçlü Osmanlı araştırmaları geleneği onlarca yıllık geçmişe sahiptir. Türkiye'de Osmanlı mirasına ilişkin akademik ve toplumsal bilinç gelişmekte ve kamuoyu önünde bu mirasın anlamı üzerinde canlı bir tartışma sürdürülmektedir. Bu toprakların pek çoğunda Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin beş-altı yüzyıl gibi olağanüstü uzun bir zaman boyunca sürmüş olması karşısında, ardıl devletlerdeki genel toplumsal bilinç ve tartışma yokluğu ilk bakışta dikkat çekici görünmektedir.

İlk olarak Osmanlı dilbilimsel mirasının sınırlılığını ele alalım. Bir zamanlar, çeşitli dillerde Osmanlı Türkçesi'nden gelme pek çok kelime vardı. Örneğin, 19. yüzyılın bağımsızlık öncesi döneminde, Romence sözdağarcığının altıda birini Türkçe kelimeler oluşturmaktaydı. Oysa bugün, geriye sadece birkaç kelime kalmıştır, ama Yunanca, Sırpça-Hırvatça ve Bulgarca gibi diğer Balkan dillerinde varlığını korumuş Türkçe kelimeler biraz daha fazladır. Eski Anadolu ve Arap eyaletlerinde, Osmanlı Türkçesi'nin çok az bir bölümü yaşamakta ve hızla ortadan kaybolmaktadır. Bunun açıklaması, kısmen, edebiyatla ilgili Osmanlı seçkinlerinin hem sayıca çok az hem de esas olarak Müslüman olmasında yatmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine kurulan devletler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra okuma yazma seferberliği başlattıkları zaman, ellerinde esas olarak okuma yazma bilmeyen bir nüfus malzemesi vardı ve bu nedenle, aşmaları gereken pek fazla yerleşik edebî alışkanlık ve âdet yoktu. Dahası, Balkan eyaletlerinde Osmanlı idarî seçkinleri ayrılıkçı hareketlerin başarı kazanması üzerine o toprakları terk etmiş, geride Osmanlı edebî mirasıyla pek az canlı bağ kalmıştı. Fakat bütün bu özellikler, bir Osmanlı dilsel mirasının olmayışını ancak kısmen açıklar. Osmanlı sonrası bütün rejimlerin dili arındırma hareketlerine giriştiklerini, ardıl devletlerin doğmakta olan ulusal dillerinden Osmanlıca geleneklerini atmaya çaba gösterdiklerini de göz önüne almalıyız. Dolayısıyla, Türk

devleti Osmanlıca'ya girmiş Arapça ve Farsça kelimeleri (toplam kelime dağarcığının yüzde 50'sinden fazla) özel programlarla temizlerken -başka yönlerden çok farklı olan- Suriye ve Bulgaristan devletleri, Türkçe kelimeleri Arapça ve Bulgarca'dan attılar.

Dilsel temizlik harekâtları, ardıl devletlerin hemen hemen tamamında, politikaları belirleme konumunda bulunanların, Osmanlı dönemi konusunda sahip oldukları çok olumsuz görüşlerden kaynaklanmaktaydı; onların, yaratmakta oldukları ulusal kimliklerden Osmanlı'ya ait unsurları tam anlamıyla atma kararlılığının bir ürünüydü. Demek oluyor ki, bu nefret varlığını, geçmişte fiilen uygulanmış Osmanlı politikalarından çok, bu ülkelerin Osmanlı sonrası tarihlerine, özel olarak da bu ülkelerdeki devlet inşa süreçlerine borçludur. Ardıl devletlerin hepsinde -Sırbistan'dan Romanya'ya, Türkiye'ye, Suriye ve Irak'a- devletlerin oluşum sürecine, geçmiş Osmanlı döneminin karalanması eşlik etti. Bu halkların her biri için, Osmanlılar -onların ne olmadığını simgeleyen- "öteki" ve Osmanlı yönetimindeki uzun yüzyıllar boyunca su yüzüne çıkamamış, ama hep yüreklerde saklanmış "ulusal" değerleri bastıran unsur olma işlevini yüklendi. Dolayısıyla, Balkan, Arap ve Anadolu ardıl devletleri, Osmanlı sonrası dönemdeki kimlik arayışları içinde, Osmanlı mirasını onyıllar boyunca kesinlikle reddettiler. Bu noktada, reddedilen imparatorluk sisteminin oldukça yakın bir geçmişte, daha yetmiş beş yıl kadar önce, sona erdiğini göz önüne almak önemlidir. Dolayısıyla da, gözlemlemekte olduğumuz süreç, hâlâ çok büyük bir değişim halindedir.

Eski imparatorluk topraklarının hepsinde, milliyetçiler Osmanlıların ülkeyi uğrattığı kültürel yıkım hakkında veciz konuşmalar yaparlar. Bu ironik bir durumdur, zira ardıl devletlerde şu anda mevcut olan kültür, gelenek ve dillerin sergilediği heterojen çeşitlilik, aslında, Osmanlı Devleti'nin topluma karşı fazla dayatmacı olmadığının güçlü bir kanıtıdır. Yine de, bütün Balkanlar'da -Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Sırbistan'da- yazarlar, siyasetçiler ve aydınlar Osmanlılara, yani

"Türkler"e karşı müthiş bir nefretle doludur. Bulgarların hemen hemen hepsinin gözünde, "Türk" boyunduruğu altında geçen süre, Bulgar tarihinin en karanlık, en acıklı dönemidir. Bulgar tarihi ders kitaplarının çoğunda (ve Yunan ders kitaplarında) altı yüzyıl sürmüş Osmanlı dönemine, topu topu bir bölüm ayrılır, orada da Osmanlı dönemi en olumsuz çizgilerle gösterilir. Bu, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri tarihini Kuzey Amerika'nın doğusundaki İngiliz işgalinden söz etmeden yazmak gibi, şaşkınlık verici bir tavırdır.

Arap devletlerindeki tarihyazımı da, onyıllar boyunca, aynı şekilde Osmanlılar konusunda ya suskun kaldı, ya da düşmanca bir tutum takındı. Milliyetçiler, bir Arap cemaati bilinci yaratmaya çabalarken, Osmanlı geçmişinin bugüne uzanan etkisini lanetlediler. Osmanlı döneminde, yani 1516-1917 arasında Arapların ulusal haklarının yok edildiğini söylediler. Bu nedenle, ortaya çıkmakta olan yeni devletlere bir temel ararken, Arap tarihini bulmak için Osmanlıları atlayıp Abbasi halifeliğine (750-1258) ya da zaman zaman firavunlara veya Babil krallarına kadar gittiler. Suriye, Lübnan, Mısır ve Irak gibi bazı yerlerde olumlu değişim işaretleri var. Bu ülkelerin tarihçileri ve bu ülkeler üzerinde çalışan tarihçiler, artık yer yer Arap topraklarındaki Osmanlı dönemini karalamak yerine inceliyorlar, Osmanlı idaresi altında geçen yılları kendi geçmişleri içine katmaya başlıyorlar. Pek çoğu Osmanlı dönemi hakkındaki aşırı ölçüde basitleştirilmiş, karanlık nitelemelerden uzaklaşmış durumda ve bu dönemin Arapların bugünündeki yerini kabul etmekte. Bu tartışma bağlamında, akademisyenler arasında Arap tebaasının çoğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına rıza göstermemiş ve yıkma faaliyetine katılmamış olduğu konusunda giderek artan bir görüş birliği vardır.

Anadolu'da, yeni devletlerini inşa eden Türk milliyetçileri, Osmanlı öncesi Anadolu topraklarıyla aralarında bir bağ kurarak ortak bir Türk kimliği anlayışı oluşturmayı hedeflediler. Ulusal ataları olarak Hititleri yarattılar ve modern Türk kimliğiyle bir ilişkisi olmadığı gerekçesiyle Osmanlı dönemini atla-

yıp geçmeye çalıştılar. (İran'da da, son Şah Pehlevî benzer şekilde, meşruiyet kazanmak için Persepolis'teki eski Ahemenilere kadar gitmişti.) Dahası, Osmanlı Devleti'nin çürümüş, kokuşmuş ve zaaf içinde olduğunu, dolayısıyla yerine Türk ulus-devletinin kurularak yıkılmaya müstahak olduğunu savunuyorlardı. Fakat onyıllar içinde güçlenen karşı akımlar da vardır. Daha 1940'larda, dönemin genel eğilimini yansıtan bazı Türk akademik çalışmalarında, Osmanlı geçmişinin Türklerin bugünü açısından taşıdığı otantik anlam ve önem tartışılmaya başlanmıştı. 1953'te Cumhuriyet, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinin 500. yıldönümünü anan ve II. Mehmet'i ulusal kahraman ilan eden muazzam bir kutlama yaptı. 1980'lerden beri, Osmanlı geçmişinin reddi genel olarak yerini kabul edilmesine bırakmıştır, ancak bu geçmişin niteliği ve anlamı konusunda yoğun tartışmalar vardır. 1990'lara gelindiğinde, en fazla satan Türk yazarlarından Orhan Pamuk (ve başkaları), kitaplarında Osmanlı geçmişini rutin bir biçimde fon olarak kullanmaktaydı, bu da Osmanlı temalarının ne kadar popüler bir hale gelmiş olduğunu gösterir. Bugün, Osmanlı geçmişine hem popüler hem de akademik düzeyde çok fazla ilgi duyulmakta: Restore edilen Osmanlı mimarî anıtları yeniden pırıl pırıl parlıyor, Osmanlı objeleri Türk orta sınıflarının evlerinin aranan süslerinden. Okuyamadıkları Osmanlıca kitapları alıp, Osmanlı bakır eşyaları, paraları, mühürleri, giysileri ve mobilyalarının yanı sıra sergiliyorlar. Bu Osmanlı antikalarının çok büyük bir pazarı var; Osmanlı temalarını ve dekorlarını kullanan pek çok televizyon programı var. Çizgi romanlar dünyasında da artık, genellikle daha önceki onyılların Osmanlı dönemi öncesi Türk savaşçılarının yerini alan Osmanlı padişah ve kahramanları var.

Ama her şeye karşın, Türkiye'de bu Osmanlı olaylarının, antikalarının ve şahsiyetlerinin anlamı konusunda derin anlaşmazlıklar var. Açıkça laikliği savunan bazı kimseler, Türk dış politikasının cumhuriyetin kuruluşu sonrasındaki yönelişine tam ters bir biçimde, imparatorluğun uçsuz bucaksızlığını Türk askerî yayılmasına örnek olarak almaya başlıyorlar. Baş-

kaları ise, siyasal güç kazanan bir İslâmî hareketin parçası olarak, manevî değerlerin hayata geçirilmesine örnek olarak Osmanlı dönemini gösteriyorlar. Bunlar, Panislâmist programları nedeniyle II. Abdülhamit'e büyük saygı göstererek, halife konumunu vurguluyorlar. Ancak, bu sahiplenme çapraşık bir durum yaratıyor ve II. Abdülhamit 1895'teki Ermeni katliamları sırasında tahtta olduğu için ciddi tehlikeler taşıyor.

Bir an için Batı Avrupalıların çağdaş Türkiye'ye karşı düşmanlığına bakacak olursak, Osmanlı geçmişinin bir başka mirasını daha görürüz. Almanya gibi ülkelerde, modern zaman Türklerine yönelik güvensizlik, hoşlanmama ve korku duygularına bol bol rastlanır; bu duygular Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin üyelik başvurusuna 1998'de verdiği ilk ret cevabında çarpıcı bir şekilde ifade bulmuştu. Bu reddin ekonomik nedenleri, kuşkusuz önemliydi: Avrupa'ya kitlesel bir Türk akınının ve Türk sanayiinin rekabetinin yaratacağı sonuçlar. Bu tavrın arkasında başka konular da vardır: Genel bir ifadeyle, modern Türkiye'nin insan hakları sicilinin bozukluğu ve Yunanistan açısından, Türkiye ile Ege Denizi petrolü ve Kıbrıs konusundaki anlaşmazlıkları. Fakat Batı Avrupalıların Türkiye'ye ilişkin korkularını uyandırma konusunda, tarih de, belki pek açıkça itiraf edilmeyen, ama güçlü bir rol oynamaktadır. Osmanlılarm Avrupa devletlerine karşı askerî alanda kazandığı başarıların eski anıları, besbelli etkisini göstermektedir. Bu noktada, Batı Avrupalılar, yanlış bir değerlendirmeyle, Türkiye'ye eski Osmanlı topraklarında kurulmuş pek çok devletten biri değil de, tek devlet muamelesi yapmaktadırlar. Bu tutum, kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nun kökeninin Anadolu'da olmasından, bu bölgeye gelmiş olan Türk göçlerinden, sonunda Anadolu'nun imparatorlukta kalan en kalabalık bölge olmasından ve burada da etnik Türklerin en büyük tek grup olmasından kaynaklanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu ve Arap eyaletlerindeki devlet kurma süreçlerinde Osmanlı idarî sınırları bir anlam taşımadı. Ancak, Balkanlar'da, bugünün siyasal sınırları, eski Osmanlı eyaletlerinin idarî sınırlarıyla aşağı yukarı ör-

tüşmektedir. Fakat Osmanlılardan Balkanlar'daki ardıl devletlere aktarılmış idarî uygulama veya yapı azdır, çünkü bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından, Müslüman idarî sınıfların hemen hemen tamamı ya kaçmış ya da sürülmüştür. Tersine, pek çok Arap devletinde, örneğin Irak, Ürdün, Mısır ve Suriye'de eski Osmanlı seçkinleri ya iktidara geçmiş, ya da hatırı sayılır nüfuz sahibi olmuşlardır. Irak'taki durum, bunun çarpıcı bir örneğidir: Burada eski Osmanlı subaylarından ve idarecilerinden oluşan küçük bir grup, 1958 darbesine kadar devlete ve topluma tam anlamıyla egemen oldu. Başka yerlerde, örneğin Suriye ve Mısır'da 18. yüzyıldan ve daha öncesinden kalma seçkin aileler hâlâ ağırlık sahibiler. Eski Osmanlı paşaları, 1950'ye kadar Türkiye Cumhuriyeti'ne cumhurbaşkanlığı yaptılar, nispeten çok sayıda Osmanlı sivil ve askerî personeli Türk bürokrasisinin kadrolarında yer aldı. Genel olarak bakıldığında, Türkiye, diğer Osmanlı ardıl devletlerinin hepsinden fazla Osmanlı dönemi kadrosu devraldı.

Kimi zaman bugünün örüntüleri yanlış bir biçimde Osmanlı mirasına atfedilmektedir. Örneğin, bazı araştırmacılar, Türklerde ve Araplarda genel olarak yaygın olan büyük bürokratik aygıtlara sahip olma ve ekonominin yönetiminde kamunun özel kesime hâkim olması özelliklerinde, Osmanlı mirasının payı olduğunu savunurlar. Ancak bu örüntüler dünyanın başka yerlerinde de sürdüğüne göre, muhtemelen başka etkenlerden kaynaklanmaktadır. Örneğin kimileri de, Arapların, bir kuvveti bir diğeriyle dengeleyip hepsini nötralize etmeye çalışarak, düşmana kendi kendisini yok etme zamanı ve olanağı tanıyan ve sabırlı ve temkinli olduğu iddia edilen siyaset yapma üslubunu Osmanlı etkileriyle açıklamaya çalışırlar. Kuşkusuz Osmanlı diplomasisi bu özelliklere sahipti, tıpkı Makyavel Floransası'nın ve Ming Çini'nin de sahip olduğu gibi. Öte yandan, Osmanlıların ve modern Türkiye'nin, çok güçlü merkezî devlet, idarî gelenekleri arasında da bir miktar bağlantı olabilir.

Osmanlı toprak mülkiyeti geleneğinin birçok bölgede bugünü anlamanın anahtarlarından olduğu kabul edilmektedir. 20. yüzyıl Irakı'nda toprak mülkiyeti -kapitalizm, kolonyalizm ve

Osmanlı toprak kanunlarının karşılıklı etkileşimi sayesinde kendine özgü bir tarzda gelişti. Irak'ta aşiret reisleri 1858 Arazi Kanunnamesi'ni işlerine geldiği gibi kullanarak büyük toprak sahipleri haline geldiler ve sonunda 1958 darbesi yapılıp kendilerini dize getirene kadar, hâkimiyeti ellerinde tuttular. Diğer Arap ve Anadolu bölgelerinin çoğunda, köylülüğün görece özgür olmasının ve soylu toprak sahipleri zümresi bulunmamasının Osmanlı zamanından kalma temel bir özellik olduğu söylenir. Bu saptama, bazı bakımlardan geçerli görünmektedir: Modern Türkiye'de küçük araziler gerçekten de ağırlıktadır. Yine de, bu nokta gereğinden fazla vurgulanıyor olabilir. Bugün Anadolu ve Arap bölgelerindeki siyasal ve iktisadî güç sahibi birçok aile, bu gücü yüzyıllardır ellerinde tutmaktadır. Balkan ülkelerinde ise, tersine, Osmanlı döneminden kalma iktisadî örüntüler silinip tamamen ortadan kaldırıldı. Bağımsızlıkla birlikte kurulan yönetimler, genellikle Osmanlı döneminin toprak mülkiyeti örüntülerini tersine çeviren toprak dağıtma programları uyguladılar. Daha sonra da, komünist rejimler, iktisadî ve siyasal alanlardaki eski Osmanlı seçkinlerinin tasfiyesini tamamladılar.

Ancak çeşitli nüfus dağılım örüntülerine baktığımızda, Osmanlı mirası açık bir biçimde göze çarpar. Osmanlı sisteminin dayattığı göçler, halkları imparatorluk içinde bir yerden diğerine gitmek zorunda bırakmıştı; bu hareketlerin etkileri bugüne kadar ulaşmaktadır. Kıbrıs'taki Türkler 16. yüzyılda Anadolu'dan getirilip iskân edilmiş yerleşimcilerin torunlarıdır; Ürdün'deki Çerkezler ise 19. yüzyılda gelmişlerdi. Sırplar ve Hırvatlar, istilacılardan kurtulmak için daha önceki vatanlarını terk edip kuzeye doğru kaçmışlar, ya da daha sonra Habsburglar ile aynı safa geçtikleri zaman göç etmişlerdi. Geçmişin bu izleri her yerde yaşamaya devam etmekle birlikte, soğuk savaş sonrası göçlerinin etkisiyle bunların önemi giderek azalıyor.

Osmanlıların siyaset alanındaki başarısızlıklarının etkileri bugüne kadar uzanıyor. İlk olarak, Büyük Britanya'nın Basra Körfezi'ne girmesini engelleme konusundaki başarısızlık, Irak topraklarında, Osmanlıların Basra eyaletinin bir parçası olan

Kuveyt'te, İngilizlere bağımlı bir devlet kurulmasına yol açtı. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgalinin ve 1990'ların başında Kuveyt'i geri almak için yapılan Körfez Savaşı'nın izini bu şekilde Osmanlıların siyasal başarısızlığına kadar sürmek mümkündür. Aynı şekilde, Osmanlılar Yahudilerin Filistin'e göç etmesini engellemeye çalıştılar ama başaramadılar; siyonizme orada demografik bir başlangıç noktası vermiş oldular. Bu olayın etkileri de bugün hâlâ sürüyor. Ayrıca, bilindiği gibi, kronik Türk-Yunan çatışmalarının kökeni, doğrudan Rum tebaanın imparatorluktan kopup ayrılmasında yatmaktadır, Ermeniler ve Türkler ise 1915 olayları konusunda hâlâ şiddetli bir fikir ayrılığı içindedirler.

Bugün Türk-Arap halklarının tutumlarında ve resmî politikalarda yer yer Türklerin imparatorluktan gelme üstünlük ve Arapların sömürgeleştirilmiş olmaktan kaynaklanan duyguları kendini hissettirir. Aynı şekilde Balkanlar'da da Türklerin Bosna krizine müdahalesi, kimileri tarafından Osmanlı emperyalizminin yeni versiyonu olarak eleştirilmişti. Burada da yine, yanlış, ama çok sık rastlanan bir eğilim olan, Türkiye'yi Osmanlıların ardılı olarak kurulmuş tek devlet sayma eğilimini görüyoruz.

Osmanlı mirası, iyisiyle kötüsüyle, eski imparatorluğun Macaristan'dan Mısır'a bütün halklarının ve bütün topraklarının mirasıdır.

Önerilen kaynakça

(*) işaretli maddeler bu alana yeni başlayan öğrencilere tavsiye edilen kaynaklardır.

Abou-El Haj, Rifaat, "The social uses of the past: recent Arab historiography of Ottoman rule," *International Journal of Middle East Studies*, Mayıs (1982), 185-201.

Anscombe, Frederick F. *The creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar* (New York, 1997).

*Brown, Leon Carl, der. *Imperial legacy: The Ottoman imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1996).

*Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and nationalism in the Ottoman empire, 1908-1918* (Berkeley, 1997).

Kiel, Machiel. *Art and society of Bulgaria in the Turkish period* (Aassen/Maastricht, 1985).

*Schacht, Joseph ve C. E. Bosworth, der. *The legacy of Islam*, 2. baskı (Oxford, 1979).

Sells, Michael A. *The bridge betrayed: Religion and genocide in Bosnia* (Berkeley, 1996).

Todorova, Maria. *Imagining the Balkans* (Oxford, 1997).

Dizin

ABD 36, 38, 114, 266
Abdülaziz (1861-1876) 135
Abdülhamit I (1774-89) 139, 140, 141
Abdulhamit II (1876-1909) 67, 77, 108, 113, 135, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 168, 241, 243, 245, 272, 282
Abdülmecit 154, 241
Adalet Sistemi 66
Adapazarı 266
Afganistan 135, 139
Afganlar 135
Afrika 50, 54, 64, 102, 132
Ahemeniler 281
Ahlakî Reform 91
Ahmet Cezzar Paşa 87, 89, 163
Ahmet I (1603-17) 150
Ahmet III (1703-1730) 82, 125, 139, 141, 148, 150
Ahmet Resmî Efendi 126
Aileler 85, 86, 132, 158, 164, 195, 198, 258
Akdeniz 29, 30, 41, 43, 54, 55, 63, 77, 124, 131, 133, 141, 172, 177, 180, 239
Akka Kuşatması (1799) 164
Akka 87, 100, 150
Alacaklılar 118
Alemdar Mustafa Paşa 89
Ali (Halife) 240
Ali Bey 85, 87
Âli Paşa 133
Alliance Israelite Universelle 256
Alman Reich'ı 111
Almanca 26, 259
Almanlar 97
Almanya 34, 101, 103, 125, 189
Alparslan (Sultan) 45
Altın Çağ 54
Amasya 205
Amerika Birleşik Devletleri (ayr. bkz. ABD) 34, 111, 115, 280
Amerika 28, 115, 132, 133
Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi 111
Amerikan İç Savaşı 192
Amerikan Kongresi 266
Anabatist 34
Anadolu Selçuklu Devleti 46
Anadolu 25, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 86, 88, 96, 98, 102, 104, 105, 107, 115, 116, 159, 163, 166, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 190, 195, 198, 199, 201, 236, 238, 259, 261, 266, 267, 279, 280, 282, 284
Anayasa (1876) 108
Ankara 176, 184, 188, 189, 257, 258
Anna (Çariçe) 36
Antakya Patrikliği 269
Arabistan Yarımadası 41, 91, 104, 173, 180
Arabistan 91, 134, 151, 153, 183, 233
Aral Gölü 139
Arapça 132, 258, 279
Araplar 283
Arazi Kânunnamesi 166, 284
Arazi Vergisi 194
Arnavutlar 178
Arnavutluk 60, 163, 238

Askeri Bürokrasi 113
Aşiretler 107, 109, 162, 180
Atina 104, 132
Atlantik Ekonomileri 124
Atlantik Okyanusu 131
Augustus II (1697-1733) 36
Avratalan 184
Avrupa Birliği 138, 277, 282
Avrupa Milletler Camiası 98, 138
Avrupa Siyasal Düzeni 27, 28
Avusturya 25, 34, 100, 141
Avusturyalılar 79
Avusturya-Macaristan 97, 102, 103, 110, 270
Aya Dimitri Kilisesi 238
Ayaklanmalar 96, 98, 161
Âyan 85, 89, 90, 106, 107, 108, 125, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 272
Âyan Aileleri 85, 86, 88
Ayastefanos Antlaşması 101, 102
Ayrılıkçı Hareketler 116, 117, 278
Azak Kalesi 78
Azak Limanı 75
Azerbaycan 55, 75
Aztek Devleti 28

Bağdat 43, 85, 87, 134, 182, 185, 188
Bağdat'ın Yağmalanması (1258) 134
Bağımsızlık Hareketi 117
Balkan Savaşları (1912-13) 102, 104, 252, 266
Balkan Yarımadası / Balkanlar 26, 30, 31, 43, 47, 49, 50, 56, 59, 60, 61, 63, 64, 96, 113, 116, 117, 133, 172, 177, 178, 179, 184, 186, 236, 268, 269, 270, 279, 282, 283
Baltık Denizi 77, 141
Banat 75
Baron De Tott 91
Basra 41, 284
Batılılaşma 224
Bayezıt I (1389-1402) 35, 37, 57, 63
Bayezıt II (1481-1512) 57, 61
Baykal Gölü 43
Bayramlar 239
Bedeviler 162, 163, 228
Bedir Savaşı 240
Beethoven 36
Bektâşiler 237
Belgrad Barış Antlaşması (1739) 79, 127
Belgrad Barışı (1730) 137
Belgrad 55, 75, 78, 84, 85, 132, 149, 158, 176, 205, 224
Belh 138
Benin Devleti 28
Berlin Antlaşması (1878) 27, 97, 114
Berlin 36, 101, 126, 130, 132
Besarabya 97, 102
Beyrut 176, 177, 183, 188, 193, 196, 201, 263
Biat Töreni 147
Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) 27, 28, 97, 102, 104, 111, 129, 153, 175, 178, 179, 190, 266, 270, 272, 273, 274, 282
Bizans İmparatorluğu 29, 43, 56, 58
Boclin 33
Boğazlar Meselesi 105
Boğazlar 104
Boğdan 59, 98, 199
Bombay 135
Borçlar 105, 118, 119
Bosna Krizi 178, 285
Bosna 51, 63, 115, 149, 178, 205, 250, 261
Bosna-Hersek 102, 271
Boşanma 174
Botev, Hristo 252
Bralms 36
Britanya İmparatorluğu 41
Brubeck, Dave 36
Brüksel 132
Bug Nehri 55, 77
Buhara 135, 138
Bulgarca 263, 278
Bulgaristan 27, 37, 56, 78, 98, 102, 115, 117, 184, 198, 199, 203, 205, 206, 251, 252, 271
Bulgaristan'daki Vahşet İmgesi 114, 115
Bulgarlar 33, 252, 280
Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle 255

Burgonya 51
Bursa 50, 56, 201, 238
Burundi 115
Bükreş Antlaşması (1812) 97
Bükreş 132
Bürokrasi 62, 83, 105, 106, 108, 118, 131, 157, 283
Büyük Britanya 284
Büyük Süleyman Paşa (Âyan Ailesi) 85, 87
Büyük Toprak Sahipliği 199, 200

Canikli Ali Paşaoğlu (Âyan Ailesi) 85
Cebelitarık Boğazı 41, 77, 141
Celîlî (Âyan Ailesi) 85, 86
Celvetîler 237
Cemaatler 32, 109, 237, 249, 250, 251, 254, 257, 259, 263, 265
Cemal Paşa 272
Cengiz Han (Hükümdar) 46
Cenin 164
Cenova 29, 43, 50, 55, 56, 128
Cezayir Dayısı 125, 141
Chicago 38
Cihat Çağrısı 136
Cizye 166
Çulus Akçesi 83

Çaldıran Muharebesi (1514) 54
Çanakkale Boğazı 49
Çapanoğlu (Âyan Ailesi) 85
Çarlık Rusyası 30, 59, 78, 178
Çekirdek Aileler 173
Çekme Tahlili 116
Çerkezler 284
Çeşme Olayı 77, 141
Çiçek Aşısı 34
Çimpe Kalesi 49
Çin 28, 29, 39, 44, 48, 57, 110, 124, 127, 128, 236, 283
Çokeşlilik 173, 174
Çukurova 199

Dalmaçya 75
Danimarka 34
Dârü'l-Harb 127
Dârü'l-Islâm 127

Deccal 35, 38
Dede Korkut Kitabı 44
Delacroix 38
Delîorman 238
Demirperde 125
Demir Baba 238
Demiryolları 175, 176, 177, 185, 186, 188, 189, 190, 196
Devşirme sistemi 63, 64, 66, 84, 155, 156, 157, 213
Dicle Nehri 55, 182
Dikey Hareketlilik 213
Din Savaşları 34
Dinyeper Nehri 55, 77
Dinyester Nehri 55, 75
Diplomasi 123, 126, 127, 129, 132, 133, 134, 140, 141, 283
Diyarbakır 176, 183, 184, 193, 228
Dobruca Körfezi 102
Dobruca 178
Doğu Hint Adaları 136
Doğu Roma İmparatorluğu (ayr. bkz. Bizans İmparatorluğu) 28
Doğu Sorunu 31, 98, 101
Doğum Kontrolü 174
Dokunulmazlık 129
Dolmabahçe Sarayı 154
Dragomanlar 131, 133
Drama 166
Dulkadiroğulları 57
Dürzîler 114
Düvel-i Muazzama 31
Düyun-u Umumiye 118, 119, 263
Düzensiz Diplomasi 123, 126

Ebedi Barış Kavramı 127
Edirne Antlaşması (1829) 98
Edirne Vak'ası (1703) 81
Edirne 50, 96, 98, 102, 201
Eflâk 51, 59, 75, 79, 87, 98, 199
Ege Adaları 75, 177
Ege Bölgesi 189
Ege Denizi 41, 43, 55, 77, 101, 103, 141, 177, 198, 282
Ekberiyet 145, 146
Ekonomik Güç 113
El-Azın (Âyan Ailesi) 86, 161, 165

Elçiler 126, 130, 135, 139, 140
Elçilikler 126, 129, 130
El-Ezher Üniversitesi 213
Elizabeth I (Kraliçe) 28
Emperyalizm 39, 285
Endonezya 54, 235
Enflasyon 67, 84
Epir 85
Erdel 75, 78, 87
Ermeni Katliamları İmgesi 114, 115, 265, 266, 272, 282
Ermeni Milliyetçiliği 266
Ermeni Sorunu 250
Ermeniler 131, 133, 179, 249, 259, 260, 267, 268, 272, 285
Erzurum 183, 228
Eşitlik 109, 110, 111, 112, 113, 116, 255, 265
Eşitsizlik 110
Eugene (Prens) 75
Evlilik Politikaları 26, 57, 88, 158, 174
Eyüp Camii 147, 241
Eyüp el-Ensârî (Sahabe) 148
Eyüpsultan Türbesi 147

Faiz 64
Farsça 132, 139, 259, 279
Fas 140, 141
Fatih Sultan Mehmet (1451-1481 / ayr. bkz. Mehmet II) 35, 51, 58, 66, 145, 148
Fazıl Mustafa Paşa (Sadrazam) 75
Felemenk Cumhuriyeti 28, 54
Felipe II (Kral) 66, 124
Fener 87
Feodal Beylikler 45
Feraceler 218
Fes 220, 221, 233
Fetihler 51
Fıkıh 134, 162
Fırat Nehri 55, 182
Filistin 27, 43, 51, 78, 104, 150, 158, 163, 165, 185, 200
Filistin-İsrail Çatışması 250
Filistinliler 249
Flander 51
Floransa 132, 283
Formel Eğitim 111
François I (Kral) 54, 128, 137
Fransa 28, 34, 39, 51, 54, 57, 97, 100, 103, 104, 111, 112, 124, 125, 129, 137, 138, 177, 189, 236, 270, 273, 274
Fransız Edebiyatı 35, 38
Fransız İnsan Hakları Beyannamesi 111
Fransız Monarşisi 115, 144
Fransızca 131, 132
Fransızlar 79, 128, 129, 138, 165
Friedrich (Büyük) 126
Fuat Paşa 133

Galata Mezarlığı 232
Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî) 132
Gayrımüslimler 95, 109, 110, 112, 116, 129, 132, 167, 193, 194, 212, 218, 220, 221, 232, 233, 242, 243, 251, 253, 254, 255, 257, 264, 265
Gazi Hasan Paşa 91
Geç Roma Dönemi 64
Gelenekler 144
Gelibolu Yarımadası 49, 57
Gerçek Haç 154
Gericilik 131
Gerome 38
Girit 55, 100, 137, 271
Gladstone 27, 37
Göç 44, 175
Göçebeler 44
Göçerler 196, 228
Göçler 27, 177, 178, 179, 183, 284
Göçmenler 198
Göksu 229, 232
Gölge Oyunu 235
Grand Champs du Morts (ayr. bkz. Taksim Mezarlığı) 232
Gulamlar 87
Güçler Dengesi 137
Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) 110
Güller Savaşı 57
Gürcistan 77

Habsburg Devleti / İmparatorluğu 31, 200

Habsburg Viyana'sı 26
Habsburglar 54, 75, 79, 96, 102, 113, 124, 137
Hac Yolları 82
Hacc 139, 151, 153, 162, 163
Haçlılar 45, 46, 56
Hadramut 91
Halep 100, 175, 179, 184, 185, 190, 191, 193, 194, 205, 206, 233, 235, 244, 257, 258, 259, 262
Halı 226
Haliç 147
Halifelik 123, 133, 134, 135, 151, 153, 243
Halk Koalisyonları 205
Halvetîler 237
Hama 199
Hamamlar 234, 237
Hamburg 36
Handel 37
Hane halkları 60, 65, 67, 68, 69, 81, 82, 85, 87, 105, 146, 157, 164, 166, 172
Hanefî Mezhebi 162
Hanefîlik 162
Haraç 78
Harem 226
Haremeyn-i Muhteremeyn 82, 153, 163
Hariciye Nezareti 131, 132, 133
Harput 193
Hasta Adam İmgesi 125
Havran Vadisi 185
Haydn 36
Hayır İşleri 68
Hazar Denizi 41
Hıristiyan Birliği Düşüncesi 137
Hıristiyanlar 32, 47, 48, 64, 83, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 133, 135, 156, 173, 175, 197, 206, 232, 238, 239, 251, 253, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 269
Hıristiyanlaşma 179
Hıristiyanlık 45, 64, 155, 238
Hırka-i Şerif 241
Hırvatça 278
Hırvatistan 75
Hırvatlar 177
Hicaz Demiryolu 153
Hidiv Ismail Paşa 101
Hilafet'in Sona Erişi (1924) 105
Hindistan 29, 54, 74, 78, 90, 91, 123, 135, 136, 138, 139, 140, 192
Hint Müslümanları 39
Hint Okyanusu 54, 131
Hintlileşme 224
Hititler 280
Hive 135, 138
Hokand 135
Homeros 44, 234
Hoşgörü 32
Huguenot 115
Hukuk Sistemi 110
Hümayûn (Hükümdar) 140
Hünkâr Iskelesi Antlaşması (1833) 100
Hz. Hüseyin 240
Hz. Muhammed (Son Peygamber) 91, 133, 240, 241, 253

Ioannes Kantakuzenos (İmparator) 49, 57
Irak 27, 28, 43, 91, 104, 107, 180, 183, 273, 279, 283
Islah Programları 196

Ibn Hanbel 91
İbrahim Paşa (Mısır Hıdivi) 100
İbrahim Paşa (Nevşehirli / Sadrâzam) 35, 82
İç Savaş (Bizans) 50
İçoğlanları 157
İkinci Dünya Savaşı 104
İlk Kuşatma (İstanbul / 674-678) 147
İltizam Sistemi 62, 68, 69, 108, 110, 167
İmalatçılık 171, 200, 206
İmtiyaz Beratları 194
İmtiyazlar 205, 222
İnebahtı Savaşı (1571) 55
İngiliz Monarşisi 124
İngilizce 259
İngilizler 103, 135, 138, 140, 285
İngiltere 28, 34, 39, 48, 54, 57, 78,

100, 101, 102, 103, 104, 125, 129, 135, 189, 270, 273, 274
İngiltere-Osmanlı Ticaret Antlaşması (1838) 191
İnka İmparatorluğu 41
İran Platosu 41, 44
İran 30, 43, 44, 45, 74, 75, 77, 90, 125, 133, 136, 138, 140, 281
İsa (Peygamber) 35
İskender İmparatorluğu 41
İskenderiye 177
İskenderun 184
İskoçya 51
İslâm Dünyası / Alemi 30, 51
İslâm Hukuku 64, 255
İslâm Savaşçılığı 33
İslâm 127, 145, 156
İslâmiyet Öncesi 30
İslâmiyet (ayr. bkz. İslâm) 32, 34, 44, 63, 64, 65, 91, 134, 135, 164, 253
İspanya 28, 29, 66, 141
İsrail 27, 43, 104, 278
İsrailliler 249
İstanbul Camileri 150
İstanbul Hükümeti 107
İstanbul 25, 36, 55, 59, 67, 68, 75, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 87, 89, 96, 98, 100, 103, 107, 125, 126, 127, 134, 139, 140, 141, 148, 150, 153, 157, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 168, 174, 177, 181, 182, 184, 188, 189, 195, 196, 201, 205, 213, 224, 226, 229, 233, 235, 236, 237, 241, 242, 245, 257, 258, 260, 262, 268, 272, 281
İstihdam 119, 188
İş Fırsatları 113
İşçiler 177, 203, 221, 222, 261, 262, 264
İtalya 43, 51, 102, 125, 126, 177
İtalyanca 259
İtme Tahlili 116
İttihat ve Terakki Cemiyeti 267, 268
İzmir 174, 177, 196, 201, 226, 236, 261, 263, 266, 268

Jamal, Ahmad 36
Jan Sobieski (Kral) 26
Japonya 39, 110, 156, 222
Jön Türk Devrimi (1908) 112, 245, 263
Jön Türk(ler) 104, 108, 109, 271

Kadılar 29, 254
Kadınlar Saltanatı 80
Kadınlar 57, 80, 88, 106, 110, 111, 112, 144, 164, 203, 206, 207, 211, 212, 218, 220, 222, 224, 234, 239, 241, 244, 255
Kadir Gecesi 240
Kadirîler 237
Kafes Sistemi 146
Kafkaslar 55
Kahire 54, 84, 101, 149, 153, 154, 213
Kahve 34
Kahvehaneler 37, 233
Kalfalar 206
Kamusal Alan 222, 224, 229, 232, 234
Kanunî Sultan Süleyman (1520-66) 29, 35, 50, 51, 54, 55, 66, 67, 74, 83, 128, 140, 150, 214
Kapıkulu 88, 144, 155, 156, 157, 219, 220
Kapitalizm 283
Kapitülasyonlar 109, 127, 128, 129, 130, 137, 191
Kara Mustafa Paşa (Sadrâzam) 37
Karadağ 101, 261
Karadağlılar 177, 261
Karadeniz 28, 41, 43, 55, 64, 77, 78, 79, 98, 103, 131, 133, 178, 182, 190, 227, 239
Karagöz 235, 241
Karaosmanoğlu (Âyan Ailesi) 85, 86, 89, 163, 166
Kardeş Katli 145, 146
Karlofça Antlaşması (1699) 75, 77, 129, 137, 141, 159
Kaşgar 136
Katolikler 35, 261
Kayseri 259
Kazak Hanları 139
Kıbrıs 55, 80, 102, 103, 282, 284
Kılıç Kuşanma 148

Kıhk Kıyafet Düzenlemeleri / Yasaları 214, 218, 233, 242, 255
Kırgızlar 139
Kırım Hanları 136
Kırım Hanlığı 59, 78, 178
Kırım Savaşı (1853-56) 118, 138
Kırım Tatarları 83, 134
Kırım 51, 59, 75, 77, 134, 139
Kıtlık 175, 199
Kıyafet Yasaları 83, 110, 111
Kızıldeniz 41, 54
Kilikya 259
Kilise Hukuku 255
Kitap Ehli 32
Klasik Müzik 35
Koloniler 55, 115
Kolonyalizm 283
Konsolosluklar 130, 132
Konstantiniyye 29
Konstantinopolis 29, 43, 46, 49, 51, 56, 65, 66, 147, 154
Konya 100, 188
Koprivştitsa (Avratalan) 184
Korkunç Türk İmgesi 114
Korsanlık 140, 141
Kosova Krizi 178
Kosova Zaferi (1389) 50, 57, 58
Kosova 115, 178, 238, 250
Köleci Hıristiyanlar 64
Köleler 115
Köprülü Ailesi 68
Köprülü Mehmet Paşa (Sadrazâm) 81
Körfez Savaşı 285
Kösem Sultan 67
Kudüs 166, 168
Kutsal Emanetler 154
Kutsal Roma İmparatorluğu 28
Kuveyt 285
Kuzey Afrika 25, 43, 90, 91, 123, 125, 135, 136, 138, 140, 172
Kuzey Amerika 280
Küçük Asya 25, 28, 43, 44, 49
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) 77, 79, 130, 134, 135, 139
Kültürel Kimlik 165
Kültürel Önyargı 156
Küresel Düzen 123
Kürt Aşiretleri 107
Kürt Meselesi 250
Kürtler 249, 272

Ladino 263
Lahey 132
Laik Hukuk 255
Laiklik 281
Lalalar 144
Lâle Devri 82, 197, 218, 242
Lâle 34
Latin Devletleri 136
Lawrence (Casus) 38
Lazar (Prens) 57
Lehistan 26, 28, 36, 37, 51, 75
Levanten Kültürü 177
Lobiler 266
Lombardiya 51
Loncalar 80, 84, 107, 109, 191, 200, 203, 205, 206, 207, 222, 261, 262
Londra Antlaşması (1827) 100
Londra 36, 130, 132, 133, 226
Lord Byron 37
Louis XIV (Kral) 82, 137
Louis XV (Kral) 37
Lumiere Kardeşler 236
Lübnan 27, 28, 43, 87, 104, 114, 201, 273

Macaristan Ovası 55
Macaristan 51, 58, 75, 285
Machiavelli (ayr. bkz. Makyavel) 33, 145
Madam de Pompadour 37
Madencilik 171, 177
Madenler 54
Madrit 132
Mağrib 39
Mahkemeler 29
Mahmut I (1730-1754) 125
Mahmut II (1808-1839) 67, 98, 131, 107, 108, 145, 151, 159, 166, 219, 242, 251
Makedonya 174, 198, 205
Makineleşme 200
Makyavel 283
Malabar 140

Malazgirt Muharebesi (1071) 45
Malkara 266
Malta 177
Manisa 144, 145
Mann, Thomas 38
Mars (Kült) 35
Martin Luther 35
Marunî Hıristiyanlar 114
Matris 171
Maysor Sultanlığı 140
Meddah 234
Medine 54, 82, 91, 92, 100, 134, 135, 151, 153
Mehmet Ali Paşa (Kavalalı) 78, 97, 98, 100, 101, 132, 151, 153, 159
Mehmet II (Fatih / 1451-81) 29, 50, 51, 58, 63, 65, 66, 281
Mehmet III (1595-1603) 144, 145, 146
Mehmet IV (1648-1697) 67, 81
Mehmet Reşat V (1909-1918) 149
Mehmed Vahdeddin VI (1918-22) 153
Mehter Müziği 39
Mehter Takımı 36
Mekke Haşimîleri 104
Mekke 43, 54, 82, 91, 92, 100, 134, 135, 151, 153, 159
Memlûk Sultanlığı 25, 54, 101
Memlûkler 87, 124
Meriç Nehri 182
Merkez-Taşra İlişkileri 158, 159, 163
Meryem Ana Yortusu 239
Mevlevîler 237
Mısır 25, 43, 75, 78, 80, 85, 87, 96, 97, 100, 103, 108, 118, 129, 138, 140, 151, 164, 175, 183, 185, 273, 283, 285
Milliyetçi Mücadeleler (19. Yüzyıl) 116
Milliyetçilik 114, 116, 117, 118, 249, 268
Ming Dönemi 29
Ming İmparatorluğu 41
Mingler 57
Mit 117, 118
Mitolojiler 117
Mobilya 226, 228
Moda 111, 214, 222, 233
Moğol İmparatorluğu 29, 46
Moğollar 33, 43, 46, 51, 134
Mohaç Savaşı (1526) 55
Moliere 37
Moluklar 54
Monarklar 68
Montesquieu 33
Mora 51, 75, 78, 158
Moskova 30
Mozart 36, 37, 125
Muhammed Bin Abdulvahhab 91, 92
Muhammed Bin Suud 92
Murat I (1362-89) 57, 238
Murat II 63
Murat III (1579-1595) 144
Murat IV (1623-1640) 67, 155
Mustafa II (1695-1703) 81, 139, 148
Mustafa III (1757-74) 126
Mustafa IV (1807-8) 145
Mustafa Reşit Paşa (Sadrazâm) 133
Musul 85, 86, 182, 183, 193
Mutlak Monarşiler 74
Mülkiyet Hakkı 112
Mülteciler 178, 179, 180, 185, 266
Mültezim 62

Nablus 158, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173
Nakşibendîler 237
Napolyon Bonapart 75, 78, 96, 97, 129, 140, 164
Napolyon Savaşları 191, 206
Navarin 100
Naziler 268
Necef 151
New York 38
Niğbolu Zaferi (1396) 51
Nil Nehri 41, 55, 78, 182
Nilüfer Hatun 57
Nogay Tatarları 125
Nusretiye Camii 151
Nüfus Hareketleri 30
Nüfus 44, 45, 47, 49, 51, 55, 60, 64, 80, 90, 114, 124, 135, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 185, 193, 194, 262, 266, 267, 271

Ohri Bulgar Eksarhhğı 269
Okuryazarlık 244, 245
Opera 36, 37, 235
Oregon 38
Orhan (1324-1362) 57
Orta Asya 27, 30, 43, 44, 45, 48, 123, 125, 133, 135, 136, 138, 139, 144
Ortaçağ 28, 87
Ortadoğu 27, 29, 30, 43, 44, 45, 46, 54, 101, 114, 115, 181, 233
Ortakçılık 199
Ortodokslar 136, 265
Osman I Gazi (1290-1324) 46, 47, 58, 147
Osman II Genç (1618-22) 153, 155
Osman Pasvanoğlu 89
Osmanlı Cemaatleri 117
Osmanlı Devleti 25, 28, 41, 43, 46, 50, 51, 55, 57, 58, 64, 73, 78, 79, 89, 92, 97, 103, 105, 110, 112, 113, 116, 118, 119, 123, 124, 128, 129, 131, 132, 147, 149, 156, 161, 172, 178, 194, 200, 267, 268, 271, 272, 273, 281
Osmanlı Hanedanı 26, 30, 59, 61, 143, 144, 145, 147, 148, 154
Osmanlı Hukuku 128, 162
Osmanlı İmajı 35
Osmanlı İmparatorluğu (ayr. bkz. Osmanlı Devleti) 25, 27, 28, 30, 32, 34, 38, 39, 41, 43, 67, 73, 78, 82, 96, 100, 101, 104, 105, 110, 113, 114, 115, 118, 119, 123, 124, 125, 138, 155, 156, 159, 171, 177, 183, 189, 190, 193, 194, 198, 201, 218, 228, 245, 249, 258, 260, 264, 268, 269, 270, 272, 277, 278, 280, 282
Osmanlı Obje 38
Osmanlı Siyasal Düzeni / Sistemi 30, 32, 109, 156
Osmanlı Tehdidi 48
Osmanlıca 37, 259, 263, 279, 281
Osmanlıcı Model 265
Osmanlıcılık 271
Osmanlılar 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 39, 41, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 68, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 91, 97, 98, 102, 103, 104, 117, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 143, 155, 156, 159, 191, 192, 212, 222, 224, 236, 237, 250, 252, 264, 266, 267, 270, 277, 279, 282, 283, 285
Osmanlılık Ideolojisi 113
Osmanlı-Rus Savaşı (1768-74) 89, 158, 235
Osmanlı-Rus Savaşı (1787-1792) 77, 89
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) 135
Osmanlı-Yunan Savaşı (1897-98) 102
Otranto 51
Otto Von Bismarck 101

Öşür 194
Ötekiler 178
Özbek Hanları 136, 139
Özel Sektör 119

Pamuk, Orhan 281
Panislâmist Yaklaşım 135
Panislâmizm 271
Papalık 35
Paris Modası 224, 233
Paris 38, 125, 130, 132, 133, 226, 256
Pasarofça Antlaşması (1718) 75, 79
Peç Sırp Patrikliği 269
Peder Paisiy 251
Pekin 154
Pera 232
Persepolis 281
Petit Champs du Morts (ayr. bkz. Galata Mezarlığı) 232
Petro (Çar / Büyük / Deli) 78, 87, 158
Pierre Loti 37
Pirler 237
Podolya 55, 75
Poiret 38
Popüler Kültür 211
Portekiz 29
Portekizliler 54, 140
Portland 38
Primus Inter Pares (Eşitler Arasında Birinci) 65

Prusya 36, 100, 124
Prut Antlaşması (1711) 127
Prut Nehri 78
Prut Seferi 87

Reform Çağı / Devri 34, 38
Reformcular 35
Reformlar 110, 112, 116, 117, 164, 241, 255
Resne 257
Riviera 54, 137
Rodos 51
Roma İmparatorluğu 41, 43, 56, 185
Roma 29, 51, 125, 132
Romanos Diogenos (İmparator) 45
Romanov İmparatorluğu 200
Romanovlar, Rusya 77, 124
Romanya 27, 87, 101, 102, 279
Romence 278
Rossini 36, 37
Rönesans 126
Ruanda 115
Rufâîler 237
Rum Ortodoks Cemaati 87
Rumca 46, 47, 259, 263
Rumlar 87, 115, 131, 133, 253, 259, 260, 269
Rus-İngiliz-Osmanlı İttifakı (1798) 129
Ruslar 77, 79, 89, 98, 100, 101, 131, 134, 139, 141, 266
Rusya 75, 77, 79, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 110, 113, 125, 135, 144, 159, 178, 179, 190, 270

S. Vraçanski 251
Sa'dîler 237
Sâdâbâd 229, 232
Saddam Hüseyin 285
Safavî Devleti 29, 51
Safavî Savaşları 63
Safavîler 54, 115, 124
Sahra Çölü 55
Saint-Jean Şövalyeleri 51
Sakız Adası 114
Salankamen 75
Salgın Hastalıklar 104, 174
Saltanat'ın Sona Erişi (1922) 105
Sanayi Devrimi 171, 203
Sanayi-i Nefise Mektebi 111
Sarı Saltuk 238
Sarmatçı Hareketi 37
Savoia 51, 75
Selamlık 226
Selânik 51, 174, 175, 176, 177, 184, 196, 201, 205, 238, 245, 255, 256, 257, 262, 263
Selçuklular 30, 44
Selim I (1512-1520) 51, 54, 115, 154
Selim II (1566-1574) 84, 144, 150
Selim III (1789-1807) 127, 130, 140, 159, 164, 165
Sembiyoz 168
Semerkant 138
Sen Petersburg 132
Sendikalar 262, 263, 264
Sened-i İttifak 89
Serflik 199
Sırbistan 27, 51, 56, 75, 78, 97, 101, 102, 173, 205, 279
Sırp Kimliği 50
Sırpça 278
Sırplar 33, 50, 97, 178
Sikkeler 147, 149
Silahsızlandırma 166
Sinema 236
Singapur 54
Sivil Bürokrasi 111, 113
Sivil Oligarşi 68
Slavlar 64
Slovenya 75
Sofya 84, 132, 149
Soğuk Savaş 125
Sosyal Hareketlilik 213, 214
Sovyet Rusya Siyaseti 30
Sömürgecilik 39
Sömürgeler 118
Spor 236
St. Bartholomew Yortusu Katliamı (1572) 115
St. Gotthard Çarpışması (1664) 137
Stefan Duşan (Sırp Kralı) 57
Stockholm 132
Suistimaller 129

Sumatra 136
Sung Devleti (Çin) 28
Suriye 28, 43, 55, 100, 104, 107, 114, 153, 161, 164, 179, 185, 190, 195, 198, 199, 226, 228, 267, 273, 279, 283
Suudî Arabistan 27, 104
Suudî Hanedanı 90
Süleymaniye Medreseleri 213
Sünnî 162, 212, 260
Sürekli Diplomasi 123, 126, 130
Süveyş Kanalı (1869) 101, 102, 183
Süzerenler 251
Süzerenlik 89
Sykes-Picot Antlaşması (1916) 104

Şafiî Mezhebi 162
Şah Pehlevî 281
Şam 43, 84, 86, 100, 151, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 183, 193, 205, 224, 233, 260, 261, 265, 272
Şer'î Mahkemeler 254
Şeriat Kuralları 69, 112
Şeyh Veliullah 91
Şiddet (politikası / kullanılması) 114, 115, 116, 117, 118, 266
Şiî 151

Tacirler 81, 226, 234
Tahran 132
Taksim Mezarlığı 232
Takvim 239
Talât Paşa 267
Tanrı'nın Gazabı 34, 35
Tarımsal Yerleşim Alanları 44
Tarikatler 236, 237, 238
Taşımacılık 181, 182, 183, 185, 189, 196, 205
Tavizler 74
Tavla 234
Tebaa 32, 64, 65, 73, 77, 96, 98, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 128, 130, 136, 147, 149, 172, 177, 188, 195, 220, 221, 250, 255, 266, 268, 269, 270, 272, 280, 285
Tebriz 184
Tehcir 179, 267
Tekirdağ 266
Tekkeler 236
Temeşvar 75
Tepedelenli Ali Paşa 85, 89, 163
Tercüme Odası 106, 131
Terör Dönemi, Fransa (1793-94) 115
Teşkilât-ı Mahsusa 267, 268
Ticanî Tarikatı 91
Ticaret Ağları 29
Ticaret Yolları 43, 54, 55
Ticaret 29, 82, 106, 113, 119, 131, 171, 176, 181, 182, 183, 185, 189, 190, 191, 193, 196, 206, 218, 260
Timar 60, 61, 64, 69, 81, 86
Timur (Hükümdar) 30, 35
Timurlu Hanedanı 48
Tipu Sultan (Hükümdar) 140
Tokat 206
Tomor Dağı 238
Topkapı Sarayı 147, 150, 154, 241
Topkapı Surları 164
Toplumsal Hareketlilik 219
Toprak Kayıpları 95, 96, 271
Toprak Mülkiyeti 30, 283
Toulon 54
Trablusgarp Savaşı (1911-12) 102
Trabzon 51, 183, 184, 227
Tripolis 115
Tuna Nehri 31, 55, 79, 85, 102, 178, 182, 184
Tunus 102, 118
Tuvaletler 237
Tüccar Devletleri 43
Tüccarlar 193, 194
Tüketim 82
Türk Göçerleri 27, 30, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 213
Türk Göçleri 282
Türk İmgesi 37
Türk Kahvesi 38
Türk Milliyetçileri 105
Türk Milliyetçiliği 271, 273
Türk Modası 37
Türk Müziği 35, 36
Türkçe 39, 44, 46, 47, 258, 259, 269, 278, 279
Türkiye 27, 28, 43, 98, 107, 129, 179,

190, 228, 249, 273, 274, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284
Türkler 25, 26, 30, 35, 37, 105, 236, 249, 252, 260, 271, 273, 280, 282, 283, 285, 284
Türklük 27
Türkmen Beylikleri 45, 46, 47
Türkmen İstilaları 46
Türkmenler 44, 45, 48, 49, 59
Türkomanya 37, 39
Tütün 233

Ukrayna 41, 75
Ulaşım 119, 171, 175, 180, 182
Ulema 29, 69, 81, 87, 110, 148, 153, 157, 162, 213, 214, 242
Ulus-Devlet 114, 115, 116, 137, 252, 272
Uşak 261

Ücret 166, 199, 203, 206, 207
Üçlü İttifak (1799)
Ümmet 134
Ürdün 27, 43, 104, 179, 284

Vaftizci Yahya 154, 239
Vahhabî Devleti 134
Vahhabî Hareketi 90, 91, 92
Vahhabî İsyancıları 151
Vahhabî Tehdidi 135
Vahhabîler 92
Vaka-yı Hayriye 108
Vakıflar 68, 69, 81, 88
Valois 28
Varna Zaferi (1444) 51
Vasallar 58, 59, 140
Vasallık 97
Veba Salgını 56, 174, 175
Venedik (Cumhuriyeti) 29, 43, 50, 55, 56, 75, 78, 124, 128, 137, 181
Venedikliler 158
Vergi 44, 55, 59, 60, 61, 62, 66, 88, 105, 108, 109, 110, 117, 118, 128, 129, 161, 165, 167, 172, 194, 197, 200, 254
Versailles (Sarayı) 82
Vestfalya Barışı (Westphalia / 1648) 129
Vidinli Osman Pasvanoğlu 85
Viktoryen Dönem 37
Viyana Habsburgları 36
Viyana Kuşatması II (1683) 25, 37
Viyana Müzesi 26
Viyana 25, 26, 29, 31, 35, 41, 55, 75, 103, 124, 125, 126, 127, 130, 139, 184

Wagner 36
Walt Disney 25
Washington 132

Yabancı Sermaye 118, 119
Yahudi Soykırımı 115
Yahudi Tacirler 64
Yahudiler 83, 115, 197, 206, 251, 253, 254, 256, 260, 266, 285
Yaş Anlaşması (1792) 77, 79
Yaşam Döngüsü 124, 148
Yavuz Sultan Selim (ayr. bkz. Selim I) 101
Yedikule Zindanları 127
Yekaterina (Büyük / Çariçe) 77, 79, 141
Yemen Kahvesi 233
Yemen 91
Yeni Dünya 29, 74, 112, 124, 175, 183, 192
Yeniçeri Ocağı Kaldırıldı (1826 / ayr. bkz. Vaka-yı Hayriye) 85, 107, 108, 151, 191, 206
Yeniçeri Ocağı 83, 84
Yeniçeriler 36, 63, 68, 77, 83, 84, 85, 89, 107, 108, 109, 162, 205, 206, 213, 222
Yerel Osmanlılar 90
Yerleşim Örüntüleri 256
Yıldız Sarayı 149, 154, 241, 243
Yirmisekiz (Mehmet) Çelebi 130
Yoksullar 106
Yoksullaşma 116
Yunan Bağımsızlık Savaşı / İsyanı (1821-30) 98, 100, 106, 114, 131, 133
Yunanca 259, 278
Yunanistan 27, 100, 102, 104, 176, 177, 235, 279

Yunanlılar 249, 253
Yüzyıl Savaşları 28

Zahir-ül Omer 163
Zigetvar 74
Zimmîler 253
Ziraat Bankası 167
Zitvatorok Antlaşması (1606) 127
Zonguldak 177

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi son yıllarda çeşitli ülkelerde yeni yaklaşımlarla ele alınıp inceleniyor, yeni inceleme alanları ortaya çıkıyor. Artık Osmanlı tarihinin yalnızca siyasal yönü üzerinde durulmuyor; ekonomik, toplumsal, kültürel vb. yönleri de derinlemesine araştırılıyor. Donald Quataert bu kitapta, söz konusu yeni birikimden yararlanarak farklı bir sentez sunuyor. Önce Osmanlı siyasal tarihini bütünüyle gözden geçiren yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nu, özgün yanlarını göz ardı etmeden, ama tamamen benzersiz bir ülke olmadığını da vurgulayarak karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştiriyor. Bu çerçeve, Osmanlı Devleti'nin devletlerarası ilişkilerdeki yerinden popüler kültüre, tarım, imalat, ulaşım ve demografi alanlarındaki gelişmelerden cemaatler arası ilişkilere ve Osmanlı mirasına çok geniş bir yelpazede kendini gösteriyor. *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, özellikle Osmanlı tarihi alanına yeni girenler, ama aynı zamanda bir toplu değerlendirme okumak isteyenler açısından, el altında bulundurulması gereken bir eser niteliği taşıyor. ■

İLETİŞİM 860
ARAŞTIRMA İNCELEME 134

ISBN 975-05-0093-8